

иброҳим ҲАҚҚУЛ
ТАСАВВУР
ва
ШЕРРИЯТ

иға

Тошкент
Фафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

83.3Уз
Х 40

Ҳаққул, Иброҳим.

Тасаввуф ва шеърият.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.— 184 б.

Тасаввуф ва бу тарихий-ижтимоий, бадиий ҳодисанинг Шарқ халқлари тафаккури такомилда тутган ўрни масаласи илмда энг кам ўрганилган. Таниқли олим Иброҳим Ҳаққул илк бор тасаввуф ва шеърият муносабатларининг ўзбек адабиётида зуҳр этиш даражаси тадқиқига қўл урди. Олимнинг кейинги изланишлари бу сайъи ҳаракатнинг самарали натижаларини сизу бизга етказади, деган умиддамиз.

Хаккулов, Иброхим. Суфизм и поэзия.

ББК 83.3УзI

X 4702620201 — 77
M352(04) — 91 91—91

© Иброҳим Ҳаққул, 1991 йил.

ISBN 5—635—00630—2

«ТАСАВВУФ ЭМАС ЗУХДУ ТАҚВИЮ ТОАТ...»

Тасаввуф дунёдаги турли халқларнинг ижтимоий, фалсафијий, бадиний тафаккуридан кенг ўрин эгаллаган ва кўп тармоқли мураккаб таълимот. Тасаввуф тарихининг баъзи бир муҳим томонлари, хусусан, гносеологияси ҳанузгача тўла ёритилмаган. Рус олимни И. М. Петрушевскийнинг қайд қилишича, инглиз шарқшуноси Р. Николсон XI аср гача бўлган ёзма манбалардан тасаввуф, яъни сўфизм түшунчасининг етмиш саккиз маънодаги талқинини аниқлаган экан¹. Шу далилнинг ўзиёқ тасаввуфга доир нуқтаи назарларнинг нақадар хилма-хил бўлганлигини тасдиқлади. Тасаввуфнинг бир қаноти мистицизм бўлса, яна бир қаноти аскетизм. Бироқ унинг марказида пантеизм — ваҳдати вужуд ғояси туради. Шунинг учун тасаввуфни ўрганишда тарихчи, диншунос, файласуф, адабиётшунос ва психолог олимларнинг ҳамкорликлари ғоятда муҳимдир. Шарқ тасаввуфида будпарастлик, христианлик унсурлари мавжуд эканлиги илмда қайта-қайта изоҳлаб ўтилган. Айниқса, неоплатончилик ғоялари ундан сезилари ўрин ишғол этган. Лекин тасаввуфнинг руҳи — исломий руҳ. Тасаввуф бошқа дин ва фалсафалардаги илғор қараашларни ўзида мужассамлаштирган. Бу таълимотнинг мустаҳкам мавқега эришишида Биби Робия, Абу Ҳамид Ғаззолий, Ибн Арабий, Фаридуддин Аттор, Боязид Бастомий, Абубакир Шибли, Мансур Халлож, Жалолиддин Румий, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоваддин Нақшбандий сингари жуда кўплаб олим ва шоирларнинг хизмати каттадир.

Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон»ида ёзилишича, Шайх Абусаид Абулхайрдан «Тасаввуф нима?» деб сўраганларида «Бошингда не бўлса чиқариб ташлаш, қўлингда неки бор қўлдан чиқазиш ва бошқалардан сенга нима озор етса ранжимаслик», деган экан. Ҳақиқий сўфийлар чиндан ҳам бу шартларга қатъий риоя қилганлар. Нақл

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV в. Ленинград, 1966, стр. 319.

борки, замонасиинг бузруквори Сирожиддин Қазвиний билан улуғ шонр Мавлоно Жалолиддин Румийнинг муносабатлари учун яхши бўлмаган эмиш. Жалолиддин Румий бир куни Қазвииийнинг қошида «Мен етмиш уч мазҳаб била бирдурмен», деган гапни айтибди. Қазвииийда шу ақидаси учун Румийни ранжитиб, беҳурмат қилиш гарази туғилибди. Кейин ўз яқинларидан бир кимсага: «Жамоат ўртасида Мавлонодан сўрағилки, сен мундоқ дебсен? Агар иқрор қилса, сафоҳат қил ва оғзингдан келгунча сўк ва ранжида қил!» деб буйруқ берибди. У кимса топшириқни бажариб шоирни жамоат ўртасида саволга тутибди. Румий ўшанда нима деган бўлса «Айтибмен!» дей жавоб қайта-рибди. Келинчувга мувоғиқ ҳалиги кишин Румийни ҳақорат қилиб, сўка кетибди. Шунда шоир табассум ила «Булар била ҳам бирмен», деган экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Насоимул мұхаббат» асарида битилган бу ҳикоятда ҳақиқий мутасаввуф характеристи учун хос саналган уч хусусият таъқидланган. Биринчиси, тор тушунчали ишлар ранжитганда — ранжимаслик. Иккинчиси, бирорни ранжитиш жоиз бўлганда ҳам унга озор етказмаслик. Учинчиси, ва энг мұхими, бошқа дин ёки ўзга мазҳабдаги одамларни асоссиз камситмаслик.

Алишер Навоийнинг «Фавойидул кибар» девонида бир ғазал бор. Тасаввуф талқинига бағишлиланган ўша шеър бундай фикр билан бошланади:

Бирорга мусаллам тариқи тасаввуф,
Ки зотида мавжуд әмастур тахаллуф.

Яъни: кимгаки тасаввуф тариқи маъқул келса, унинг шахсида ва моҳиятни билишида хилофлик, зиддият бўлмаслиги керак. Байт мазмунини «Тасаввуф тариқига кирган кишининг Ҳақ зотини англашида ихтилоф йўқ», деб тушуниш ҳам мумкин. Аммо бу маъно олдингисини асло инкор этмайди.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Тариқатдаги етти мақомдан биттаси — «ризо» (бу тўғрида кейинроқ тўхталамиз — *И. X*). Шарнат шартларини бажо келтириб, «тавба», «варъя» сингарни «мақом» зиналаридан ўтган «ризо аҳли» учун «яхши ахлоқ» чиндан ҳам мислсиз зийнат. Шу маънода уларнинг «зебу такаллуф»лари — ўзни аямасдан машаққатларга солиб, ички қаршиликларни енгиш орқали хулқни поклашдир. Ахлоқ тозалигини зуҳду тақво ҳам муҳофаза этиши шубҳасиз.

Бироқ «зухду тақвию тоат» — булар тасаввуф әмас. Тасаввуфда макру риёга ўрин йўқ. Зуҳду тақвода-чи? Мана, эшитинг:

Тасаввуф әмас зуҳду тақвию тоат,
Ки анда риё йўл топар бетаваққуф.

Тасаввуф — холислик таълими. Тасаввуф — софлик. Тасаввуф — риёсизлик «тақвий»си. У «Қулликка белни маҳкам» этишга чорласа-да, Ҳақ қулларининг нақадар ақлий, маънавий, ахлоқий имтиёзларга эга эканлигини амалда исботлайди. Тасаввуф — муомала маданияти. У тил ва дил юмшоғлигига, ўзгалардан келадиган ранжу озорларни ҳам ҳалимлик билан, ғазаб ва адоват пичоғига сира қўл чўзмасдан бартараф қилишга ўргатади.

Эрур маҳз тақвий ва лекин риёсиз,
Убудият сарфу айни талаттуф.

Тасаввуф аҳли ахлоқи нодир фазилатларга бой. Одамларнинг сўз ва фикрларига зуғум ўтказиш — уларнинг онги, маслаги ва кўнглига тажовуз қилишдир. Қишининг феълига озор бериш — бўрилик билан баробар. Тасаввуф йўлчиси муомала-муносабатда «эл қавлу феълиға» зўру зулм етказишини Ҳақ томонидан ман этилган амрларга қарши бориш, яъни гуноҳи азим ҳисоблайди. Қуйидаги байт худди шундай мuloҳазаларга йўл очади:

Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не ҳақ амру наҳйиға андин тасарруф.

Кейинги сатр мазмуни таваккул «мақоми»га ҳам бевосита алоқадор. Буни навбатдаги байт мантифи тўла равшанлаштиради:

Ўзни ўйла бенхтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Ҳеч нимадан тараддудга тушмасдан, таассуфга берилмаслик — таваккулчилик талабларидандир. Ғазалнинг охирги қаторларида тасаввуфнинг асосий шарти ва туб моҳияти ёритилган. Бунинг номи ваҳдати вужуд — Ҳақ вужудига инсон вужудининг бириниши. Навоий ана шу тавфиқ ва тавҳидни тасаввуф тариқати деб таърифлайди:

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин.
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.

Хўш, тасаввуф сўзининг луғавий маъноси нимадан иборат? Бу тўғрида ҳанузгача ягона хулосага келингани йўқ. Тўғри, кўпчилик тадқиқотчилар тасаввуф (жумладан сўфий ҳам) арабча «суф»дан келиб чиқкан бўлиб, юнг мато — хирқа, деган қарорга келишган. Бошқа бирлари эса уни юони тилидаги «сафос» — донишманд сўзидан олингандигини айтганлар. Бу сўзни соф — поклик, яъни ахлоқий тозаланиш ва руҳий камолот мазмунида тушунтирган олимлар ҳам бор.

А. Кримскийнинг аниқлашига кўра, сўфий сўзи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб тадбиқ этила бошланган. Ва у асосан комил, эътиқодли мусулмон дарвишларга нисбатан қўлланилган¹.

«Фиёс-ул лугот»да ўқиймиз: «Сўфий — хирқапўшdir, зероки, юнгни суф дейилади; фуқаронинг истилоҳида, ўз дилига нигоҳ қаратган, хаёлни Ҳақдан бошқа барча нарсадан поклаган киши сўфий деб аталади». Шунингдек, Муҳаммад Фиёсиддин сўфий суфа сўзига мансуб бўлиб, сўфийлар жаҳилнят айёмида Каъбада ҳалқни Ҳаққа даъват этиш иши билан шуғулланганиклари сабабли тасаввувф аҳли мавқенга эришганликларини ёзган. Шу маънода сўфий муҳлис мазмунида ҳам кенг қўлланилган².

Абулҳасан Али Ҳажвирийнинг шарҳлашича, хирқапўшлар — азалий софликка восит бўлганлар: асҳоби-суффа, яъни тиловат ва таваллочилар гуруҳини ҳам сўфийлар дейилган³.

«Иши фақат Худо билан бўлган, вужуди мутлақнинг мавжудлигининг тан олгувчилар сўфийлар деб аталади», деб ёзади Жунайд Бағдодий.

Сўфий сўзи, умуман, этимологик моҳиятдан маҳрум бўлиб, ундаги ҳарфлар психофизиологик таассурот ўйғотади, деган қараш ҳам мавжуд. Бунга қарши нуқтаи назар бўйича, суф мағҳумининг ҳар бир ҳарфи аниқ маънога эгадир: «с» — садоқат, сийонат, салоъ, «в» — васл, важд, вафо; «ф» — фараҳ, фатаҳа, фаражадан иборат⁴.

Абу Райхон Берунийнинг шарҳини ўқиймиз: «Юонча «суф» сўзи бизча ҳикматdir. Шунинг учун файласуфга «Пилосупо», яъни «ҳикматни суювчи» деб исм берилган.

¹ Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. том I, М., 1903, стр. 84.

² Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёс-ул лугот. Жилди 2, Душанбе, 1988, саҳ. 14.

³ «Дурдонаҳои наср». Жилди 1, Душанбе, 1987, саҳ. 146.

⁴ Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. Душанбе, 1987, стр. 19.

Мусулмонлардан бир гурухى ўша (юкорида айтилган) тушунчаларга яқын фикрга борганидан улар ҳам Сүфия деб аталдилар. Мусулмонларнинг баъзилари сўффия сўзининг термин эканини билмасдан «сад» ҳарфи билан ёзиб, уни сўффа сўзига нисбат бериб, «Суффа суҳбатдошлари — асҳоби суффадан иборат кишилардир», — дедилар. Ундан кейин (бу сўзни) Суф аттуос — така жуни сўзидан қисқартирилган деб тушунишдилар.

Беруний Абул-фатҳ Бустийнинг сүф сўзини тушунишдаги чалкашликтин таъкидлаб, унинг қуйидаги сўзларига диққатни қаратган: «Одамлар сўфий сўзида тортишишиб, қадимдан турли фикрда бўлишиб, уни сүф, яъни жун сўзидан олинган деб гумон қиласидилар. Мен сўфий сўзини софий (яъни соф, содда) йигитдан бошқа нарса деб билмайман. Шундай қилиб, ўша «софий» лафзи хато ёзилиб «сўфий» лафзига айланаб кетган, шиҳоят (бу сўз) бизга маълум сўфийларга лақаб бўлган»¹.

«Айрим олимлар «сўфий» истилоҳи араб тилидаги жун мато маъносини билдирувчи «сүф» сўзидан эмас, — дейди Радий Фиш — балки юон тилидаги «софос» — донишманд сўзидан олинган, деб бежиз айтишмайди».

Жалолиддин Румий ва унинг шогирдлари ўзларини сўфийлар эмас, ошиқлар деб аташган. «Уларга билиш йўлида карвонбоши — мантиқ эмас, муҳаббат эди...»² Сўфийлар ҳам аслида ошиқлар. Улар ҳам билиш йўлида мантиққамас, муҳаббатга таянишган. Сўфийларнинг хирқа кийишлари — чин ошиқлик белгиси. Гулшанийнинг «Гулшани роз» асарида бу ҳақиқат бундай сўзларда таъкидланган:

Қилса муҳаббат майдин сўфи нўш,
Хок нишин бўлғай паҳмина пўш.

Шунинг учун «муҳаббат майдин» маст сўфий билан муқаддас Руҳ ошиқларини ўзаро ажратмаслик керак.

Тасаввуф тадқиқотчиси М. Ҳазратқулов Шаҳобиддин Сухравардийнинг «Авориф-ул маориф»да «Сўфий калимаси муқаддас каломда учрамайди, лекин сўфийлар тақво аҳлидантур» деб ёзган сўзларига диққатни жалб этаиди³. Сухравардий сўфий калимасининг «муқаддас калом» — да учратмаслигини шунчаки эслатиб ўтмасдан, қайси тилга мансублигини ҳам айтган.

¹ Беруний А. Р. Ҳикматлар. Тошкент, 1973, 41 - 42-бетлар.

² Радий Фиш. Жалолиддин Румий. Тошкент, 1965.

³ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1988, саҳ. 12.

Маълумки, Шаҳобиддин Абулҳафз Умар ибн Муҳаммад Сухравардий (1144—1234) тасаввудаги сухравардий тариқатининг асосчиси бўлган. У Абдунажиб Абдулқодир ибн Абдуллоҳ Сухравардийнинг авлоди ва шогирди сифатида ўз тариқатини шакллантиришда унинг таълимотига асосланган. Шаҳобиддин Сухравардийнинг «Аворифул маориф»номли машҳур асарида «сўфий» сўзининг этикологиясига доир қайдига биноан, «сўфий» — туркча сўз. У ёзди: «... «сўфий» «Қуръон»да йўқ ва бу сўз туркӣйdir. Ислом мамлакатларининг иккала қисмида ҳам — Шарқдагидек Фарбда ҳам бу сўздан бехабар бўлишган». Сўфиий сўзи нима маънони англатади — Сухравардий буни шарҳламаган экан. Озарбайжон олими А. Г. Алиев «Сухравардий тариқати тўғрисида қайдлар» номли мақоласида худди шу муаммони очишга интилган. У қадимий туркларнинг дунёқарашида сув культи мухим ўрин тутишини тасдиқловчи қатор далиллар келтириб, «суф» «сув» сўзидан яралган деган холосани илгари суради¹.

Олис ўтмишда турк тилли халқлар сувнинг халоскорлик ва илоҳий қурдатига инонганиклиари маълум. Уларда сув инсонни ҳар қандай оғат, баҳтсизлик ҳатто ўлимдан ҳам муҳофаза этади, деган событ ишонч бўлганлиги илмда исботланган². Қадимий аждодларимизнинг дунёқарашибарларида сув — жон, руҳ, боқийлик тимсоли, абадий тириклик нажоти, ҳаёт асоси эди. Бу мифологик ишонч ва эътиқодни акс эттирувчи кўплаб афсона ва ривоятлар яралган.

Мана ўша афсоналардан бирининг мухтасар мазмuni: бир овчи Күш кўли атрофида ов қилиб юрар экан. Отган қушини у кўл сувида тозаламоқчи бўлибди. Шунда кутилмаган ҳодиса юз бериди: қушнинг ўлик жасадига сув тегиши биланоқ, у жонланиб, учиб кетибди. Бу сир ошкор бўлмаслиги учун тангри кўл атрофида яна минг кўл яратибди. Шу тариқа ҳаётга қайтарадиган кўлнинг қайсилиги билинмасдан пинҳон қолганмиш.

Озарбайжон мифик тафаккури тарихини маҳсус ўрганган фольклорист олим Мирали Саидов сувнинг ўлимдан ғолиблиги билан боғли ушбу афсона ҳеч қандай таъсирга алоқадор яралмаганлиги ҳамда оригинал ва табиийлигига тўла ишонч билдиради. «Анча кейинроқ буюк мутафаккир-

¹ «Ислам в истории народов Востока». Сбор. статей. М., 1981, стр. 154—159.

² Қаранг: Сейидов М. А. К вопросу о трактовке понятий ёг, Su в древнетюркских памятниках.— «Советская тюркология», Баку, 1973, № 3.

лар «Тириклик суви инсон Үзлигиндадур», деган натижага келгандар,— дейди М. Сайдов¹.

Маълумки, сўфий тасавурида Худо — денгиз. Моддий дунё унсурлари тўлқин ва томчилар. Жумладан, иңсон ҳам. Буларнинг барчаси денгизга сингиб кетади. Ана шу тушунчанинг ўзи инсон умрининг ўткинчилигига қарши. Унда абадий яшаш эътиқоди ҳоким. Абдулқодир Гилоний уқдирганидек, сўфийнинг идеали — дунёга ҳирсу ҳавасни мағлуб этиб, тақдирнинг қўрқувларидан тозаламоқ эканлиги ва қадимий туркий халқларда «шув» ёки «сув» сўзлари «уйғониш», «тирилиш», «муваффақият» маъноларни ҳам ифодалаганилиги инобатга олинса, Шаҳобиддин Суҳравардийнинг «сўфий»га берган изоҳи тасодифий ёки юзаки эмаслиги ўз-ўзидан равшанлашади. Бугина эмас, ахир ҳамма сўфилар ҳам хирқа ёпинавермаган-ку! Аммо уларнинг барчаси учун ўзлик—тириклик суви саналган. Улар илоҳий Нур тажаллийсини кўпинча сув орқали идрок қилгандар. Ҳатто бაъзи тариқат аъзолари дастлабки ҳараратини туз қўшилган сув ичишдан бошлашаркан ва бу воҳид қудрат олдидаги рамзий покланиш ҳисобланаркан.

Алишер Навоий ҳам сўфийликдан мурод — софланиш деган тушунчада бўлган:

Қайт, эй сўфики, пири дайр дурди жомиға,
Бўлмоғинг ториб агар софий эмастур машрабинг.

Шу ўринда зоҳид ким-у, сўфий кимлигини аниқ фикрлаш зарурияти туғилаётир. Ибн Сино таърифида зоҳидлар — дунё матосига қизиқиши сўнган шахслар. Илк босқичларида тасаввуфнинг асосий мундарижаси зуҳд — аскетизмдан таркиб топган².

Алишер Навоийнинг ғазалларида бирида «Шаҳ юриб олам очар, дарвиш оламдан қочар», дейилади. Оламдан қочиш (ал-фирор мин-ад дунё) — дастлаб зоҳидларга хос хусусият бўлган. Машҳур француз олими А. Массэ, «Қуръон» суралари ва ҳадис шарҳларига асосланган ҳолда Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбарлик ҳаёти ва фаолиятнинг ilk давларида дўсту биродарларидан узоқлашиб, Макканинг чеккасида бир мағорада зоҳидона яшаб, бутунлай диний машғулотларга берилганлигини аниқлаган³.

¹ Сайдов М. М. Азарбайжон мифик тафаккурининг гайнаглари. Баку, 1983, 118—119-бетлар.

² Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV веках, стр. 316.

³ Массэ А. Ислам. М., 1963, стр. 24-30.

Е. Э. Бертельс француз исломшуноси Л. Массиноннинг фикрларини қувватлаб, шахсий ҳаётда ҳамма жиҳатдан пайғамбар ҳаётидан ўриак олишга интилган муҳаддислар орасида ҳам зоҳидлик ривожланганлигини ёзди¹. Абу Туроб Нахшабий зуҳддаги «з» ҳарфини — зиноатдан сақланиш, «ҳ»ни — ҳавога бермаслик, «д»ни — дунёпарастлик қилмаслик деб изоҳлаган экан. Чиндан ҳам зоҳидлик ахлоқида зинокорлик, ҳаводорлик ва дунёпарастлик кескин қораланган. Е. Э. Бертельс ёзганидек, зоҳидлар ҳаётида яна бир жиҳат муҳим ўрин эгаллаган. Бу — ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, ҳалолга ҳаромни мутлақо яқинлаштирамаслик. Ҳалол ризқ нима-ю, ҳаром емоқ нима — зоҳидлар учун буни ажратиш ва умумий қарорга келиш осон бўлмаган. Е. Э. Бертельс сўзлари билан айтганда, узоқ баҳсу мунозаралар олиб борилган. Ниҳоят шоҳ, унинг атрофидаги мансабдорлардан слинадиган ҳар қандай хайру садақа, ҳеч истисносиз, ҳаром, чунки бундай иуфузли кимсаларнинг бойниклари ҳалол меҳнат билан топилмаган, дея ягона хулоса чиқаришган. Шунинг учун шайху зоҳидларнинг аксарияти ё дашту биёбонлардан ўтин териб ёки мешкоблик қилиб ризқи ҳалол билан умр кечирганлар².

Зоҳидлик, аслини олганда, дастлабки босқичдаги мутасаввуфлик. Негаки, зоҳидлар ҳам ахлоқий комиллик, қаноат билан бир қаторда инсон руҳининг ҳурлиги, мушоҳада балогати учун қайғургандар. Барча зоҳид ҳам узлатга чекиниб ётавермаган. Улар орасида ўз нуқтаи назаринни будпарастлик, христианлик ақидалари билан бойитиб, маъруфий савиясини жуда юксалтирган шахслар бўлган. Қодирий мазҳабидагилар «Фақирлик комиллашса, у — худолик», деб билганлар. Зоҳидлар-чи? Фақирлик — имони уйғоқ зоҳиднинг ақл таянчи, золим нафсни мағлуб этадиган кучи. У қалбини куну тун фақирликка чоғларкан, «Фақр эли имонға бой» бўлишини ўзича яхши идрок қилади. «Илк сўфий — зоҳидлар учун... ихтиёрӣ фақирлик хос бўлиб, у билан боғли равишда таваккал таълимоти пайдо бўлган»³.

Лекин шу яқинлик ва уйғунликларга қарамасдан, зоҳид билан сўфий ўртасида тафовут ҳам бор. Булар нималар? Биринчидан, зуҳд аҳли асосан шариат атрофида иш юритганлар. Тўғри, баъзи зоҳидлар адолатсиз дунёдан бутун-

¹ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, стр. 15.

² Бертельс Е. Э. Уша асар, 16-бет.

³ Петрушевский И. П. Уша асар, 316-бет.

лай юз ўгирганларки, бунинг моҳияти ҳоким шаҳнологияга муносабат ва ахлоқий қарашларнинг инкоридан бошқа истак бўлмаган. Ҳаётнинг ўзгариши ана шу муносабат ён ахлоқий тушунчаларнинг ўзгаришига боғлиқларни улар яхши англашган. Бироқ таркидунёчиликни ҳамма зоҳидлар ҳам бир хилда тасаввур қилмаганлар¹. Улар орасида бу ишда пассивлик кўрсатганлари ҳам, қолоқ ёки жуда ақидабозлари ҳам бўлган.

Классик шеъриятимизда зоҳидларни танқид этилиши мана шундан. Иккинчидан, зоҳидлик ҳаракатида мистик хаёл ва кечинмалар ўрин топмаган. Е. Э. Бертельс мистик кечинмаларни тасаввуф тараққиётидаги асосий унсур сифатида баҳолаган². Шуни унутмаслик керакки, мистицизм тасаввуфнинг аскетизмдан кейинги, яъни навбатдаги босқичи. Мистицизм — инсон қалби учун илоҳий ишқ уфқларининг очилиши, тахайюл Майи, олам асрорларини ўзича кашф этадиган илми гайдир. И. П. Петрушевский, «Мистицизм — бу, аскетизмнинг ривожланиши бўлиб, Худо билан шахсий мулоқот ва илоҳий ишққа интилиш», деб характерлаганда ҳақдир³.

Инглиз олими Ж. С. Тримингэм тасаввуф ислом ичидаги ривожланган бўлса-да, мистик тамойилни шимолий христианлик тажрибаси ва фалсафасидан ўзлаштирган, мусулмон мистицизми шунинг маҳсули, деб қарайди⁴. Ш. И. Нуцубидзенинг айтишича, мусулмон мистикасининг илдизлари X асрга бориб тақаладики, бу вақтларда тасаввуф ареопагитиклар мистицизмидаги қайта ишланган неоплатонизм ғояларидан етарли даражада озиқланиб улгурган. Ш. И. Нуцубидзе, Ал-Киндийдан Фаззолийгача бўлган пешқадам файласуф-сўфийлар, шунингдек, Ибн Арабийга ўхшаш тасаввуфнинг улкан арబблари ареопагитиклар мистицизмидаги изчил суюнганликлари, ушбу фактга диққатни қаратмасдан Шарқ мистикасининг табиатини англаш қийинлигини ҳам таъкидлайди⁵. К. Казанский шарқ мистикасининг дунёга келишини, биринчи навбатда, будпарастлик динига бояйди.

¹ Кулизаде З. А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиеведение. Баку, 1987, стр. 43.

² Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература, стр. 17.

³ Петрушевский И. П. Уша асар, 317-бет.

⁴ Тримингэм Ж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, стр. 16.

⁵ Нуцубидзе Ш. И. Руставели и Восточный Ренессанс. М., 1967, стр. 74—80.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида буд-парастлик, неоплатончилик, христианликнинг иштирок этганлигини илмда кўп гапирилган. Айни бир моҳиятда такрорланаверган бу фикрларнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиганлари ҳам оз эмас. Масалан, ғарб ва рус шарқшуносларининг кўпчилиги мистикани дастлаб исломга ёт бўлган «элемент» деган тушунчани илгари сурадилар. Ҳолбуки, тасаввуфдаги мистик йўналишнинг замини исломийдир.

Бир қатор тадқиқотларда, мистицизм — сезги ба ҳиссий қобилият туфайли Ҳаққа яқинлашишининг хос йўли — маҳсус тариқи деб аталган. Шу нуқтаи назардан биргина далилга диққатни қаратайлик. Аҳмад Яссавий Мұхаммад пайғамбарнинг меъроjга чиқиши ҳақида сўзлаб, жумладан, бундай деган:

Ҳаққа қараб қўйди қадам Расулуллоҳ,
Ҳақдин ўзга ҳеч ким йўқтур анда ҳамроҳ,
Мундоғ мақом ҳеч кимга йўқ, воллоҳ-бilloҳ,
Чин уммат сен эшишиб дуруд айтинг, дўстлар...

Дарҳақиқат, «мундоғ мақом» ҳеч вақт, ҳеч кимга насиб этмагандир. Бироқ худди шу мақом Ҳаққа ёвуқлашишга тасаввуф аҳли учун улуғ ибрат бўлмаганми? Улар учун меъроj ҳодисаси Ҳақ даргоҳига етиш, Ҳақ билан бевосита «мулоқот» юргизишнинг идеал намунаси бўлиб қолган. Бунга заррача гумондорлик — имон сустлиги ва азалий «тийрабаҳт»лик деб қаралган. Сўфийларда ўз ғояларини «Қуръон»га мувофиқлаштиришга интилиш кучли бўлганилиги сир эмас, албатта. Бу ҳодисанинг сабабини, бизнингча, А. Е. Кримский анча тўғри баён қилган: «Чунки улар (сўфийлар — И. Ҳ.) қандай бўлмасин, мистик-пантейистик йўналишни ҳаммадан аввал исломнинг асосчиси Мұхаммад алайҳиссаломга нисбат бермоқни истаганлар...»¹ Исломда тангри даргоҳига юксалишнинг йўллари учтадир: 1. Оллоҳнинг сифатларини эгалламоқ — бу, Боязид Бистомийнинг йўли. 2. Илоҳий хислатлардан завқланмоқ — бу, Воситийнинг йўли. 3. Тангри билан бирлашмоқ — бу, Мансур Халложнинг йўли².

Мистик ошиқлар учун бўш масала — Худо ва Инсон муносабати. Уларнинг образли тасаввурида Ишқ ва Комил

¹ Кримский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, часть II, М., 1912, стр. 40.

² Жалил Сано. Ҳазрати Мұхаммаднинг фалсафаси. Истамбул, 1975, 53-бет.

Инсон гояси — инсонни худолаштириш гоясидир, одам — «пұсхан Ҳақ» — Ҳақнинг нұсқаси. Мистиклар «Оlam ҳама дар Ҳақ асту, Ҳақ дар олам» — бутун олам Худода-ю, у эса бутун оламда дея фикрловчилардир. Уларнинг идрок ва мушоҳада теранлиги, аввало, мана шунда, Мұхаммад пайғамбар ҳадисларидан бирида Оллоҳ номидан бундай дейнлган экан: «Мен махфий ганж әдим, ўзимни ошкор қилишиңи севдим». Мистик кечинмаларнинг завқ манбай ва нури ана шу илоҳий ошкоралық ҳамда ишқададир.

Мистика — тажриба йўли, одамни ботиний оламга, инсоннинг ўз ички дүнёсига томон олиб боради. Мистик тажриба кишини ташқи борлиқдан, гёё узоқлаштиурса-да, одам сийратида хаёлий олам очади. Мистикани инкор қилиш — Шахснинг ички Эрки, руҳиі юксалишларини инкор этиш билан баробардир. «Мистик тасаввуф объектив суратда прогресснинг, ҳалқ ва унинг баҳти, реал ҳаётнинг душманидир»¹, дейиш мистикага душманик назарида қарапши акс эттиради, холос. Умуман, мистикани бутунлай қоралаш хатодир. «Фалсафанинг илдизи, унинг ҳаёттй асоси дин ва мистикадир», — дейди Н. А. Бердяев². Ўзбек адабиётшунослигига (фалсафа илмида ҳам) масаланинг бу жиҳатлари мутлақо ўрганилмаган. Мана, профессор Н. М. Малласвнинг олий ўқув юрти талабаларига айтилган сўзлари: «... мистицизм, бу олам қандайдир сирли оламдир ва ғайритабиий кучларнинг бир соясидир; инсоннинг яшамоги баҳтсизлик, ўлим баҳтдир, у ўз ўлими билан «ал-ҳақ» қақовушади деб таълим беради...»³ Мистицизм бу оламини «ғайритабиий кучларнинг бир соясидир» демайди. Балки ягона илоҳий құдрат — Ҳақнинг акси, оламнинг моҳияти Ҳақда яшириндир, дея таълим беради. Бундан ташқари, мистик фалсафада «инсоннинг яшамоги баҳтсизлик» деган ақида йўқ, лекин илоҳий гўзаллик жозибаси, олами ғайб ҳайратларидан бенасиб, ҳайвондай кун кечириш баҳтсизлик хисобланган. «Ўлим баҳтдир», деган тушунчага келсақ, уни саёз тушунмаслик керак. Мистикада ўлимга муносабат ҳар хил. Масалан, Руҳдаги ўлим. Бу — нафсга қурбон вужуддан руҳнинг чекиниши бўлиб, бошқа ҳеч вақт Руҳни одам руҳий ҳаёти билан қониқтира олмайди. Қалбдаги ўлим. Бу — қалбнинг маънавий видолашуви бўлиб, инсон бошқа ҳеч пайт қалб амри билан ҳаракат қила бил-

¹ Зоҳидов В. Улур шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 399-бет.

² Бердяев Н. А. Философия свободы. М., 1989, стр. 30.

³ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиётни тарихи. Тошкент, 1976, 510-бет.

майди. Ақлдаги ўлим. Бу — ақлнинг худбинлик қафасида жон узиши бўлиб, одам бошқа ҳеч қачон боқий ҳақиқатни англаш даражасига чиқа олмайди. Ахлоқдаги ўлим. Бу — кўниуммага айланган ахлоқий ақидаларга қуллик бўлиб, одам бошқа ҳеч замон хулқий тубанлигидан кеча олмайди.

Мистика бундай ўлимнинг бирортасини баҳт ҳисобла-майди. Ва шундай баҳтсизликлардан қутулиш учун Ҳақ билан қовушишини тарғиб этади. Буюк шоир А. Блок мистик ўздан кечишни, шахснинг худбинлик, худпрастлик касалидан қутқазувчи чора деб бежиз инонмаган эди. Шуннинг учун ҳам тасаввуф мистикаси илк даврларда феодал худбинлиги, ижтимоний-спёсий худпрастликка қарши бир исён руҳини ифодалаб, эзилган омманинг ҳақ-ҳуқуқларини ўзича ёқлаган эди. Мистикада ёвузлик, зўравонлик, инсоний ноқислик ва идеал ҳурлик муаммолари кенг тадқиқ этилган. «Илк сўфийларнинг ҳалқ орасида тез танилишига бош сабаб шуки,— дейди А. Ҳайитметов,— улар мазлум ҳалқнинг ҳукмрон синфларга, бой табақаларга бўлган чексиз нафратини ифодаладилар ва бошқаларга зулм қилиб бойлик ортиргандан бу дунёда яшамаган, ундан кўз юмган аъло дедилар. Аббосий Тусий деган сўфий бу ҳакда шундай дейди: «Дунё — бу бир ўлакса нарса бўлиб, у билан аввал шерлар, кейин қоплонлар, бўри ва итлар, ундан кейин эса қаргалар қорин тўйдиради. Улардан қолганига эса гўнгўнғиз ва чумолилар ёпишади. Шерлар — подшоҳлар, қоплонлар — амирлар, бўри ва итлар — уларнинг аъёнлари, қаргалар уларнинг табааларидир. Гўнгўнғизлар — аравакашлар, чумолилар эса бозордаги одамлардир»¹.

Мана шундай сабабларга кўра ҳам мистик ошиқлар «сир шароби»дан қониб, тўғрилик, тенглик, ҳурлик, боқийлик оламига дахлдор хаёлларга ғарқ бўлишган.

«Сукунат ва ёлғизликда ўз-ўзингни ва ўзингга доир ҳақиқатни топасан. Худди шу ҳақиқат орқали бошқалар тўғрисидаги ҳақиқатга етасан. Одамлар билан ҳар кунги муомала-муносабат, ҳатто эркин хоҳиш бўлишига қарамасдан, бизни уларнинг фақат кучсиз, ғалати, кулгили жиҳатлари-ю, майдакашликларидан огоҳ қиласи, холос»². Жорж Бернаноснинг бу фикрларини мистик ҳиссиётларга эга ҳар бир илфор кишига нисбат бериш мумкин. Ўзига доир ҳақиқатни текшираётган Одам, албатта, воқеликни атроф-

¹ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихи-дан. Тошкент, 1970, 161-бет.

² Ежи Кое сак. Экзистенциализм в философии и литературе. М., стр. 304—305.

лича таҳлилдан ўтказади. Шу тарзда у бошқалар тўғри-
сидаги ҳақиқатни ҳам чуқур ўзлаширади. Демак, бунда-
ти ёлғизлик, одамлар ва воқеликдан шунчаки узоқлашиш
эмас, балки маълум бир давр мафкураси ва худбинлик
дунёқарашидан ўзни четга олишдир. Махатма Ҳанди
«Кимки Худога дўст бўлиши истаса, ё ёлғизланиши ёки
ҳаммани ўзига дўст тутиши керак», — дейди. Мистикада
Худога дўстлашиш — ёлғизланишдир. Аммо бу ёлғизла-
нишда инсоний дўстлик шарти нисбатан бошқача. Унда
дўстлик кўприги — илоҳий Фам. Шу кўприкдан ўтганлар-
нинг барчаси Дўст «атрофида» уюшган, маслагу муҳабба-
ти бир дўстлардир. Аммо бу нарса ҳеч қачон махсус таъ-
кидланмайди. Чунки мистик таълимот бўйича инсон маъ-
шуқи азалга нақадар яқинлашса, у ўшанча, ёлғиз. У одам-
лардан қочаркан, ўзининг сўнгсиз танҳолигидан ҳам
қочади.

Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.
Чиқиб бу дайдин Исога нечун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.
Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай.
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.
Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин файрат, не ўзимдин уётим бор.
Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай,
Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор.
Тилар кўнглум қуши анқодин ўтгай нари юз водий,
Мунингдек саир этарга Қоғдин ортуқ саботим бор.
Навоий, билки шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар қавнаймға хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Ҳар қандай улуғ санъаткор шеърида Сўз, унинг ўзи
акс эттиришни истаган фикр ва туйғудан бир неча ҳисса
ортиқ маъноларни ифодалайди. Шунинг учун ҳақиқий
шеърнинг ғоявий-бадиий таркибида ҳамиша нималардир
сир бўлиб, маъно гавҳари яширилигича қолаверади. Энг
зукко шеършуноснинг ҳам таҳлил имконияти чекланган.
Чунки қанча уринмасин, сўзниг мажозий моҳиятини бар-
ча ранг, оҳанг товланишлари билан гавдалантира олмай-
ди. Бирданига бир неча рамзий мазмунларни таркибиغا
бирлаширига олган шеър — чинакам шеър. Навоийнинг
ғазали шу даъвонинг ёрқин исботидир. уни ўқиган бугун-
ги ўқувчи қандай хулосаларга келади. Тахминан бундай:
Шоирни «улус» жуда бездирган экан-да, қанот чиқариб

қочиши күзлабди. Шоҳ унга илтифот кўрсатганида, балким у «халойиқ сухбатидан минг ғам»га гирифтор бўлмасмиди. Бунга сабаб ўша жаҳолатли замон, адолатсиз феодал тузум ва ҳ. к.

Газалнинг шахс ва замон ўртасидаги зиддиятлар хусусида фикр қўзғагани яхши, албатта. Лекин бу шоирнинг қўлига қалам тутқазган асосий дард ёки бош мақсад эмас.

Туркий тасаввуф шеъриятининг буюк вакили Юнус Эмро ҳусни мутлақ ошиқлари тилидан:

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисъим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!—

деб айтган. Илоҳий «муҳаббат баҳрининг ғаввоси» бўлган юрак тавҳид шавқига муҳтождир. Уни Ҳақдин бошқа «на борлиқ», «на йўқлик» — ҳеч нима севинтирумайди. У тахайюл ва ваҳдат майдан маст, халқу оламдан қочиб, «қўнгул таҳтининг шоҳи» — Ҳақ даргоҳига учмоқ шавқида ёнади. Навоий ғазалида ҳам «Ман»ликдан кечиб, «Сан»ликка юз бурган лирик қаҳрамоннинг сирли кечинмалари, олами файб сори хаёлан парвози тасвирланган.

Эрур мақсад йироқ, водий узун, тун тийра, йўл бўртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлик юкии, ўзни сабукбор эт,—

дейди Навоий бошқа бир ўринда. Юқоридаги ғазал қаҳрамони «ўзни сабукбор» эта олгани учун ҳам «учиб қочмоқ» ниятини очиқ изҳор қилган:

Парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоғдин, югурсам то ҳаётим бор.

«Парим бўлса», демоқ билан одамда пар пайдо бўла қолмайди. «Учуб қочсам» дейиш улусдан қутилиш чораси эмас. «Қанотим куйса...» Дарвоқе, қанот нимадан куяди? Қуёш оташиданми? Йўқ, ҳусн қуёшининг нуридан. Навбатдаги байтни ўқиб англаймизки, лирик «Мен» «Парим бўлса учиб қочсам...», дея асоссиз сўзламаган экан. Самога учган Исо пайғамбар унга ўрнак. У Исоға ҳамнафас бўлмоғни истайди:

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Дайрдин чиқмоқ — бу дунёни тарк қилмоқ. Аммо даҳри дундан баланд кўтарилиш учун ҳам мустаҳкам қанот керак. Шу маънода тажарруд — воз кечиш ва ҳиммат тиљга олинган.

Дийдор талаб ошиқларнинг суҳбати — илоҳий суҳбат. Улар учун, Ибн Арабий айтмоқчи, жимлик ва сукут орифликнинг олий белгиси. Ҳақиқий ишқ аҳлиниңг иқорига кўра, «Қай ерда тинчлик бўлса, Ҳақ ила бирлик бўлар». Ҳалойиқнинг ўткинчи манфаатларга дахлдор машмашалари ана шу хаёлий бирликка халал беради.

Ҳалойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдан нажотим бор.

«Ҳалойиқ суҳбатидин минг ғам» исканжасида қолган киши нажот тилаши табиий. Аммо бу «минг ғам»дан биттасида ҳам нажот йўқ. Агар бўлганида текинга «минг жон бериб» бўлса-да уни билиш мумкин.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга ҳалқдин гайрат, не ўзимдин уётим бор.

Биринчи мисрада гап ёр ва ағёр ҳақида. Ағёр — душман ёки ғаним. У юз жавр кўрсатган бўлса, ёр ёхуд дўст минг ғам етказган. Шу боис ўздин ҳам, «ўзга ҳалқдин» ҳам узоқлашилган.

«Рақиб», «ағёр» деганда биз салбий қиёфадаги инсон образи тўғрисида ўйлашга кўнишиб қолганмиз. Ҳолбуки, тасаввуф адабиётида «рақиб ва ағёр» ҳақидаги фикрлар нафсга доирдир.

Тўққиз мингдур бу нафс ҳашорати,
Мудом өгарлидир аларнинг оти...

Юнус Эмро «Тўрт кишидир йўлдошим...» дейди. «Ул тўртнинг бири — жон, бири — дин, бири — имон». Охиргиси-чи? Мана эшитинг:

Бири нафсимдур душман,
Анда савашиб қолдим...

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Шаҳвату нафс қавий душмандур», «Нафс ёғисини мағлуб этгил», дер огоҳлантиради.

Навоийнинг «Чекиб ағёрдин юз жавр...», дейиши, бу — «нафсу золим»га тегишли. «Ёр» эса вужуди мутлақдир. Нафсни енгиш — «ўзлик иморатин» бузиш. Акс тарзда «Не

Ўзга халқдин файрат, не ўзимдин уётим бор», дейиш ҳолатига күтарилиш имконсиздир.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай,
Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор.

Нега кўздин кечиб «бир хат» ёзиш керак? Фақат «даҳр аҳлиға кўз солмас»лик учунми? Иўқ, албатта. «Жон кўзи» Ёни кўриб, «Дил ондин хабар» бергач, ҳусн шоҳи жон ичинда жойлашиб, «кўнгилни арш» айлайди. Бу — ботин кўзнинг очилиши:

Ботин кўздир Дўстни кўрган,
Бу зоҳир кўз ёбондадур...

Кўздин кечиш ва «кўз саводи»га оид ҳақиқат асосан мана шу.

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтса нори юз водий,
Мунингдек саир этарга Қофдии ортуқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига саир эътиборда тутилган. Чунки анқо қушидан ҳам «нори юз водий»га ўтишга аҳли фано қодирлигига Навоийнинг ўзи гувоҳлик берган:

Уруж истар эсанг бу дайр ичинда фоний ўлғилким.
Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано густоҳ.

Демак, шеър қаҳрамонининг анқо манзилидан ҳам «нори юз водий»га саир этарга саботи етарли. Ахир, унинг кўнгли «ғизо кучидин зўрбозу» истаётир. Ғазалнинг сўнгги байгини ўқийми:

Навоий, билки, шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайнга хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Ниҳоят, бош муддао гапирилди: шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас. Шунинг учун икки дунёга ҳам унинг «хошок чоғлиғ» илтифоти йўқ. Профессор А. Ҳайитметов ғазал шоирнинг йигитлик вақтида яратилганига таяниб, ўша шоҳ «Навоийга душманлик назари билан қараб, унга Ҳиротда кун бермаган золим Абу Саид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи йўқ, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгўй феодаллар пўдшонинг Навоийга муносабати-

нинг ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар. Натижада шонр юқоридаги ғазалда тасвирланган аҳволга тушган ва охири Ҳиротдан кетиб қолган», деб ёзади¹. Ғазалдаги умумий руҳ, мистик кечинмаларнинг бағоят қуюқлиги, сўз ва оҳангдаги ғамгинлик шундай хулоса чиқаришга асос беради. Аммо ғазалнинг ғоявийбадиий мундарижаси бошқа мулоҳазаларни ўртага ташлашга ҳам монелик қилмайди.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида шоҳга мурожаат этиб, ўзни «Ўздин улуғроқ шоҳфа ҳожатманд» билинга чақирган. Бу шоҳ — Оллоҳ. Ғазал хотимасида ана шу шоҳдан марҳамат кутилаётир. Шонрнинг икки дунёни ҳам хошокча назарга илмаслиги бир золим подшоҳнинг муносабатигагина боғланса, шеърда аксини топган илоҳий-фалсафий моҳият ўз-ўзидан майдалашади.

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демиш, не гайбдин етганин қайтормиш.

Навоий энг мушкул аҳволда ҳам шу эътиқодга содик қолганлиги ва Тангридан бошқасидан қўрқиши, шафқат тилашни ноқислик билганлиги шубҳасиздир.

Алишер Навоийдан яна бир мисол келтирайлик:

Оллимда табиби чора созим ҳам йўқ,
Енимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ,
Теграмда аниси жон гудозим ҳам йўқ,
Бошимда шаҳи бандा навозим ҳам йўқ.

Бекаслик азоби жонидан ўтган ёки ортиқ даражада мусофирилик тортган кишигина шундай ҳазин ва ғамгин сўзлайди. Эътибор беринг, ёлғизлик бир бечорани тўрт тарафдан қўршаб олгандай. Гап шундаки, Дўст билан дўстлашган юрак одамлардан табиблик ҳам, рафиқлик ҳам, анислик ҳам кутмайди. Чунки унга азалий Ёрдан яқин чора соз ёки дилнавоз бўлмайди, у «Бор» — деса, ошиқлик даъвоси ёлғонлигини исботлади. Рубоийдаги «Йўқ, йўқ, йўқ»-ларнинг ортида «Моҳим ҳам, шоҳим ҳам Ҳақдур!» — деган моҳият акс эттирилган. Бундай шеърлардаги алоҳида таъкидларда яна бир мақсад яширинган бўлиб, худонинг фазилатларига диққатни қаратади. Худога ахлоқ томонидан ёндошилганда, юксак ва ўрнак сифатлар унда беҳисобдир. Пайғамбар ҳадисларидан бирида айтилганидек,

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961.

«Тангри покдир, покизаликни яхши күради... сахийдурки, сахийларни яхши күради...».

Ахир, Оллоҳнинг иродасида нега сустлик, ноқислик сезилмайди? Нега у қадар чекинмайди? Нечун унга на бойлик, на шуҳрат, на салтанат керакмас? Нега у таъсирга берилмайди? Қудратидан нега у ҳаволанмаган? Ақлли одамларнинг ҳам хаёлига келавермайдиган бундаи саволлар мистикларни жиддий қизиқтирган.

Бертран Расселнинг «Мистицизм ва мантиқ» мақоласида ёзилишича, дунёни мистик идрок этишда донишмандликнинг шундай бир унсур мавжудки, унга ҳеч қандай восита билан эришиб бўлмайди. Мистик маърифат нури ёруғида яшайди. Узгалар зўрга пайқаётган мавҳум нарсаларни у ёрқин кўради. Унинг билими қаршисида ҳар қандай бошқа билим кучсиз ва ночор кўринади¹. Мана шу маърифат «Худо — олий ҳақиқат, унда ҳамма-ҳаммаси муқаммал, мусаффо ва гўзал, унинг адолати парчаланимас, қарашлари зиддиятсиз», дегандай мантиқларни акс эттиргандир.

Ҳар қандай ғоя Шахс характерида илдиз ёзиб, Узликни ифодалагандагина қудрат касб этади. Мистикларнинг ўзлигига биз ҳурлик, руҳий шижоат ва инсоннинг мислесиз улуғлашувини кўрамиз. Чунки, улар, Эрих Фромм айтганидек, «худосифат инсонлар кучидан, инсон Худога муҳтоҷ бўлганидек, Худо ҳам инсонга муҳтоҷ деган ўша ғоядан чуқур руҳланганлар. Ва Худо билан инсон бирлигини — инсон Худо тимсолида яралган деб тушунгандар». Э. Фромм яна мистикларнинг тажрибаларида «қўрқув ва итоаткорликмас, шахс кучини тасдиқлаши ётади», — дей таъкидлайдики, чиндан ҳам мистикада Худонинг инсон устидан ҳокимлиги йўқ. Инсоний ўзҳокимлик бор. Шунинг учун ҳам бу таълимот шахснинг эрк ва истиқболи шахснинг ўзида, унинг ўзида истак ва эҳтиёж уйғонмагунча у ҳеч қачон илоҳийлашмайди, деб ўргатган².

Маълумки, тасаввуф маънавий комиллик йўлини тўрт босқичга ажратгандир. 1. Шариат. 2. Тариқат. 3. Маърифат. 4. Ҳақиқат.

Шариат — тайёргарлик босқичи. Унда диний қонун-қондалар, «Қуръон» ва ҳадислардаги ахлоқий, илоҳий кўрсатмалар пухта ўзлаштирилган. Шариат талабларини бажармасдан тариқатга ўтишга рухсат бўлмаган.

¹ Рассел Б. Почему я не христианин. М., 1987, стр 37—60.

² Фромм Э. Психоанализ и религия. «Сумерки богов». М., 1989, стр. 175.

Маҳмуд Шабустарий шариатни—пўст, ҳақиқатни—мағзга қиёслайди. Ва пўст билан мағз оралигини тариқат деб атайди¹.

«Шариат — «қонун». Тариқат — «йўл». «Қонун» вўжуд ва қалбни тарбиялади, «йўл» кўнгилни поклаб, руҳни нурлантиради»². Тариқат йўлига пир етакчилигида қадам қўйилади:

Тариқатга сиёсатлиғ муршид керак,
Ул муршидга эътиқодлиғ мурид керак.

Аҳмад Яссавий муҳаббат «буроқини миниб», «сир шаробин ичиб» руҳи қонган ва «ишқ боғида наво» қилган соликка нисбатан, «Андоғ ошиқ тариқатда жавлон қилғай», дейди. Лекин «сир шаробин» ичгунча қадар Йўлчи манзилни яқинлаштирувчи бир неча ахлоқий-психологик «жараён»ларни бошдан кечириши зарур бўлган. Е. Э. Бертельс бу тўхтам — мақомларни алоҳида-алоҳида характерлаб берган³.

«Лисонут-тайр»да бир қуш «кўп гуноҳ» қилиб уятга ботганлигидан нолийди. Пок васлга поклик билангини етишиш мумкинлигини ўйлаб ғамга ботаётганлигини айтиб, Ҳудҳуддан ёрдам сўрайди. Шунда Ҳудҳуд:

Бу гунаҳдин оримоқ эттинг ҳавас,
Ул дори осон эрур, эй булҳавас.
Тавбадур они оритмоққа илож,
Зулмати исён аро будур сирож,—

дейди ва бир ҳикоят нақл қиласди. Бу — «журму исён бирла» тиїраҳол бўлиб жаннат равзасидан қувилган «Одам Сафий алайҳиссалом ҳикояти». «Юз қаролиғ» толендан кўп инграган бу Одам сарсон-саргардон, фарибликда кун ўтказган. Лекин тавбаси туфайли чора эшиги очилиб, яна ҳайдалган жойига қайтган.

Тариқат йўлидан мақсад манзилига боргувчи ошиқ ҳам тавба қилмасдан илгарилий олмайди. Тавба — дастлабки мақом.

«Маҳбуб ул-қулуб»да тавба тўғрисида ёзилган: «Ҳақиқий тавба—ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубат-

¹ Маҳмуд Шабустарий. Гюльшан-и раз. Баку, 1977, стр.57.

² Жуковский В. А. Человек и познание у персидских мистиков. С-Петербург, 1895, стр. 18.

³ Бертельс Е. Э. Уша асар, 36-37-бетлар.

ларнинг олдини олмоқдир ва Ҳақ мадади билан у феъллардан чекинмоқдир.

Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; авф сайқали билан у кўзгунинг юзи ни ёритади. Тавба — баҳтсизлик йўлининг охири ва тўғрилик йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва башарият уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолойиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташла-моқ, кўзга кўринмас ярамасликларни ҳис қилмоқ, керак-мас нарсаларга интилиш зараридан хабардор бўлмоқ... Тавба — инсонга хос саркашликтан воқиф бўлмоқ; киши-ни тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир.

Тавба — Ҳақдан нажот тилаш вақти келганидир; банданинг нафсга тобеъ бўлишини тарк этганидир. Бу — кечани ёритувчи гавҳар, ҳар бир қора кун кечирувчи кимса-га лойиқ эмас. Бу тавфиқ шамини яхшиликлар йўлбошчиси ҳар кимга ҳам ато қилмайди...»¹ Шу маънода ҳам шариатдаги тавба билан тариқатдаги тавба ўртасида анча фарқ сезилади. Чунки Ҳаёл вужуди мутлаққа қаратилгандан сўнг ҳам гуноҳ ва тавба орасида тебраниш ўзлик камолотига тубдан зиддир. Навоийнинг қўйидаги рубойисида шу масала талқини берилган:

Гар қилса киши қилиб гуноҳе тавба,
Ул журмға бўлса узроҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳи тавба,
Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба!

Навбатдаги мақом — **вараъ**, маъноси — тақво, парҳезкорликдир. Вараъ мақомида илк зоҳидларга ўхшаб ҳалол ва ҳаромни ажратишга жиддий эътибор қилиниб, «тотлифтотлиф» ейиш, «турлук-турлук» кийиш майллари тўла енгилади. Қаноат туйғуси Йўлчининг кўнглига осудалик, ҳеч қандай таъма ва вужудий эҳтиёж чалғита олмайдиган хотиржамлик бахш этади.

Андоқки салоҳ анга вараъдин бўлди,
Билгилки, фасод анга тамаъдин бўлди.

Алишер Навоий вараънинг самарасини покланиш ва

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Насрий баён музалифи Иноят Махсумов. Тошкент, 1983, 44-бет.

осойишишталик деб эътироф қилгани ҳолда бошқа фикрни ҳам илгари сурган:

Навоийни вараъу зуҳд қайди ўзлукдин
Халос қилмади, эй ишқу май, магар ҳам сиз?

Вараъдан кейин «фақр» мақоми келади. Фақирлик дунё ноз-неъматларидан кечиш, моддий муҳтожликлардан устун келиб Рухни бойитишdir. Ошиқ «нағе ширки»ни бу йўлдаги «балодур» деб англайди. Унингча, «Нуҳ умрию Сулаймон мулкига йўқтур бақо». Шунинг учун «атласу зарбофт сўзин» қўйиб «фақр этагин» тутмоқ лозим.

Ҳаводис дафъинга шаҳ кўк ҳисори гар чиқсун,
Ки фақр аҳли учун дайри фано дорул-амон бас,—

дейди Алишер Навоий. Лекин фақирлик тажрибаси осон эмас. Бунда руҳий заҳматлардан, ҳайратлардан, ишқий оғатлардан енгилмаслик керак. Хуллас, Навоий айтганидек, «Фақр дашти не қотиқ йўлдурки, солик ҳар неча Қиласа диққат бирла Ҳақ амрин адo, тақсири бор». Шуларга кўра ҳам фақрдан сўнгги мақом — «сабр». Бу мақомда солиқ ташқи дунё машаққатларига чидаш билан бир қаторда «ҳар не ҳақдии юзланса, таҳаммул пеша қилғай ва ҳар бало келса, сабр қилғай». Алишер Навоий сабрда эътиқод манзилини кўради. Собир кишининг доди, г.лбатта тангрига етади:

Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродига етар.

Сабр ранжни қанча афзун айлаб, «нечаким кўнгулни маҳзун» этмасин, у «зафар сори башорат»dir:

Нағс уйига сабр ила иморат англа,
Бесабрлигин анинг шарорат англа,
Шу сабр сори анга ишорат англа,
Сабрни зафар сори башорат англа.

В. Соловьев «Қуръон»да сабр «қалб поклиги ва ахлоқий эркни мўътадил сақлаш маъносида» битилган дейди¹. Сабр мақоми тасаввуфда ҳам руҳ улуғворлиги, қалб поклиги ва ахлоқ ҳурлигини муҳофаза этиш воситасидир.

¹ Соловьев В. Магометъ. Его жизнь и религиозное учение. С-Петербургъ, 1896, стр. 41.

Сабр мақоми «таваккул» мақомынг йўл очади. Бунда ошиқ ўзининг толенини ҳам, эртасини ҳам бутунлай маъшук азалга топширади. Ўтирикчилиги учун на ташвишланади, на қайғуради. Чунки унинг улуғ пособони бор. Сўроқлардан сақланиш, шубҳага ўрин бермаслик, шафқат тиламаслик, ҳадия олмаслик — булар ушбу мақомнинг зарур шартлари дандир. Зеро:

Ҳар йўлғаки кўнглунгга ҳавас бўлгусидур,
Тепнинга таваккул санга бас бўлгусидур.

Айрим олимлар таваккални тасаввухнинг реакцион жиҳатларидан бирни сифатида баҳолаб, меҳнаткаш омманинг синфиий туўғуларини ўтмаслаштириб, мазлумларни ғоятда оғир ижтимоний шаронтларда яшашга, пассивликка кўнигириған деб ҳукм чиқарадилар. Бизнингча, бундай ҳукм унча тўғри эмас. Ҳақиқий таваккалчилар учун жувонмардлик, имон ва эътиқод событияни хос бўлган. Улар яратганинг ўзини ягона раҳбон ва ғамхўр деб тан олишган. Шу боисдан таваккал йўлига тушган кишилар, кимлигидан қатъий назар, инсон қиёфасидаги «худоча»ларга бўйсунмаганлар. Бунда манфаат, дейликки «бир аёқ ош учун» маслагига хиёнат қилганлар кескин айбланган. Алишер Навоийнинг қитъаларидан биридаги фикрлар бу даъвога далилларидир:

Таваккулни улким қўюб хотириға,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси,
Насиби анинг бир аёқ ош эрур бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Бирорвон, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзинга керакдур қазоннинг қароси.

Охириги мақом «ризо» аталиб, унда «ҳар не ҳақдин келса ва ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин (сабабчидин) ўзга кишини арода кўрмагайлар. Ва ризо изҳорин ўзгалар тили ва кўнглига кирмагай.» Ризо сокинлик, ҳар қандай кулфат ёки хушиудликни ҳам ўзни йиғиштирган ҳолатда, бамайлихотир қаршилаш иродасини тарбиялайди.

Қадимги Хитой файласуфлари, бошқаларга совуққонлик билан қара, ўзгаларни совуққонлик билан тингла, мушоҳада юритганда совуққон бўл, совуққонликда изтироб торт, деб талаб қилишган экан. Шундай тадаб исломда ҳам бор. Совуққонлик — қизиққонликнинг тескари томони саналадиган бўлса, у — юзакилик, ўзни тутолмаслик ва худпаратликинг күшандасидир. Ризо мақоми-

даги совуққонлик, донишмандлик, ички ҳурлик, бардош сингари хислатлар билан бирликда зуҳрланади.

Мазкур мақомлар тугагач маърифат босқичига кўтарилади. Маърифат илму ҳақиқатни эгаллаш, инсон ва Оллоҳ орасидаги яқинликни мукаммал англаш донолигидир. Илоҳий маърифат ошикни маълум дин ёки мушоҳадалардан беҳад баланд кўтаради.

Боқма эй зоҳид, ҳақорат бирла ашё сориким,
Бўлмогон онинг сифати мазҳари йўқ ҳеч зот.

Навоийнинг бу байтида маърифат «довон»идан ўтган кишининг нуқтан назари акс эттирилган. Чунки билимда ўша юксакликка чиққан одам ҳеч пайт зоҳидга ўхшаб «ашё сори» «ҳақорат бирла» боқмайди. Балки ҳамма жой ва ҳамма нарсада Ҳақ сифотининг аксини кўради. Бундай киши эса ориф дейилади. Орифнинг мақсади ўз маъруфи, яъни Оллоҳга йўналгандир. Ориф илму илоҳийда танҳо, танҳоликда барчадан билимдон. Унинг Ақл назари ўткир ва кенг. Ҳеч ким кўрмагани ҳам у кўриб, олам сир-асрорларини теран идрок этади. Лекин унинг тушунчаларини ўзгалар англашга қодир эмаслар. Аҳмад Яссавий демоқчи:

Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса,
Ўн саккиз минг қомуғ олам ғулғул бўлур.
Кўнгул қуши шавқ қанотин тутиб учса,
Жумла вужуд ёдин сайрап — булбул бўлур.

Ҳа, орифнинг алами ҳам, шавқи ҳам «жон мулкида» кечиши, у «жаҳону жонни онинг садақаси» қиласа-да, «Юз туман жону жаҳондин яхши жонон» ишқини халойиқдин пинҳон тутиши шарғ. Алишер Навоий ориф тилидан ҳатто:

Ичингда сирри ҳақиқатни ёшурай дер эсанг,
Улустин, ул гуҳари бебаҳони пинҳон ют.—

дейди. Орифлик эътиқодига кўра, «билган — гапирмайди, гапирган — билмайди». Зотан, ориф — «маърифат оламинда бир уммон»дурки, у ўз табиатига хилоф тарзда сўз из-ҳор қилолмайди. Унинг «Ҳақ деяжак нафаси Ҳақдин» келиши учун ҳам «сўйлаяжак кўзлари» бамисли «Қуръон». Ахир у Ҳақдин бошқасидан узоқлашгач, на очлик, на тўқлик, на бойлик, на камбағаллик, на мақтов, на ҳақорат — хуллас, ҳаммасига бир зайлда бепарво бўлгач, орифнинг мана бундай қарорларга келиши ажабланарли эмас:

«Уз тилим чун истамас розимни ихфо айламак,
Узга тилдин не таажжуб бўлғай ифшо айламак...
Кўз менга бас, тилин истарамким хўб эмас,
Роз ифшо айламак, басдур тамошо айламак».¹

Шунинг учун орифга Ҳақдін қанча «ганж файз етса», «Иши дам урмайин ани ёшурмоқ». Алишер Навоий «Эрур орифқа ганж файз етса», деб бошланадиган қитъасида бу фикр исботига шундай қиёсий далил келтиради:

Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мумкиндур аниг сувин тошурмоқ.

Дарҳақиқат, «ўтга солса ўтдин ёнимас», англаш азобларидан сира тонмас маърифатпарвар — бу, орифдур. Асло кўпирмас ва тошмас сокин Дарёдир ориф.

Шариатдан тариқатга ўтиш, маърифат босқичига кўтарилишга нисбатан енгил. Бироқ «Тариқатни ҳақиқатга улаб», «Бу дунёдан дурру гуҳар» олиш ҳамма ошиқларга ҳам насиб этавермаган. «Жондин кечкан, хос қуллар»гина Ҳақиқат босқичига эриша билганлар. Аҳмад Йассавий:

Ҳақиқатнинг дарёсидин гавҳар олғон,
Ғаввос янглиғ ул дарёдин чиқмас бўлур.—

дейди. Бу ерда гап фанолик ҳақида. Фано — тасаввұфдаги эңг мураккаб ва چалкаш масалалардан. Мирзо Фетали Охундов Жалолиддин Румий ҳақидаги мақоласида «на ҳинд файласуфлари, на ислом олимлари фано тушунчасининг мағзини оча олмаган» ликларини айтган. Узликдан кечиб бутун борлиққа қўшилиб кетиш ғояси дастлаб Будда томонидан ташвиқ қилинган деган қараашлағанинг кенг тарқалганлиги маълум. Бироқ Е. Э. Бертельс фано ва бутларастлик таълимоти ўртасида умумий яқинлик йўқлигига ишонч билдирган.

Фано йўли — «банданинг Худо тарафига сайри»нинг ниҳоясиdir. Бу ҳолат кўпинча ўзни йўқ этиш, тугалиш, янада аниқроғи, ўлимга нисбат берилади. Академик В. Зоҳидов сўфийларни «ўлимдан пессимистик, мистик натижа чиқариб, ҳаётдан тезроқ воз кечишга» даъват этувчилар дейди. Агар умумий ҳукм билан чегараланадиган бўлса,

¹ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. IV том, Тошкент, 1960, 330-бет.

сүфийлар ўлимдан оптимистик натижа чиқарувчилардир, дейиш ҳам мумкин. Алишер Навоий ёзади:

Дединг: «Фано недурур?» Мухтасар дейни: «Ўлмак!»
Ки шарҳни тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Фано дейилганда, «Ўлмак!» деган мухтасар жавоб билан чегараланмасдан, «юзлаб рисола» бўладиган шарҳлари билан ҳам изчили қизиқиш керакдир.

Хотам аталмиш бир сўфиӣ, кимки тасаввуф тариқига кирмоқчи экан тўрт турли ўлимни бўйнига олиши зарур деган экан. 1. Оқ ўлим (мавти абиз), бу — очлик. 2. Қора ўлим (мавти асад), бу — одамларнинг туҳмату бўхтонлариға сабр. 3. Қизил ўлим (мавти ахмар), бу — ўз нағсингни енгиш. 4. Яшил ўлим (мавти азхар), бу — жулдурудан жанда тикмоқ.

Демак, тасаввуф адабиётида «ўлим» образлаштирилган ва у асл мазмунидан ташқари яна бир неча маъноларда фаол тадбиқ қилинган. Жалолиддин Румий ғазалларидан бирида «Ўлимга юз бургилу, пардан чок эт. Лекин лаҳатга элтгувчи ўлимнимас, янги руҳ туддирувчи ўлимни танла», мазмунида сўзлайди. Алишер Навоий ҳам «Ёд этмак ўлум ёруғлуқ оҳангি эмиш», ёки «Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар» сатрларида Румий даъватидаги «ўлим»ни, яъни фанони назарда тутган.

Ҳамза Фансурий «Асрор ал-Орифин» асарида, «Фано» — ўлим сўзи Худодан бошқа барчасини маҳв этишини ифодалайди. Агар одам ўлимда ўзининг бутунлай ўлаётганини англаса, уни фоний бўлган дейиш мумкин эмас. Чунки унда Худодан ўзга ҳаммаси ҳали йўқотилмагандир. Ва бу фано аталмайди. Қачонки Худодан бошқа барча нарса маҳв қилинса, ҳеч шубҳасиз инсон ўзини ҳам, кимга сифинаётганлигини ҳам унтиб бирликка эришиб, фанолашади..., дейди Ҳамза Фансурийнинг фикрларида дикқатга молик мантиқ бор. Бу — фано воситасида жисман ўлишдаи устун келиш туйғуси. Бу — инсон руҳининг боқийлигига ишончдир. Акс тарзда Алишер Навоий:

Не Ҳумоюн ердур, эй солик, ҳароби фано,
Ким бақо важҳин кўрар жон ичра ҳамвори

демаган бўлурди. Навоийнинг шеърий тено» — «жоми жаҳонбин», «риёву ужбу «гардун ғаму ранжи»дан фориғлик ва ҳ. к.

Ани
65

Дема, не суд эрур ўлмоқ фано ҳаримиға хос,
Яна не суд керак ўзлукунгдин этса халос.
Авомдин, демаким, ўзни қутқарай, эр эсанг,
Ўзингдин ўзни қутулмоққа жаҳд құлғыл хос.
Күнгүл алил эса фориғ әмас хавотирдин,
Жароҳат узра йиғилмоқдурур чибинга хос.
Ажаб әмастур, агар топти гавҳари мақсуд,
Бироки бўлди фано ашки баҳрида ғаввос.
Оувч қоқармен ўз аҳволима таҳайюрдин,
Рамида кўнглум эрур бу усул ила раққос.
Десанг, бу йўлда ўлай, нафси бурун ўлтур,
Ки ишқ шаърида гўё бу навъ келди қисос...

Бу фазал мазмунини байтма-байт шарҳлайлик. 1-байт: Фано ҳарими ёки кўйига киришдан мақсад не эрур дёма. Ўзлигиндан халос бўлишдан бошқа яна не мақсад керак сенга? 2-байт: Авомдан ўзни қутқарай деб ўйла; ма. Эр бўлсанг, ўзингдан ўзни қутқармоққа қатъий жаҳд құлғыл. 3-байт: Кўнгил иллатли бўлса хавотирдан бўғилади. Чунки жароҳат узра чибин йиғилади-да. 4-байт: Кимки фироқдан йиғлаб фано баҳрига ғаввослик этса, унинг мақсад гавҳарини қўлга олиши ажабланарли әмас. 5-байт: Ўз аҳволима ҳайратланганимдан қарсак чалурман. Ҳуркак кўнглум «эрур бу усул ила раққос». 6-байт: Ошиқлик йўлида ўлай десанг, аввал, нафси забун қил. Ишқ маслагидаги интиқом ана шу шаклда келгандир.

Эътибор қилдингизми, фано манзилида қанча мушкул муаммоларнинг тугуни ечиларкан. Аслида «фано ҳаримиға» етгач на ўзлиқдан ва на авом қутқусидан, на кўнгул иллати-ю, на нафс зуғумидан қутилиш тўғрисида ташвиш тортишга асло ҳожат қолмайди. Унда «гавҳари мақсуд» ҳам топилади, одамнинг ўз аҳволига ҳайратлари ҳам беҳад ортади. Лекин шоир фанонинг ёлғиз «Ўлмак»дан иборат әмаслигини асослаш учун шунга диққатни қаратади.

Машҳур олим И. С. Брагинский Жалолиддин Румий шеъриятида фано тушунчаси «ғавқулодда жасорат ила талқин этилган» лигини таъкидлаб, дейди: «фано» концепциясини «такаббурликка қарши хоксорлик» йўсинида характерлаш мумкин, бу эса алал оқибатда — ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши, демак, инсон эса мурракаб камолот йўлини босиб ўтиб, худога ўхшайди:

Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий — сиз, илоҳий — сиз!

Бизнингча, фанога доир тўғри шарҳлардан бири мана шудир. Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий фанони «такаббурликка қарши хоксорлик» мазмунларида атрофлича тадқиқ этганликларини аввалги ишларимизда шарҳлаб ўтганимиз.

Тасаввуфдаги қатор мураккаб масалаларни тушунишда «фано» зарур «очиқ»дир, деса хато бўлмайди. Мана, Алишер Навоийнинг бир байти:

Гар фано даштига киргунгдур сув худ кўз ёши бас,
Лекин аввал зотсизлик зотини омода эт.

Биринчи мисрадаги фикр англашиларли. Аммо «зотсизлик зотини омода эт», дейилганда нима хусусида ўйлаш керак? Тўғри, уни «Ўзликдан кечиш моҳиятини ўзлаштиришга ҳозирлан», маъносида қабул этиш мумкин. Лекин бунда бошқа ишорат ҳам бор.

«Файлусуфлар айтмишларки,— дейилади «Матлаул-эътиқод»да,— Тангри ўз зотини тарк этгандир ва ўз зотини тарк этмак эса унга буюк лаззатдир. Бироқ бу, лаззатдан бошқа бир нарса — завқ эрур. Фарқ шундадурки, завқ доимий, лаззат эса ўткинчи¹. Маълум бўлаётирки, Навоий «зотсизлик»да, биринчидан, Тангрининг ўзи намуналигини эслатган. Иккинчидан, бу ишдан туғиладиган завқнинг ўткинчимаслигига гўё ургу берган.

Фано борасида сўзлаганда илоҳий жозибанинг ролини ҳам унутмаслик лозим. Жозиба — икки турлидир. Бири — фаврий. Унга пайғамбар ва авлиёлар етишишган. Иккинчиси — тадрижий. Бунда илоҳий гўзалликни идрок этмоқ қобилиятига эга толиб ҳар бир нарсада муқаддас Рӯҳ ўз порлоқ шаклида зуҳрланиши учун азият тортади. Шундай жозиба натижасида инсон Тангридан бошқа барча нарсадан тамомила назарни поклайди. Сўнгра шу жозиба одамини «суратдан маънига» кўчиради. Ва унинг кўз ўнгига турган хаёлий шакллар, мавҳум нақшларни орадан кўтариб, уни ҳақиқий мақомга етказади.

Шунда Ҳақ тажаллиси огоҳ кўнгилга партав солади. Аҳмад Яссавийнинг таъриф беришича:

Тажаллини мақомидур ажаб мақом,
Ул мақомда ошиқ қуллар жавлон қилур.
Қай кўнгулга тажаллиси партав солса,
Беҳуд бўлуб ўзни билмай афғон қилур.

¹ Муҳаммад Фузулий. Асалар, 5-жилд. Баку, 1985, 118-бет.

Тажаллий мақоми ҳам босқичларга ажратилиши илмий адабиётлардан яхши аён. Унинг илк босқичи — тажаллий афъолда ошиқ ҳамма ҳаракатларини Ҳақ ҳаракатлари бағрига сингиб кетаётган ҳолда ҳис қиласи ва зоти мутлақнинг интилишларидан бошқасини кўрмайди.

Нарсаларнинг сифатларини Ҳақ сифатлари ичига чўмиб кетаётганини идрок этилса, ошиқ илоҳий сифатлардан ўзга сифатни пайқамайди ва бутун борлиқни Дўста дахлдор ҳисоблади. Бу — тажаллий сифот. Учинчиси — тажаллий зот. Унда жамики мавжудлик ягона вужудга сингиб ғойиб бўлувчи деб англанади. Вужуди мутлақ билан бирлашиш, яъни тавҳид, вужуднинг вужуд билан қошушишimas, балки инсон руҳининг илоҳий руҳга қўшилиб кетнишидир. Тасаввуфга доир адабиётларда тавҳид мақоми атрофлича шарҳланган. Тавҳиди имоний, тавҳиди илмий, тавҳиди ҳолий, тавҳиди илоҳий — булар тавҳиднинг даражаларидир.

Нуктайи тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгинки, қилмайдур билиб, —

дейди Алишер Навоий. Тасаввуфда тавҳидни билмоқ — илоҳий нурни мушоҳада қилмоқ, «соқийи тавфиқ илгидан» «май» ичмоқ. Ана шунда жон қайси, жонон қайси — буни ажратишнинг сира имкони қолмайди. Алишер Навоийнинг қуйидаги фазалида айни шу моҳият ёритилган:

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур жон эмас ё жон эмас, жонон эрур.
Бўлса жонон, бордуур жон ҳам, чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.
Жон манга жонон учундур, йўқки жонон жон учун.
Умр жонсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.
Борса жон, жонон йитар, гар борса жонон, жон етар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур?
Хуштуур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса жон уйлаким улмак жаҳон зиндои эрур...

Жоннинг жононга бирикиши — бу, Анал ҳақлиқ. Яссавий ҳикматларининг мазмунига кўра, «Мен — Худоман» тушунчасининг моҳиятини англолмаган нодон муллолар Мансур Халлож жасадини кўйдириб кулини кўкка совирганларида «Тоғ, тузлар Анал-Ҳақ», деб акс садо берганмиш. «Хуштуур жону жаҳон жонон била» деган эътиқодга содиқ ошиқлар учун ўлимдан кейин ҳам ўлим йўқ. Шу

маънода Юнус Эмроннинг мана бу фикрлари эътиборга лойиқдир:

Минг йил тупроқда ётарсам, ҳеч қўймасман Анал-Хақни,
На замон керак бўларса, ишқ нафасин олиб келам.
Иноммағон кел ёнимга, дўст отини айтиб чақир.
Қафан тўним пора этиб, тупроғимдан туриб келам...

Ибн Арабийнинг таъкидлашича, тасаввуф, ботинан ҳам, зоҳиран ҳам илоҳий ахлоқдир. Шунинг учун бу таълимот нағс «манзил»ларининг сирларига алоҳида эътибор билан қарашга ўргатади. Тасаввуф фақат инсоний, гўзал ва ҳур ҳаётдаги тирикликни ёқлайди. Шунинг учун уни ахлоқнинг ҳусни деб таърифлашган. Тасаввуф аҳли — саховат, футувват, қаноат, диёнат, саёҳат ва ишорат аҳли. Булар инсон хулқидаги барча ноқислик, жамеки ёмонликлар билан курашувчиладир.

«Борғил, сен кўнгул уйингни орастга қил. Маъшуқанг кириб келиши учун жой тузат. Қачон сен чиқсанг, ўшандада у киради. Ва ўз гўзаллигини сенга сенсиз зоҳир қиласди», — дейди Маҳмуд Шабустарий. Бу ғоявий даъват тасаввуф билан боғланган барча шоирларнинг шеърларини ичдан нурлантириб туради.

АҲМАД ЯССАВИЙ*

Толибларға дурри гүҳар сочдим мано...

Аҳмад Яссавий

Маълумки, Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф тариқати ва шеъриятининг асосчиси сифатида дунёга машҳур сиймо. Аҳмад Яссавийнинг шеърий ижодиёти асрлар мобайнида туркий халқлар томонидан севилиб ўқиб келинган. Узбек адабиётининг тараққиётида Аҳмад Яссавий ижодиётининг ғоявий-руҳий таъсири жуда кучлидир.

Аҳмад Яссавийнинг туғилган йили маълум эмас. Лекин илмий адабиётларда вафоти 1166—1167 йиллар деб белгиланган. У Сайрамда Шайх Иброҳим хонадонида туғилган. Етти ёшида отасидан ажралиб етим қолган. Сўнг Арслонбоб номли шахснинг кўлида тарбияланган. Бу тўғрида Яссавий ҳикматларида маълумотлар мавжуд:

Етти ёшда Арслон бобом излаб топди,
Ҳар сир кўриб парда бирла букиб ёпди.

Бошқа бир ҳикматда бундай сўзлар айтилади:

Ишққа қадам қўйғонлар Ҳақ дийдорин кўрарлар,
Мусосифат маҳшарда ҳақдин савол сўрарлар.
Сармаст бўлиб васфида ҳу зикрини кўрарлар,
Арслон бобом сўзларин эшитингиз табаррук.

Ўша замонларда Бухоро ислом илмининг Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли марказларидан бўлган. Ва у ерда Туркистоннинг турли томонларидан толиби илмлар йиғилишган. Аҳмад Яссавий ҳам таҳсил учун Бухорога келади. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да Хожа Юсуф Ҳамадоний ҳақида ёзади: «...Олим ва ўмоми раббоний ва орифи соҳиб аҳвол... Ибтидода Бағдодқа борди ва Шайх Абулисҳоқ Шерозий мажлисида мулизамат қилди ва иши юқори бўлди ва ўз ақронифа фикҳ илмида ва ўзга илмда, хусусан назар илмда фоиқ бўлди ва Шайх Абул Исҳоқ они

* Бу мақола бир қадар ўзгартирилиб қайта босилаётir — И. Ҳ.

кичик ёшлиғ әканида күп улуг пәялиғ асқобиға тақдим қылур әрди ва күп уламодин Бағдод ва Исфағон ва Самарқандда ҳадис истмоғ қилди. Сұнгра барчани тарқ қилди ва риёзат ва мужоғадат тариқин илгари тутти ва машхур андоқдурки, тасаввуфда интисоби Шайх Абу-Али Фармадийғадур ва бу дебтурларки, Шайх Абдулло Жувайній ва Шайх Ҳасан Симноній била суҳбат тутубтур. Марвда сокин бўлди ва андин Ҳирийга кёлди ва бир неча вақт иқомат қилди. Яна Марв аҳли мурожаат илтимос қилдилар ва Марвға борди...

Машхур Шайх Мұхәйиддин Арабий ўз мусаннафотидин баъзида айтибдурки, Шайх Авқадиддин Ҳомид Кирмоний Қуния шахрида менинг манзилимда әрди. Дедики, бизнинг билодда Юсуф Ҳамадонийки, олтмиш йилдан ортиқ шайхлиғ ва иршод сажжодасида ўлтуруб әрди, бир кун ўз зовиясида ўлтуруб әрдикі, күнглида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидин ўзга кун чиқмас әрдикі ва бу анга оғир келдики, билмас әрдикі, қаён борғай. Охир бир марқабға минди ва жиловини қўйди. То қаёнки, тенгрини таоло элтса, борғай. Ул марқаб шаҳардин чиқти ва бодияға кирди ва борур эди, то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва тутди. Шайх тушти ва ул масжидқа кирди ва кўрдики, бир йигит бошин муроқабаға тортибтур. Бир замондин сұнгра бошин кўтарди. Бир ҳайбатлиғ йигит әрди, деди: «ё Юсуф, менга масъала мушкул бўлубтур» ва зикр қилди. Шайх ул мушкулини ҳал қилғондин сұнгра дедики, эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарға кел, дағи мендин сўр ва мени келурға ранжаға солма. Шайх дебтурки, ул йигит манга боқти ва айтти, ҳар қачон масъала манға мушкул бўлса, аниңг ҳаллиға ҳар тош саннингдек бир Юсуфдур. Шайх ибн Арабий дебтурки, мен мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни ўз жонибиға жазб қила олур эрмиш. Хожанинг ғарип ҳолоти ва ажид мақомоти андин кўпрактурки шарҳ қилса бўлғай...» Аҳмад Яссавий ана шу «олим ва имоми раббоний ва орифи соҳиб аҳвол» зотдан сулук одобини ўзлаштириб, зоҳир ҳамда ботин илмларидан сабоқ олади. Абулхолиқ Фиждувонийнинг «Мақомати Юсуф Ҳамадоний» рисоласидан англашилича, «Қуръон»ни чексиз муҳаббат билан тиловат қилиш ва Мұхаммад алайхис-салом даъват этган эътиқод йўлларидан юришда Ҳамадонийнинг ўз шогирдларига ўтказган таъсири ниҳоятда ибратлидир. Ҳамадонийнинг ориф кўнгли бутун махлуқотга муҳаббат тимсоли бўлган. У бағоят собир зот бўлган, фақирликни жуда улуғлаган. Унинг тўрт халифасидан бири — Аҳмад Яссавий.

вий. «Хожа Юсуфдин сўнгра бу тўрт кишидин ҳар бир иршод ва даъват мақомида эрмишлар ва муридлар аниг хизматида адаб ила мулоғим. Чун Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон сори азимат қилди», — дейди Алишер Навоий. Аҳмад Яссавий Туркистонга қайтиб ўз тариқатига асос солгач, дин ва тасаввуф ғоялари тарғиби учун шеър шаклидан ҳам фойдаланган, яъни муридлар зикр чоғида Яссавий яратган ҳикматларни ҳам ёд ўқишиган.

Яссавий халқ бошига кўп қийинчилик ва мусибатлар ёғдирилган даврларда яшаб, ижод қилди. У турк ҳукмронлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасидаги урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрган, шеърларида бу фожиаларга муносабатларини билдирган. «Нокас, хасис, бедиёнат» золимлар ҳоким бўлган жамиятдаги шафқатсизлик ва маънавий айнишлар баҳсида Яссавий ҳикматларидан бирида мана нима деган:

На онода раҳм қолди, на отода,
Оғо, ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлар даъво қилур, пчар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонда, кўрунг.

Яссавийнинг дунёга назари, бизнинг давр кишиларини-кига нисбатан бошқача шаклланган. Шоирнинг ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат сингари масалаларга ёндашиб ўзгача йўналишларда кечганлиги ҳам шубҳасиз. У ўз даври фарзанди сифатида ислом дини кўрсатмалари ва исломий ақидаларга таянган. Буни унинг ўзи ҳам эътироф қилган. Шоир ҳикматларидан бирида бундай сатрларни ўқиймиз:

Хушламойдур олимлар бизни ойғон туркини,
Орифлардин эшитсанг, очар кўнгул мулкини.
Оят, ҳадис маъноси турки бўлса мувофиқ,
Маънисига етганлар, ерга қўяр бўркини.

Араб тили — ҳукмрон ва нуфузли тил деб ҳисобланган замонларда миллй тилда ижод қилишнинг ўзи ҳам прогрессив интилиш эди. Машҳур рус олими А. Н. Самойлович Яссавий ҳикматлари ва Бурҳониддин Рабғузий асарини четлаб эски ўзбек тили ҳамда унда яратилган бадиий асарларга муносабатда бўлмоғ мушкуллигини таъкидлаганди. «Девони Ҳикмат»нинг қачон ва ким томонидан тузилгани аниқ эмас. Энг қадимги қўллэзмалари ўн еттинчи асрга мансуб. Муаллифлари вафотидан неча юз йил кейин шеърлари халқ оғзидан ёзиб олиниб, китоблари тикланиб, ўқиб,

ўрганилган шоирлар бўлганлиги кўпчиликка аён. Жуда қадимий бўлмаса-да, Яссавий ҳикматларининг қўллёзмалари сақланган. Ҳикматлар инқилобгача Қозон ва Тошкентда бир неча маротаба нашр этилган. Йўқни бор қилиш чорасизлиги кўндаланг турганда, борни йўқ қилишга йўл берилмагани маъқул. Аммо бу гап шунчаки мероспарастлик мазмунида англанмаслиги керак. Яссавийга нисбат берилган шеърларнинг барчасини жамлаб, илмий таҳлил орқали объектив баҳолаб, янги давр ўқувчисининг мафкурасидан ўрин оладиган жиҳатларини кўрсатиб, оммага етказиш адабиётшуносликнинг бурчи. Унинг ҳикматлари, «ўзбек тили тарихида қадимги ёзма обидалардан бири сифатида аҳамиятга» эгалигини инкор этиб бўлмайди. Алишер Навоий рубойида бундай ҳақиқатни ифодалаган:

Оlam эли ичра гар гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур.
«Қуръон»ни тиловат этсун ар оғаҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Аҳмад Яссавий ҳам худди мана шундай нуқтаи назар билан яшаган ва ҳикматлар айтган. Яссавий ҳикматларининг ахлоқий, фалсафий, илоҳий илдизлари тўғридан-тўғри «Қуръон» фоялари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига бориб боғланади. Аҳмад Яссавий учун «Ўн саккиз минг оламға сарвар бўлғон Муҳаммад» пайғамбар таълимоти элни «ғариб бирла етимга» мурувватга чорлаши, «йўлдан озғон гумроҳ»ларга тўғри йўл кўрсатиши, «рост юриган қулини» фоятда эъзозлаши, «ёлғончилар қавмини уммат»га қўшмаслиги ва оллоҳдан ўзгага тобе бўлмаслика даъват этиши билан оламшумул қимматга эга эди. Агар биз масаланинг бу жиҳатини тушунмасак — Яссавий ижодиётини ҳам холис тушуна олмаймиз. Қадимий туркий адабий ёдгорликлардан бирида ўқиймиз: «Билингким, пайғамбар алайҳиссалом уч каррат айдиким, «Дин насиҳатдур». Айтурлар, «Ё расулуллоҳ, насиҳат не нарсадур?» Айди: «Мусулмонларга дину имон йўлини ўргатмоқдир, Тангрини билмакдур...».

Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам ҳоким руҳ — насиҳат руҳи. Лекин шоирнинг деярли барча панду насиҳат сўзлари битта мақсадга қаратилган. Бу — мутлақ ҳақиқатни билиш, ҳақни севиш — чунки «Ҳақни суйған ошиқлар» йўлдан озиб, нафсу дунё учун имонсотарлик қилмайдилар.

Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас қилма бози,

Елғончилар ошиқ мен дер, Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш,

дейди шоир.

Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўқиганда беихтиёр шундай хуносаларга келинади: Худо — инсон борлигининг энг олий зуҳуроти. Худо дилда яшайди. Бу Дил илоҳий жозиба касб этмоғи учун оллоҳ иноятила тубдан янгиланади. Мана шунда қалб доирасидаги Инқиlob содир бўлади. Бу — ҳақиқий Ишқ. Одам ҳақ ва ҳақиқат дардиде ўртаниб, ёнмоғи керак. Шу вазифани қай даражада уddyалай билишига қараб одамнинг одамлигини аниқлаш мумкин. У руҳан мутлақо эркинликка эришиши, ҳар қандай қарамликдан қутилиши лозим. Агар кишида Ишқ бўлмаса, ҳатто салтанат соҳиби сифатида довруғ таратганда ҳам у қуруқ жасадиди. Чунки «Ишқизларни ҳам жони йўқ, имони йўқ». Ишққа етмоқ — ўтга тушмоқ.

Ишқ балоси бошга тушса нолон қилур,
Ақлинг олиб, беҳуш қилиб ҳайрон қилур...

Ишқ савдоси — оғир савдо. Бу савдодан ошиқнинг «уч юз олтмиш» томирига титроқ тушади. У кўнгилни турфа-турфа ҳайронликларга солади. Ва уни «Тун саҳарлар Ҳақ уйғотиб қон йиглатар, Бедор қилиб ўз ишқиға дил боғлатар». Ўлуг Яссавий ана шу бедорликлардан ва ишқий түфёнлардан сўзлайди. Аҳмад Яссавий ибрат этиб кўрсатган ошиқ, аввало, Рӯҳи ва кўнгли «бўйи худо»га тўлган ШАХС. Унинг учун дардсиз одам одам саналмаганидек, ишқизлар ҳам бамисоли ҳайвондур:

Дардсиз одам одам эрмас, муни англанг,

Ишқиз одам ҳайвон жинси, муни тингланг,

дёя огоҳлантиради у.

Аҳмад Яссавий ахлоқий поклик ва яхлитлик учун қай-ғурган донишманд. Яссавий Имон овозини тинглашга, ёмонлик билан яхшиликни фарқлашга, ҳалол нима, ҳаром нима — буни хатосиз билишга, ошиқликда ёлғон даъволарга берилмасликка, тўғриликни ёқлаб, эгриликка бўйин товламасликка ўргатади. У нодонлик, бағритошлиқ, пинҳона ёвузликлардан кўп нолийди. Ҳар қанақа иллат ва қабоҳатнинг илдизи одамнинг онгига қуриб битиши керак. Ана шунда ҳеч қандай ғайриинсоний майл ва ноқисликлар мілар аро муомала-муносабатларда кўкариб турмай-

ди. Бунинг улуғ чораси — илохий Ишқ, дейди Яссавий ҳикматларининг мантиғи. Чунки, биринчидан, «Тұғри юрган сшиқлардин худо рози». Иккинчидан, муҳаббат шавқидан хабардор киши «Ҳаром-ҳариш йиғиш молга» қувонмоқдан бутунлай ҳаざр қиласы. Ніхоят у «Нафс илгіда хароб, адө» бўлмоғдан ўзни қутқариш изтироблари билан яшайди. Шу зайлда «муҳаббатсиз халойиқдин» қочган ошиқ ҳатто дўстидан ажралгандан ҳам ҳеч нима йўқотмайди. Балки юксак Рұҳ эҳтиросидан маҳрум ожиз дўстидан кўра ишончли ва қудратли Дўстга қалбан қаттиқроқ боғланади. Ва бундай юрак табиий равишда ғафлату иллатлардан тозалана боради. Бу тушунчалар эса ҳар бир сўғий ижодкорнинг матлаби. «Эътиқодингни кундалик турмуш ташвишларидан баланд қўй, лаҳзалик ёки ўткинчи лаззату фароғатларга илохий ҳиссиётларингни қурбон этма!» — дейди сўғий шоир.

Худога муҳаббат, охирги нафасгача шу севги ғами билан кун кечириш, тавбаю тазарру, сабру тоқат ва маънавий шижоат, ёлғизликдаги хаёл ва тасаввур камолоти, түғрилик ва самимият, нафсадан ғолиблик, фақру фано — булар тасаввуфдаги бош масала ҳамда талаблардир. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мавзу мундарижаси худди шу ғоя ва масалалар талқинидан таркиб топгандир. Ҳақ ошиқларининг бутун диққат-эътиборлари муқаддас Рұҳга қаратилган. Улар фақат худо ишқини тан оладилар. Бундай муҳаббат одамдан фавқулодда кўнгли поклик ва нафс эҳтиёжларидан озод бўлишни талаб қиласы. Мистик ошиқнинг битта ибратли хусусияти — ўз-ўзига муросасизлиги. Унингча, шумлик ва гуноҳларни бекитмоқ ишққа хиёнатдир. Бугина эмас, «тоғдин оғир» ёзуқлари учун ҳатто «тоғи тошлар» ҳам сўқмоғи эҳтимолдан йироқмас. Шунинг учун у «Ишқ йўлида жон бергани армони йўқ», деган тушунчаларни эътиқод шиори билиб, маънавий-руҳий тозаланиш ранжу жафоларини бўйинга олмоги шарт. Бу ҳақида Яссавий шундай ўйт берди:

Жафо чекмай ошиқ бўлмас, тингла ғофил,
Жафо чекиб собир бўлғон бўлмас жоҳил.

Демак, жафо чекиб ошиқликка етишиш, биринчидан, ғофилликни ҳайдайди. Иккинчидан, жоҳилликка йўл қўймайди. Ғафлатдан қочиш — фаол тасаввурларга кенг йўл очади. Бу орқали илохий бўлса-да, моҳият ахтарилади. Моҳият излаётган шахс табиийки атроф-муҳитда содир этилаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қаролмайди. Агар диққат билан

мушоҳада юритилса, Яссавийнинг диний-ахлоқий фалса-фасида дунёдан юз бурилмайди, ёмонлик, жаҳолат, нодонлик, молшарастлик иллатларига ривож берган дунёни юракдан қувишга даъват этилади. Шу маънода шоир сўзлари «ноҳақ даъво қилғон» қози, имомлар, «ҳаром еган ҳокимлар», «дунё менинг» деб «жаҳон молин» йиққан гушна амалдорлар, «Оқни қаро қилғон» мулло-ю мударрислар, эл устига миниб олиб «тотлиғ-тотлиғ» еб, «турлук-турлук кийгон»ларга қарши кўнгулда нафрат уйғотади. Бу қайдлардан «Яссавий мазлумлар томонида туриб фикран курашган шоир бўлган экан-да» деган хуносалар чиқарилмаслиги керак. У гарчи, «Етимлар бу жаҳонда хор экандур, Фарибларни иши душвор экандур» сингари мисраларида «кўнгли қоттиғ халойиқ»ни шафқатга ва ғарид, етим мазлумларга озор етказмасликка чақирган бўлса-да, феодал жамияти вакиллари қўл остида эзилган меҳнаткашларнинг хақ-хуқуқлари учун курашмоқни ўз олдига ғоявий мақсад қилиб қўймаган. Аҳмад Яссавий ўзи билан ўзи курашадиганлар ижодкори сифатида жуда эътиборли. У одамга ўз-ӯзини кечирмаслик сирларини ўргатади. Шоир ўз қалбининг энг чуқур жойларига назар ташлашни тарғиб этади. Шунинг учун ҳам унинг ахлоқий эътирозида шахснинг маънавий, илоҳий камолотига тўсиқ бўладиган инсондаги салбий ҳусусиятлар таҳлили табиий равишда изчилланиб боргандир. Аҳмад Яссавийдаги самимият — ошкораликда. Баъзан ундан ошкоралик талабларнига чидаш мушкул. Буни бадбинлик деб англаш нотўри. Яссавий ҳикматларида бадбинликмас, ғамгинлик, маърифатли руҳни суюйдиган Дард ва Фарёд борки, улар инсоннинг ҳисснёт фожиаларини эрта англашга хизмат қиласди.

Олимларнинг эътирофларига кўра, гуноҳ масаласига диққатни тортмаган, гуноҳни англаш, ундан ҳолос бўлиш омилларини кўрсатмаган бирорта ҳам дин йўқ экан. Ислом дини бўйича, гуноҳнинг аввали ахлоқ қоидаларидан чекинмоқ, имон ва диёнатга хилоф иш тутмоқдир. Шу маъноларда гуноҳ, биринчи галда инсоннинг ўз-ӯзига зулм ўтказиши, гуноҳ — ахлоқдаги кучсизланиш. Гуноҳкорлик қонуний тарзда одамнинг ўзига нисбатан нафрат пайдо қиласди ва нафрат гуноҳдан қутқазади ҳам. Ҳатто баъзи христиан ва насроний мистиклари гуноҳни эзгуликнинг зарурий воситаларидан деб санашган экан. Уларнинг таълим беришларича, одам гуноҳ қилиб, кейин гуноҳини аниқ белгилаб уни бартараф этишда қўрқмасдан ҳаракат эта олса комил инсонга айланаркан. Гуноҳга иқрорлик — покланиш демак. Лекин гуноҳкорлик ёлғиз айбларингга иқрорлик деганигина

эмас, МОҲИЯТни англаб, ҳақиқатнинг муқаддас эшигига калит солиш ҳамдир. Гуноҳ ҳиссиётларни енгиш — Аҳмад Яссавий ҳикматларида нафсни енгиш билан боғлиқ тарзда талқин этилади. Тасаввуфга доир китобларда кўрсатилганидек, нафсга қарши кураш нафс ал-амморани забун қилишдан бошланади. Чунки, у кишини зўравонлик, мунофиқлик, манманлик, ишратпарастлик, адоват, нодонлик, юзсизликка ундаидиган нафсоний қувватдир. Нафс ал-аммора билан кураш кўнгилни янги мақомга кўтаради. Бу — нафс ал-лаввома. Нафс ал-лаввоманинг асосий хусусиятлари, ўзни койимоқ, таъна-надомат қилмоқ, иккюзламачилик қилмасликни ўйлаш, хуллас, ахлоқ ва одобда маълум бир меъёрларга риоя этмоқ ва ҳаддан ошмасликдир. Навбатдаги босқич нафс ал-мулҳама. Мулҳама — илҳомли, илҳомланган демак. «Илҳом деганда кишига бирор сирли ҳодисанинг тўсатдан аён бўлиши тушунилади,— дейди профессор А. Рустамов,— «Нафс-и мулҳама» деганда эса кишида турли жозибали истакларни уйғотувчи куч тушунилади... Бундай нафс эгаларига ҳаяжон, ижод, фидонийлик, гўзаллик ва санъатни севиш хислатлари хосдир»¹. Тўртинчи босқич нафс ал-мутмаинна деб аталади. Сабр, таваккал, тақдирдан рози-ризолик, миннатдорлик, ишонч, хотиржамлик — унинг асосий сифатлари. Нафс ал-розия — оллоҳ учун ҳаммасидан кечиб, ҳақ жамоли гўзалликларидан ҳузурланишни шарт этиб қўяди.

Нафси ал-мардийяда нозик мижозлик, холиқ яратган барча нарсаларга меҳр, руҳий ёруғлик одатий ишга айланади. Ишқ фараҳ очади. Бу босқичда қалбнинг бутун ҳаракатларини оллоҳ бошқаради ва у «олам ал-ғайб»дан «олам аш-шаҳода»га парвоз қиласди. Ҳалқдан Ҳаққа томон борганди кўнгул, Ҳақдан ҳалққа меҳру шафқат нурларини олиб қайтади. Ниҳоят охирги босқич — нафс ал-комилага етга, юрак барча илоҳий сифатларни ўзида мужассамлаштириб комиллашади. Аҳмад Яссавий нафсга қарши жангга чорлаганда, ана шу «манзил» ва моҳиятга эришишни эътиборда тутади. Унинг таърифига биноан, нафс «ябон қушдек қўлга қўнмас» бир нарса. Бу «қуш» ўз ҳоҳишича «парвоз» этаверса, одамни кундан-кун тўғриликдан оздираверади. Оқибатда эса:

Нафс йўлиға киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
Етса-турса шайтон била ҳамроҳ бўлур...

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент, 1987, 33-34-бет.

Шоир нафс бандаларига қарата, «Нафсни тегбил, нафсни тегбил, эй бадкирдор», деб мурожаат этади. Ва: *нафсни тегбил, нафсни тегбил, эй бадкирдор* ишкөн шифасы көтөрсөндиң анын дәлелділігінде. Нафсим мани йўлдин уриб хор айлади, Термултириб халқа мани зор айлади, дея нафс учун «итдек кезиб» юрганларини ҳам сир сақла-майди. Хуллас, Яссавийнинг хулосалари шуки, нафс — ички, лекин жуда катта душман. Ў инсондаги бутунликни синдиради. Унинг амрларидан маънавий осойишталиклар барҳам топади. Шу боис «Нафсни тепиб меҳнат — етса роҳат» англамоғи керак.

Яссавийда «Оллоҳ дарди сотқу эрмас, сотиб олсанг» деган мисра бор. У «оллоҳ дарди»ни ишқ ўтларида дилни ёқмоқ, покланиш изтироблари, таъма, ёлғон, макр, мансаб ва бойлик ҳирсларига қул бўлмаслик деб тушунган.

Кўзум намлик, дилим ғамлик, ман аламлик,
Нечук илож айларимни билмом, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмом, дўстлар.

Шоир бундай имконсизлик ҳолатларини ниҳоятда қадрлайди. Чунки у ҳасрат ва надоматда нақадар ортиқ ўртанса, ҳайратга ботса «ишқ сири»ни ўшанча теранроқ идрок этади. Унинг учун «ишқ сири» мана бундай моҳиятни ҳам қамраб олган: Инсон Ҳақиқат қаршисида оёққа турба билиш, оллоҳ олдида юзни ёруғ этгандек, ҳар бир киши Ўзлиги қаршисида ҳам қоматини букмаслиги шарт. Аммо бу ёнгил вазифамас, балки шунинг учун Яссавий тақдирнинг қоронғу ва туманли осмонларига ғамгин нигоҳ согландир. Балки шунинг учун осмонда юлдуз кўрмаганидек атрофида ҳам комил Инсон кўрмагандир. Унинг «Доно топмай ер остиға кирдим, мано» дейиши, ҳар қалай, асоссиз бўлмаган.

Академик А. Е. Кримский туркий халқларнинг сўфийлик ғояларига эътибори тўғрисида фикр юритиб Аҳмад Яссавий ижодиётини шу қизиқишининг эҳтиёжий маҳсули сифатида баҳолаган. Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик ижодкорлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик тамойилга эга. Лекин у бу йўналишни ёзи кашф қилгани йўқ. Араб ва форслардаги тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянган. Туркий халқлар оғзаки ижодиётida яратилган диний қўшиқлардан илҳомланган. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеъриятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларининг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган. Бироқ Яссавий ижодиётини мистицизм тарихи, тасаввуф фал-

сафаси, энг асосийси, шарқ тасаввүф шеъриятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан түғри англаш ҳам, холис баҳолаш ҳам мумкинмас. Шу йўналишда ўзбек имида қандай натижаларга эришилди? Асосан Яссавий «ўта реакцион шоир» деб қораланиб келинди. Тўғри, Яссавий ҳикматларидағи ғояларнинг «реакцион» эмаслигини тасдиқлашга барышланган айрим мақолалар ҳам чиқди. Булар марҳум олим Эргаш Рустамовнинг «Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» (Ўзбек тили ва адабиёти журнали 1972 йил, 4 ва 5-сондарида), «Аҳмад Яссавий» («Тошкент оқшоми» газ. 1973 йил, 15 январь сони) номли мақолалари эди.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журналида (1973 йил, 3-сон) босилган «Адабиётшунослик фанининг партиявийлиги ва ғоявийлиги учун» деб номланган бош мақолада Эргаш Рустамов Яссавий «ижодини очиқдан-очиқ идеаллаштиришга» йўл қўйиб, «партиявийлик принципини бутунлай унутган» тадқиқотчи сифатида айлангандир.

«Марксистик позицияда турган тадқиқотчига шу нарса аёнки,— дейилади ўша мақолада,— Яссавий «ҳикматларига хос асосий хусусият илоҳиятга чекиниш, реал ҳаёт масалаларини ҳал этишдан қочиши, кишиларнинг кўнглини бу дунёдаги ҳаётдан совутиш, у дунё ҳақидаги ўта диний тасаввурлар билан алдаш, овутишdir. Шоир ўз ҳикматларида асосан диний-мистик образлар оламида яшаб, Мұхаммадни, уни кўмакчилари — халифаларини, мистикларни кўклардан ошириб таъриф қиласи ва идеаллаштиради. Э. Рустамов эса ана шундай шеърларни ҳам ижобий баҳсолаб, унинг ҳақиқий мазмунини хаспўшлашга ҳаракат киласи».

Мана, Сизга «марксистик позицияда турган» «аллома»-ларнинг фикри ва улуғ Яссавийга муносабати. «Илоҳиятга чекиниш» ҳақида илоҳиётни тушунган одам гапирганда эди, жаҳолатга ботиб Яссавийга тош отишдан бир қадар ҳазар қиласи. Бугун очиғини айтайлик, сталинча партиявийлик, синфийлик ва ғоявийлик тушунчалари билан қуролланган адабиётшунослик ҳазарли бир кучга айланганди. У чинакам илмий баҳс ва текширишларга қодир эмаслиги учун ҳам сиёсий айномалар тўқиши ёки дарҳол душман ахтариб найзабозлик қилишга жуда моҳир эди. Унинг найзалари не-не ижодкорларнинг бағрини тилиб, қанчадан-қанча истеъдодларнинг ўлимини тезлаштирамаган дейсиз? Эргаш Рустамовнинг ҳаётдан эрта кўз юмишига мана бу заҳарли сўзларнинг таъсир кўрсатмаганлигига ким кафолат бера олади: «Э. Рустамовнинг

Аҳмад Яссавий ҳақидаги мақолалари кишиларимизни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига зарар етказади. Яссавийнинг реакцион диний қарашларини тарғиб қилингаша уриниш, уни прогрессив қилиб кўрсатиш мақола муаллифининг адабиётшуносликда партиявийлик ва синфиийлик позициясидан узоқлашганини, ғоявий позициясининг бўшашганини кўрсатади».

Э. Рустамов ёзган ўша мақолалардаги умумий бир камчилик, Яссавий шеърларини образли ижод намуналари шаклида таҳлил этилмагани, улардаги ахлоқий-диний ғояларни ҳозирги кун тушунчаларига мувофиқлаштиришга йўл қўйилгани эди, холос. Лекин улар «коммунистик тарбия»га зарар етказмасди. Бильакс кишиларни меҳри-бонлик, шафқат, тўғриликка ундарди. Яссавий ижодиётини чуқур текшириб, ҳаққоний хulosалар чиқармоқ учун Э. Рустамовнинг ютуқ ва камчиликларидан маълум хulosаларга келмоқ мумкин эди-ку! Илмдаги зўравонлик, ақидапарастлик, қолаверса, саводсизлик, афсуски бунга эрк бермаган.

Мақолада «совет олимларининг кейинги текширишлари» Яссавийнинг «типик мистик шоир бўлганлигини ва ўзбек адабиёти, Ўрта Осиё халқлари тафаккури тарихида умуман реакцион роль ўйнаганини исботлаб беради», — деган гап бор. Энди «совет олимлари»дан айримларининг «текшириш»ларига мурожаат этиб кўрайлик. «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг (беш томлик) биринчи томида Аҳмад Яссавий шеърияти тўғрисида филология фанлари доктори С. Эркиновнинг шундай гаплари босилган: «Аҳмад Яссавийнинг мавжуд ижод намуналаридан келиб чиқадиган хulosалар ниҳоятда реакциондир. Уларда одамларни будунё азоб-уқубатларига бардош қилиб яшаш, охиратдаги баҳт-саодатга умид боғлаш ва бошقا диний таълимотлар поэтик қобиқда ваъз, панд-насиҳатлар йўли билан тарғиб этилади». Шоир ижоди намуналаридан «келиб чиқадиган хulosалар ниҳоятда реакцион»лиги эҳтимол ростдир. Аммо улар қайси хulosалар? «Бошقا диний таълимотлар» дейилганда ўқувчи нималарни тасаввур қилмоғи керак? Балким у бу дунёда пок ва тўғри умр кечирсанг, «охират» қийноқлари йўқ нарсалар демоқчи бўлгандир? Илмнинг кучи шундаки, у олға сурилган даъволарини исботлайди. Исботлаш учун эса далил ва таҳлилга суюнади. Яссавийга мақтovnинг кераги йўқ. Унинг ижодиётидаги зиддиятларни таҳлил қилиш биздан масъулият ва маърифатни талаб этади. Маърифати саёз олимлик золимликдан ёмон. Чунки у одамларнинг ишончига зулм кўрсатади, оқни bemalol

қора деб ваколат бераверади. Яссавийнинг «золимнинг жафосига» «оллоҳ» деб жавоб беришга чорлаши С. Эркиновни гўё ғоявий «жанг»га ундаиди. У ёзади: «Тўғри, Яссавий «золимнинг жафоси»ни қаламга олади, лекин у шу жафога чек қўйиш йўлларини кўрсатиш, ҳеч бўлмаса уни қоралаш ўрнига одамларни қаноатга, ўша золим жафосига бўйсуниб, реал ҳаёт масалаларини ҳал этишдан ўзини четга тортишга чақиради. Аниқроқ қилиб айтганда, халқнинг «қўл-оёғини» ўша золимлар олдида кишанлаб қўйишини мақсад қилиб олади».

Аҳмад Яссавий реакцион-феодал тоифанинг дунёқарашини ифодалаган, дин ниқобида бадбинлик, таркидунёчичикни тарғиб этган, мазлум оммани золимларга тобе бўлишга чақирган тариқатнинг асосчиси сифатида ўзбек адабиётшунослигида кескин ва изчил айбланган.

Академик И. Мўминовнинг ҳукми хулосасига кўра, «Яссавий мактабининг мистик таълимоти меҳнаткашларни синфий курашдан чалғитди ва шу билан уларнинг золимларга қарши курашига халақит берди... Яссавийчилик Мовароунинаҳр халқининг кучини Чингизхон ҳужумига қарши сафарбар қилишга салбий таъсир» кўрсатган.

Академик В. Зоҳидовнинг фикрича, «Аҳмад Яссавий Фаззолийга ўхшаб ўтакетган таркидунёчи мистик сўғизм билан Ислом динини бирлаштиришга, «келиштиришга» уринган «эклектиқдир». Мавриди келганда бир ҳақиқатни эслатиб ўтайлик. Асримизнинг буюк мутафаккир санъаткори Халил Жаброн ёзади: «Фарб шарқшунослари ва олимлари ал-Фаззолий тўғрисида тўла равища юксак фикрда дурлар. Улар уни Шарқнинг тўнғич файласуфларидан ҳисоблаб Ибн Сино ва Ибн Рушд билан бир сафда қўядилар... Шарққа қараганда Фарбда Фаззолий тўғрисида маълумот кўп маротаба ортиқдур. Фарбликлар уни таржима қилишади, унинг таълимотини тадқиқ этиб, буюк мақсадлари, фалсафа ва тасаввуфдаги фикру қарашларини барча тафсилотлари билан таҳлилдан ўтказишади. Биз эса — араб тилида ёзуви ва сўзловчилар ҳозирга қадар уни баъзан хотирлаб, у ҳақида гоҳида сўз очамиз — бизнинг дикқатимизни ҳамон денгиз чаганоқлари жалб этади. Ҳаёт денгизи тун ва кунлар қирғоғига гўёки бундан ўзга ҳеч нарса чиқариб ташламаётгандек». Бу — Фаззолийнинг ворислари, яъни араблардаги аҳвол. Бизда Фаззолий асарларини оригиналда ўқиб теран тадқиқотлар яратишга интилиш ҳам бўлмаган. Шундай экан, унинг таълимоти ва асарлари устидан қандай қилиб қатъий ҳукм чиқариш мумкин? Бу қайси ҳақиқатга тўғри келади? Демак, Ясса-

вийни Газзолийга қиёсан айблаш ўзини оқладиган даъво эмас. Агар Газзолий мероси атрофлича ўрганилганда, Яссавий ижодиётига доир юзаки ва иотўғри баҳоларга алла-қачонлар чек қўйилган бўлармиди? Яссавий «мехнаткаш омманн эксплуататорларга қулларча итоатда бўлишга, ҳар қандай жабр-зулмга кўниб ва кўникиб шукур қилишга» ўргатмаган. Нодонлик ва жаҳолатдан қонлар ютган буюк бир сиймо наинки наснҳатларини «нодонлик ва жаҳолатни тарғиб қилишга» қаратган бўлса? Бундай кескин айбномалар унда қандай тўқилган? Яссавий шахси ва ижодига онд танқидлардаги муштараклик далил танлашдаги ҳамжиҳатликдан бошлангандир. Мана, яссавийшунослар ёътиборни қайта-қайта жалб этган ўша шеърий далилларнинг энг характерлиси:

Золим агар жафо қилса олло дегил,
Илкинг очиб, зоре қилиб, бўйин сунғил.
Ҳақ додингга етмас бўлса гила қилғил,
Ҳақдин эшишиб бу сўзларни айдим мано.

Дейлики, Инқилоб арафасида бирор шоир шундай сўзларни ёзганида, ёътироz билдириб «Нега одамларни зулмга чидашга чорлаётисан. Ноҳақликка қарши курашмасликни тарғиб этмоқни наҳотки шараф сезган бўлсанг? Ҳақдин эшифтган сўзларинг ҳали шуми?» дея уни айбласа бўларди. Лекин ўшанда ҳам у адолатли танқид саналмасди. Нега? Жавобга шошилмайлик.

Яссавий даври билан бизнинг асримизни саккиз юз йилдан ортиқ вақт ва тарихий масофа ажратиб турибди. Яссавий ўз жамиятининг фарзанди. Унинг дунёқарашини шакллантирган муҳит талаблари ва ахлоқий, фалсафий, диний тушунчаларини ҳисобга олмасдан уни танқид қилиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Бундай ҳуқуқ йўқ ўзи. Истаймизми, истамаймизми, Яссавий ислом динига содик яшаган. Худога синган. Муҳаммад пайғамбарга эҳтиромини дариф тутмаган. Бироқ булар ўтмиш. Нимаики, ўтган бўлса, у — тарих. Тарихни эса ўзгартириб бўлмайди. Уни тушуниш керак. Яссавий ҳикматлари талқинида тарихан тушунишдан кўз юмилган.

Профессор Н. М. Маллаев ёзади: «Аҳмад Яссавий мазлумларга қарата: «Золим агар жафо қилса олло дегил»...— дер экан у бу билан мазлумларни золимларга қарши бош кўтармасдан худога... сингинишга, ҳар қандай курашдан воз кечишга чақиради». Тўғри, Яссавий худога сингинишга чақирган. Табиий савол туғилади: ўтмишда яшаб ижод қилган шарқнинг қайси улуғ шомри худога

Сириймасликка чақирган? Ҳофиз ё Саъдийми? Навоий ёки Бобурми? Яссавий шеърида золимга қарши бош күттарма дейилмаган. Балки золимни енгишга даъват қилинган. «Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано», — дейди у. Бу юзаки эътирофмас. «Ҳақдин эшитиб» дегани «Қуръон»га ишора. Демак, ҳикматдаги ғояни у «Қуръон»дан ўзлаштирган. Афсусланарлиси шундаки, «бўйин сунғил» ибораси яратганга эмас, золимга «бўйин эг!» маъносида англанган ва изоҳланган. Ҳолбуки, биринчи икки сатрдаги мантиқ бундай: «Золим агар жафо қилса олло дегил. Муножотлар айлаб ундан мадад ва қувват тила. Ёлғиз ҳаққа бўйнингни, ҳам қил!». Байтдаги фикр ана шундай тушунилиши ва шарҳланиши керак.

«Худонинг қўллаши яқин ғалаба. Бу мужда ила мусулмонларни қувонтири!» «Худо энг ишончли халоскор». «Оллоҳнинг ёрдами етгач ғалаба муқаррардур...». Булар «Қуръон» калималари. Муҳаммад Фузулий «Матал ул-эътиқод» асарида ёзади: «... Тангри одилдир. Бунга кўрада бурчлидурки, золимни жазоласин». Бундай ақидаларга Яссавий ишончсизлик билдиравмиди? У учун «Қуръон» дунёнинг бош китоби ҳисобланган. Унинг эътиқодида бу китоб холикнинг «арқони»дай гап. Шу арқонга осилиб юксакка талпинмаган киши золимнинг арқонига осилмоғига шак келтирмаганлиги учун ҳам «Золим агар жафо қилса олло дегил», дея кўрсатма берган.

Хўш, ғадор золим мазлум бошида қиличини ростлаб турса-да, у «Олло» демоғдан нари ўтмаса? Курашдан чекиниш эмасми бу? Золимга нисбатан пассивлик яна қандай бўлиши мумкин? Яссавий ва ундан кейинги классикларимизнинг ҳам, дунёқарашиб ҳамда эътиқодларидан келиб чиқилса, у чекиниш ҳам, пассивлик ҳам эмас. Ривоят қилинишича, Мусо пайғамбар Фиръави қавмидан қочиб ёлғиз, бечора ва оч-наҳор қолганида «Парвардигор, ёлғизман, хастаман, бечораман»— дея зорланибди. Ушанда унга ғойибдан шундай овоз келган эмиш: «Эй, Мусо, мендек дўсти бўлмаган ёлғизdir, мендек табиби бўлмаган одам хастадир, мен билан алоқаси бўлмаган банда ожиз ва чорасизdir». Яссавий замондошлари ҳам худони энг содиқ дўст, барча чорасизликлардан қутқарувчи деб ишонишган. Бу учун уларни айблаш гумроҳлик бўларди. Навоий ҳам Яссавийга издошлиқ қилиб махлуқ, яъни яратилганданмас, Ҳолиқ — худодан мадад ва нажот сўрашни тарғиб этган.

Ҳеч иш ўлмас айру ҳолиқ амридин,
Илтижо махлуққа келтирма кўп.

«Золим агар жафо қилса олло» дейишининг бошқа жиҳатини ҳам изоҳлаб ўтайлик. Золимлар жабру жафо ва ҳақсизликни зўрайтиришгани сайин хўрланган омманинг аҳволи оғирлашиб боради. Бу — табиий. Бироқ Алишер Навоий айтмоқчи, мазлум чеккан ранж ҳам зоеъ бўлмайди. «Зулму жафо ҳосили» нақадар кўпайса, зулмкорларнинг хотиржамлиги ўшанча емирилади. Навоий «Золимки эрур зулми жафо ҳосил анга» деб бошланувчи рубойи-сида:

Бўлмоқ хуш эмас қилғонидин хўш дил анга,
Ўз зулмидни — ўқ ўлғусидур қойил анга,

дейди. Бу фоже қисматдан золим қочиб ёки қутулиб кетмоғи душвор. Негаки, у ҳақнинг жазосига маҳкум. Мазлумларнинг нолау фифонлари кўкка кўтарилганда яратувчи золимларни қаҳру ғазаб билан «мукофот»лайди. Навоининг қўйидаги тўртлиги худди шу масаладан баҳс этади:

Золимки шиор этти жафо поясни,
Ўз воясин истаб олди эл воясини,
Қайдни топқай ҳаёт сармоясини,
Ҳақ айлади қисқа умрин соясини.

Шундай қилиб, ўз ғараз ва манфаатларини кўзлаб элга жафо ўтказган золим учун «ҳаёт сармояси» йўқ. Наҳотки, шундай гаплар ҳам тадқиқотчиларга ҳикматдаги фикрларнинг мағзини очишга ёрдам бермаган? Яссавий тариқатнинг асослари ундан кейин ёзилган «Фақирнома» рисоласида ва унинг издошларидан бирининг «Жавҳорул аброр...» асарида ёритилган. Бу китобда Яссавий тариқатнинг суннатларидан бири «Золим ва муктадо кишиларга итоат этмаслик», — деб белгиланган. Шу далилнинг ўзиёқ Яссавийнинг «золимсевар» маслигини таъкидламайдими?

Иби Арабийнинг айтишича, инсон ўзидан, ўзлик моҳиятидан юзага чиқармаса, ҳар қанча сиғингани билан худо унга ҳеч нарса ато этмас экан. Яссавий бу каби тушунчаларни истисносиз ҳисобга олган. «Қуръон»да қайта-қайта қайд қилинганидек, оламда ёлғиз худо енгилмас, ёлғиз у қудратлиларнинг қудратидир. Бас шундоқ экан, Яссавий ҳикматидаги чақириқ «Худо қаҳр этса ҳар қандай золим енгилади. Ҳақни таниганлар ҳақ қадар шижаатли ва ҳеч пайт золимларга бўйсунмайдилар», мазмунида эканлиги ўз-ўзидан англанмайдими? Тўртлик моҳият эътибори билан зулм ва зўравонликка қарши, кураш ва ғолиблликка ундаш

руҳида айтилган бўлса-ю, ундан бутунлаї тескари хуло-салар чиқарилса. Бу фикрий тубанликмасми?

Тан олайлик, бизда шеър илмининг ривожи анча суст. Шунинг учун полифоник тафаккур хусусида ҳали жиддий ўйлаб кўрилмаган. Полифония — кўпоҳангли, кўпмаънили дегани. Полифоник тасвир асар бағрига бир неча маъно ва оҳангарни сифдиришни заруриятга айлантиради. Бунда фикр чайналмайди. Шеър сўзбозлик ва маъно яланғочлигидан халос бўлади. Полифоник ифодалар шеърдаги маълум бир образ ёки белги таъсирида кўплаб ҳаётий ҳодисалар ҳақида фикрлашга нўйл кўрсатади. Полифоник услубда тасвир ва муносабат гўё биринчи ўринда туради, тафаккур ялқовлиги ва фикрсизликка қандайдир аёвси қаршилик сезилади. Шеърхон айтилган сўздан айтилмаган сўзларда ҳақиқат кўплигини ҳис этиб, ўша ҳақиқатлар мушоҳадасига берилади.

Ўзбек адабиётида полифоник тафаккур Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Навоий поэзиясида юксак босқичга кўтарилиган. Яссавийнинг юқоридаги ҳикмати ҳам полифоник тафаккур маҳсул. Уни тасаввуф аҳли қўйидаги мазмунда қабул этишган. Ҳадислардан бирида «Рожаъна минал жиҳидил асфори илол жиҳодил акбар», яъни «Кичик курашдан улуғ курашга қайтмоқдамиз», дейилган. Бу улуғ кураш — нафсга қарши кураш. Дунёда нафсга тенг келадиган золим йўқ. Нафсининг ботиний зулмлари чегарасиздир. Яссавий қатор ҳикматларида нафсга золим сифатини берган: «Золим нафсим ҳеч қўймайин ўтқа солди». Ҳақини танимаслик, бегамлик, такаббурлик, гийбат ва бўйтон сўзлардан тилни тиймаслик, шайтонсифатлик, нодонлик — буларнинг барчаси Яссавий талқинларида золим нафсининг қўйлмишларидир. Хўш, «нафс бошини» яичишининг чораси борми? Яссавийнинг «Олло дедим, шайтон мендан йироқ қочди, ҳаю ҳавас, моумонлик турмай кўчди», — сўзларини яна эслайлик. Ҳаю ҳавас ва барча манманликларнинг дояси нафс ҳам «олло» деганда енгилади. Бошқача қилиб айтганда, «олло сари тўлғонмоқ» — нафсдин кечмоқдир.

Эй бехабар, ҳаққа кўнгул югуртмадинг,
Дунё ҳаром андин кўнгул совутмадинг.
Нафсдин кечиб олло сари тўлғонмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим мано.

Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий «нафс бошига юз минг бало» ёғдериш ташвишга тушганларга қаратади, «Золим агар жафо қилса олло дегил, Илкинг очиб зоре айлаб

бүйин сунғил» деган. Бу фикр «нафсдин кечиб оллох са-ри» толпинмаган, яъни ишқи илоҳийдан маҳрум кимсаларга бир насиҳат бўлган. Бизнинг учун муҳими, бунда шоирнинг нафсга иисбатан аёвсизлиги ва ботиний покланиш учун фикр қўзғашидир. Ахир, Навоий ҳам «То нафсу ҳаво қасри» йиқитилмагунича, «Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас», деган-ку.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари учун кўп овозлилик ҳам хос хусусиятларданdir. Унинг ҳикматларида орифнинг овози ҳоким. Улардан шайхнинг овози эшитилади. Баъзан бир ҳикматда ҳам ошиқ, ҳам дарвеш, ҳам донишмаднинг овози янграйди. Лекин булар орасида изчиллиги ва фаоллиги билан яна икки овоз алоҳида ажралиб туради. Улардан бири — гуноҳ «фалсафаси»ни тасдиқлади. Бу — гуноҳкорлигини теран тушунган кишининг овози. Мана, эши-тинг:

Сочи соқол ҳўб оқарди кўнглум қаро,
Рўзи маҳшар раҳм этмасанг ҳолим табоҳ.
Сенга аён амалсизман, кўпдир гуноҳ,
Жумла малак ёзуқларим билди, дўстлар.

Бу овоз соҳибининг назари ўткир. У ўз гуноҳларига мардона назар ташлайди. Ва бундан тоқатсизланади, «Тоқатим йўқ агар боқсан гуноҳимга». «Гуноҳ дарди касал қилди бемор, бўлдум», деган киши «беморлик»да Имон соғлигини кўзлаган шахсdir. Унда тан беришмас, тан бердириш қобилияти ҳам бор. Унинг «Не қилғайсан гуноҳларинг тофдин оғир...», деган сўроқ сўзларини шунчаки эшитиш мумкинmas. Бу овоз ёлғизлиги билан диққатни чуқур жалб қиласди. Ва қалбда ўз-ўзинг билан қолиш, ўзлигингни текшириш изтиробларини қўзғайди. У инсон умрининг ҳаракат тарзини жуда нозик илғайди: «Аё ғофил, умринг сени ўтар елдек...» Елдек чопиб ўтадиган умрни мазмунли қилмоқ учун эса мардоналик зарур.

Маълумки, IX асрда тасаввуфда маломатийя мазҳаби юзага келган. Бу мазҳабининг маркази Нишопур бўлган. Е. Э. Бертельс маломатийя мазҳабига мансуб кишилар учун ўз-ўзини комиллаштириш, юракни поклаш бош вазифа ҳисобланганлигини ёзган. Лекин бу иш мутлақо шахсий ҳаракат тарзida атрофдагилардан яширин, кўз-кўз қилинмасдан амалга оширилиши шарт бўлган. Содда қилиб айтганда, маломатийя — бу, инсоннинг ўз-ўзини таҳлилдан ўtkазиш, таҳлил этган сайин қурсу нуқсонлар учун ўзни аямаслик ва уларни маломат тилида фош қилмоқ йўлидир.

Бу йўлда одам барча ёмон хислатларини сира яширмасдан ошкор қилаверган. Аммо бунинг акси ўлароқ, у яхши фазилатларини қатъият билан пинҳон сақлаган. Ўзгаларнинг ёлғону риёкорликларидан сўз очиш осон. Бироқ ўзингдаги қаллоблик ва риёниг пардаларини йиртиш матонатли ишдир. Маломатиййачилар мана шундай матонат учун курашганлар. Аҳмад Яссавий ҳам мазкур мазҳабнинг наимоёндаларидан эди. Шунинг учун у ҳикматларида маломатийя қонун-қоидалари асосида фикр юритиб, одамини ўз-ўзига танқидий назар билан қарашга даъват қилгандир.

Дин гуноҳни қоралайди. Аммо гуноҳларига иқрорликни тўла ёқлайди. Шарл Пеги «Гуноҳкор христианликнинг қалбини тушунади... Ҳеч ким христианликни гуноҳкор қадар англай олмайди...», дейди. Гуноҳ ҳиссиётлари Аҳмад Яссавий ҳикматларида диннинг дилини теран англаш истаклари билан ҳам чатишиб кетгандир.

Энди иккинчи Овоз ҳақида. У бошқа бир юксак моҳиятни очадиган илоҳий овоз. Инсон ҳаёти нечоғлик ўткинчи, кулфат ва машаққатларга тўла бўлмасин, у комилликка интилиши шарт. Қамолот йўлига тушган инсонни Виждон руҳий оғриқларга гирифтор этиб, аламга юзма-юз қилиб қўяди, юракни гуноҳ ва қўрқув, шубҳа ва ишонч оралаб олиб ўтади. Ўйроқ Виждон энг охирги чегараларгача одамини ёлғизлантиради. Шундан бошлаб ўлим чекинади. Абадиятга чинакам ишонч шундан бошлаб туғилади. Бу Виждоннинг ахлоқ билан алоқаси йўқ. Қонун-қоидалардан йироқ. У эркин руҳ билан яшаш сирларини очади, ақлий толиқишиларни енгиб, мутелик занжирларини синдиради. Бу виждон энг ноилож, энг кулфатли вазиятларда ҳам ўйлосизликдан халос этади. Буни Шахснинг ўз Виждонига бориш йўли деб атаса тўғри бўлади. Шу йўлни топган одамгина худо томонга талпинади. Талпинган сайин эса ўзига нисбатан муросасизликлари ортади. Аҳмад Яссавийда ана шундай. Буни у «ҳақиқатни дарёсидин» кечиш деб ҳам характерлаган:

Ҳақиқатни дарёсидин кечғон киши,
Ўзи мунглуғ, кўнгли синуқ, кўзда ёши.
Хорлиқ, зорлиқ, машаққатдур доим иши,
Дийдорини талақ қилиб топар, дўстлар.

Яссавий «Ошиқ бўлсанг ишқ йўлида фано бўлғил, Диidor излаб, ҳасратидқадо бўлғил» сингари сатрларида ўлим учун «ўлган» кишиларнинг илоҳий-фалсафий қарашлари-

ни ифодалаган бўлиб, ўлмасликнинг сирини ўзларича кашф этган зотлар шулардир. Хорлик, зорлик ва машаққатлар гирдобига ташлайдиган бир гуссаларини улар юзлаб қувончга алмаштирмаидилар. Бунинг туб сабабларини холис тушунишга уриниш керак. Гап шундаки, Яссавийнинг foявий бадиий анъаналари ўша замонлардаёқ қотиб ё тўхтаб қолмаган. У ёки бу шаклларда давом қилган. Навоий, Машраб, Махтумқули ёки бошқа шоирлар ижодиётида Яссавий анъаналарининг таъсир самаралари мавжудлигини қандай инкор этиш мумкин? Махтумқули «Қўрдингми» деб номланган шеърида «Ё, иқлим эгаси Аҳмад Яссавий, Менинг соғибжамолимни кўрдингми?» — дейди. Бу савол — мурожаат икки буюк санъаткор дунёқарашидаги яқинлик, foявий анъана ва таъсир самараларини очадиган фалсафий, ахлоқий, эстетик нуқтаи назарлардаги уйғунылардан далолат беради. Чиндан ҳам Махтумқулининг айрим шеърлари, ўнлаб сатрларининг туғилишида Яссавий ҳикматларининг таъсири шундоқ сезилиб туради. «Нафсим мени кўп юргуртти ҳаққа боқмай», дейди Яссавий. Шу моҳият Махтумқулида «Ёронлар, йўлдош бўлдум нафси ҳаво золимга» тарзида ифодаланган. Ёхуд унинг «Бад ишларга бой бўлдим, хайр ишга гадо бўлдим», деган фикрлари Яссавийда кўп маротаба деярли айнан учрайди. Бундан ташқари, дунё шеъриятида Яссавий тажрибалари алоҳида ҳодиса-мас-ку. Арман шоири Григор Нарекацининг «Мусибатномаси, Юнус Эмронинг девони умумий руҳи билан Яссавий тажрибаларидан айтарли фарқланмайди. Қолаверса, Яссавий Юнус Эмронинг салафи.

Ҳақдин манга назар бўлди,
Ҳақ эшигин очар бўлдим.
Кирдим ҳақнинг ғазнасина,
Дурру гавҳар сочар бўлдим,—

дейди Юнус Эмро. Ахир Яссавий ҳам айни шу эҳтиёж ва мақсад билан ҳикматлар айтмаганми? «Толибларга дурру гавҳар сочим мано», —деган Яссавий туркий шеъриядаги Юнус Эмронга ўхшаш сўфий шоирларга:

Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано,—

деган сабоқ бўларли фикрларни баён этган.

Албатта, Яссавийнинг муаллифлик масаласи мунозарали. «Девони ҳикмат»нинг кейинги асрлардаги нусхалари-

да шоир издошлари томонидан тўқилган нарсалар ҳам киритилган. Ёки ҳикматлар тили анча-мунча ўзгартирилган. Бу ҳақида кўп гапирилиб қелинаётир. Лекин Яссавий ижодиётини адабиётимизнинг «хавфли майдони»га айлантирмасдан ҳақиқатни юзага чиқарадиган омилиларни излашкерак. Устод Мақсад Шайхзода мана нима масалага дикқатни тортган эди: «Шубҳасизки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «Ҳикмат» китоби кейинча тил жиҳатидан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бирорлар илгариги вазнин шунча илдизлардан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол бўлур эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган». Демак, вазнга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак? Ахир, шарқ поэтикасида вазн илми мустақил соҳа бўлган. У гарчи аруз вазни қонун-қоидада-ридан баҳс этса-да, Яссавийга ўхшаш шоирлар тажрибаларини тадқиқ этишга ҳам ёрдам кўрсатади.

Бултур «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Замон ва маданий мерос» номли давра суҳбатида профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Йўлбарс териси ни ёпинган паҳлавон»нинг энг олдинги нусхаси XVI асрга мансублиги, шуни деб грузин олимлари достонни ўрганишни тўхтатмаганлигини изоҳлаб, яна дейди: «1967 йили СССР Фанлар академиясининг юбилей мажлисида Дмитрий Сергеевич Лихачёв билан суҳбатлашган эдим. Кўп шоирларимиз асарларининг ишончли нусхалари йўқ, сизлар шу масалада қандай йўл тутасизлар, деб сўрадим. Маълум бўлишича, улар ҳам нимаики қўл остида мавжуд бўлса, шуни ўрганар эканлар. Яссавий, Машраб ва яна ўнлаб шоирларнинг қадимий девонлари йўқ. Лекин борини ўрганиш керак. XI асрда Яссавий деган шоир яшаб ўтганигини инкор қилиб бўлмайди-ку, буни Навоий ҳам, бошқалар ҳам айтиб ўтган».

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да ёзади: «Хожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул-машоийхидир. Мақомоти олий ва машҳур, каромоти матаволий (ҳайратланарли) на номаҳсур (чегарасиз) эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидинидур (суҳбатдоши)». Шундан сўнг Навоий Яссавийни Юсуф Ҳамадонийнинг бошқа халифалари Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний, Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андақийлар қаторида турганлигини таъкидлаб, охирида, «Ва анинг мазори Туркистонда Яssi деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблай дуосидир»,

дайди. Баъзи олимлар Навоий Аҳмад Яссавий ҳикматларидан намуналар келтирмаганлиги ёки унинг ҳикматнавислигига муносабат билдиримаганлигига асосланиб, Яссавийнинг ўзи ҳикмат яратмаган, акс ҳолда бунга Навоий диққатни қаратарди, дегандай фикрларни илгари суришган. Умуман олганда, бундай даъво ўринли. Бунда бошқа бир далилни инобатга олмоқ зарурга ўхшайди. «Насойим ул-муҳаббат»да ўқиймиз: «Ҳаким ота — оти Сулаймондур ва Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг муриди дур. Ҳамоноки, бир кун, Ҳожа тобхе (овқат пишириш) буюргондурларки, матбахий (ошпаз) ўтун етмайдур деб келгандур. Алар асхобға дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёғин ёғодур экандур. Асҳабким, ўтун терибтурлар, матбахфа (ошхона) келгунча ёғин жиҳатидин ўтунлар ўл бўлғондур. Ҳаким ота терган ўтунларни тўниға чирмаб, қуруқ келтургандур. Ҳожа Ҳазратлари дегандурларки, эй фарзанд, ҳакимона иш қилдинг ва аларға бу лақаб андин қолғондур ва Ҳаким отага ҳикмат тили гўё бўлибтур. Андоқки, анинг фавоиди атрок аросида машҳурдур. Ул жумладин бири будурким:

Тики турғон тўбадур,
Борғонларни ютадур.
Борғонлар келмас бўлди,
Магар манзил андадир».

Агар ушбу тўртликнинг тили Яссавий даврининг тили эканлигига гумон йўқ экан, унда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тил ва услубининг соддалигига ҳам шубҳа қўзғайвермаслик керак. Бу — бир. Иккинчидан, Ҳаким отанинг фақат лақабга эришиши эмас, унга «ҳикмат тили»-нинг «гўё» бўлиши ҳам бевосита Яссавий таъсири билан алоқадорлигини Навоий фикрларининг ички мантиғи тасдиқлаб турибди. Биз жўн ва якранг тушунишга одатланганмиз. Ҳаким отанинг терган ўтиларини «тўниға чирмаб» қуруқ келтиргани, бундоқ олганда, нима деган ҳодиса. Наҳотки, шунинг учунгина у ҳаким лақабига мушарраф бўлган бўлса. Бизнингча, бунда рамз бор. Бу рамзнинг мазмуни эса Ҳаким ота сиймосида Яссавий ўзининг содиқ муриди, ҳикматлар яратувчи издошини кўрганлигини билдиради. Ҳаким ота устозига тақлидан ёзилган бир байтида:

Барча яхши, биз ямон,
Барча буғдор, биз самон,

деган. Ўзини самонга ўхшатган кишининг ижод намуналарини «қуруқ ўтун»га нисбат берилиши ажабланарли

эмас, албатта. Чунки, бу «ўтиң»лар мухлислар қалбида алангаланиб ёнмоғи ҳам тасаввурдан четда қолдирилмаган. Э. Рустамов «Насойим ул-муҳаббат»даги «Ҳаким отанинг болалик чоғларида, ҳали Аҳмад Яссавий кўлида тарбия олиб юрган вақтларида ҳикмат айтишда гўё бўлгани» тўғрисидаги далилни, унинг «ҳикмат ёзишни Аҳмад Яссавийдан ўрганганига ишорат» деб белгилаши тўғридир.

Яссавий туркий тилда ҳикмат айтган файласуф шоир сифатида кўпроқ донг таратган. Шундай бўлгач, унинг ҳикматларини «реакцион шайх»нинг поэтик қобиқдаги «ваъз»лари деб эмас, биринчи галда, сўфий шоирнинг поэтик асарлари ҳолида ўқиши ва тадқиқ қилиш лозим. Н. М. Маллаевнинг олий ўқув юртларига ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида Аҳмад Яссавий ҳаёти ва адабий фаолиятига маҳсус ўрин ажратилган. Унда шундай жумлалар бор: «Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм», «сирлар олами»га ғарқ бўлиш, таркидунёчилик, бир-бирига чатишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавти» (ўлмасдан бурун ўлинг) деган тезисни илгари суради. Бу—киши бутун дунёдан, ўзлигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиш, ўзни ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимни яқинлаштириш керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир». Бу фикрларни асоссиз деб бўлмайди. Лекин уларда фано фалсафаси мутлақо инобатга олинмаган. Аҳмад Яссавий:

Мен йигирма икки ёшда фано бўлдум,
Марҳам бўлиб чин дардликка даво бўлдум,
Ёлғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдум,
Ул сабабдан ҳаққа сиғиниб келдим мано.

деган. Бу жойда «фано» поэтик образ. Ундаги мантиқни кимдир ўзлиқдан кечиб таркидунё этиш деб тушунар. Кимдир худо ишқига ғарқ бўлиш мазмунида қабул қиласди. Бошқа бировда у фикр қўзғайди. Чунончи: фанолик бадбинлик ва тушкунлик аталадиган бўлса, унда шоир нега «чин дардлик» иборасини тилга олган? Ҳаётдан кўнглини совитган ва ўлмасдан бурун ўлиш қасдидаги кишининг ёлғону рост билан не иши бор? «Ёлғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдим» — кўнгли юксак қандайдир бир ҳакам сўзларига ўхшамайдими бу? Ҳаққа сиғинмоқ — идеал. Наҳотки, юксак идеалдан одам аброрлашса?

Аҳмад Яссавий бир ўринда «Ҳақиқатни маъносига етган киши, Беҳуд бўлиб куоб ёнар ичи тоши», дейди. Му-

тафаккир шоир ҳақиқат маъносига етиб, шу тафайли «ичи тоши» ёришган одамлар дийдорини қўмсайди. Уларни хаёлан кўп ахтаради. Лекин тополмайди. Кимлардир унинг назарида ишқу эътиқодга содик кўрингандай бўлади. Аммо бундай кишиларда ҳам негадир риё сезади:

Кўз ёшингни риё қилма ҳақни тани,
Ҳақ таоло суйғанларни гирён қилур.

Шоир ана шундай чин гирёнларга инонади. Риё қилмасдан кўз ёш тўккан ошиқларнинг фикру қарашларини ёқлаб ҳикматлар сўзлайди. Ҳикматларини фақат «дили ойнадек» мусаффо содик ошиқлар эшитишларини орзу қиласди:

Менинг ҳикматларим ошиққа айтинг,
Дили ойнадек содиққа айтинг.

Навоий «Нодонлиг эрур элда малолатга далил» дея башорат сўзларини ёзиб қолдирган. Адабиётимиз тарихида нодонлик аталмиш офатдан Аҳмад Яссавийчалик ранж чеккан шоир бўлмаса керак. Нодонлик — халқнинг кулфати. Нодонлик — ўзига хос ёвузлик. Нодон — ақл жаллоди. Мана шунинг учун Яссавий «Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай» дея ёлворган ва ўнлаб ҳикматларини нодонликдин шикоят мазмунларида яратган.

Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Яссавий бу қарорга бирданига келмаган, албатта. У «нодон бирла улфат» ҳам бўлиб кўрган. Лекин бундай «улфатчилик»дан бафри куйиб, жондан тўйган. Мабодо эгрилик йўл аталадиган бўлса, нодоннинг йўли эгрилиkdir. Шунинг учун уни тўғрилилка йўллаш самарасиз. Бесамар ҳаракат эса доно учун айни ғам заҳридай гап.

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлиб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдум мано.
Тўғри айтсан эгри йўлда бўйин тўлгар,
Қонлар ютуб ғам заҳрига тўйдум мано.

Яссавий «зоти билим либосидан маҳрум», калтабин ва худпараст кимсаларнигина нодон санамаган. Балки у

«олимман деб китоб» ўқиб, «маъни уқмас»лар, фикрсизлик зулматидан руҳи сим-сиёҳ амалдорларни ҳам ашаддий нодонлар сафиға қўшган. Унингча, «улуг кичик ёроилардан адаб»нинг кетиши ҳам аввало нодонлик тазиқидан. Шоир ҳалол, ҳаромнинг фарқига боролмайдиган нафспараст ҳалойиқ учун «малоикдин» шарм қиласди. У «Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил» деганида «Мұхаббатин майдонида жавлон» қилиб, «Хақиқатни дарёсидан гавҳар олғон» мард кишиларни эътиборда тутади. Бироқ унинг ўзи шундай одамларни излай-излай, охири мана бундай ҳолатга етади:

Ер остиға қочиб кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Гаріб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остиға кирдим мано.

Аҳмад Яссавийнинг донолик түғрисидаги тушунчasi — идеал тушунча. Шунинг учун доно одамлардан унинг талаби ниҳоятда катта бўлган. Масалан, у «Охир замон олимлари золим бўлди, Хушомад этгувчилар олим бўлди», деганида замоннинг охирлашганидан каромат қилишни ўйламаган. У олмининг хушомади — золимлик, хушомад орқали олимликка эришмоқ — илм аҳлиниң ихтиёрий рашида зулмкорлар сафиға қўшилувидур деб билган. Ва бу қабоҷатда охир замон нишонларини пайқаган. Дарҳақиқат, олим билан золимни бирлаштирган замоннинг истиқболи нима ҳам бўлиши мумкин? Шоирнинг бошқа тўртлигидаги ҳукмича, «Доно туфроқ, нодонларни кўкси баланд». У «ҳақ таоло»га танқидий муносабатини билдирган. У оллоҳ висолига талпинмоқни сужди. Туну кун унинг хаёлида ёнади. Тангри даргоҳига ёруғ юз билан боролмаслигидан такрор-такрор ўқинади. Лекин буларнинг замирида кундалик ташвиш, ўткинчи ҳаваслардан кўнглини озод этишдек кучти истак ётади: Бу истакни эса Рух эрки учун жонбозлик фалсафаси деб аташ мумкин бўлурди.

Дунёпараст ножинслардин бўйин товла,
Бўйин товлаб, дарё бўлиб тоштим мано.

«Дарё бўлиб тошмоқ» — фанолик шарофати. Давлатсевар, молпараст нокасларга бўйин эгмасликининг асосий шарти фаноликдир. Инсон умри қисқа ва ўткинчилиги азалдан аён. Аммо у шуни яхши билса-да, ўзини дунёда ўткинчи ҳисоблайвермайди. Негаки, ишқ ва тафаккурда у боқийлигини топади. Аҳмад Яссавий шеърларини ўқиб,

«Нима учун унинг ориф юраги бу даражада бекарор, бу қадар озурда ва мискин?» — деган хаёлларга борилиши мумкин. Бунинг асл сабаби шундаки, илоҳий муҳаббатга берилган юрак осойишталигини буткул унугиди. Азоб ва дард ҳукмига тобе бўлиб қолади. Аслида, бу — юракнинг шодлик маросими. Чунки у энди бошқа ҳеч қачон, ҳеч вазиятда ғафлат тутқуни бўлмайди. У ердан, кўкдан, инсондан моҳият қидиради. Бу маъноларда Яссавий учун фано абадиятга интилишдан бўлак нарса эмасди.

К. А. Гельвеций шоирларга қаратади: «Агар ҳақиқатни образли шаклларда тасвирламас экансиз, шеъриятни тинч қўйинглар», — деган экан. Бу фикрни ривожлантириб, «Агар поэтик образ «дили» ва «тили»ни тушунмас экансиз, шеър ва шоир устидан ҳукм юритманг», — дейиш лозим бўлади. Поэтик образ — фавқулодда серқирра «қурулма». Унинг асосий фазилатларидан бири — мазмунда «қатлам»-дорлик, туйғуда бўёқдорлик. А. Ф. Лосев «Поэтик образ ҳақида» мақолосида «Образ — бу поёнызлик», деган. Шеърнинг руҳий ва гоявий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағдида яширингандир. Шунинг учун Гегель «Қонунларнинг «афқатсиз кучидан, фикрнинг нохуш уйғунлигидан толиқ-қанимизда поэтик образлардан ором ва софлик истаймиз», — деган эди. Яссавий кўпчилик ҳикматларида поэтик образга хос минъесиийлик, теранлик имкониятларидан самарали фойдаланган.

Бешак билинг, бу дунё борча халқдин ўтаро,
Инномагил молингға, бир кун қўлдин кетаро.
Ото-ено, қариндош қаён кетди — фикр қил,
Тўрт оёрглиғ чўбин от бир кун санга етаро...

Ушбу сатрлардаги моҳият дунёнинг ўткинчилиги ҳақида. Елғиз шу тўғридами?

Аҳмад Юғнакий «Ҳиббат ул-ҳақойиқ» асарида очунни бир қўниб яла кетиладиган роботга ўҳшатади. Ва кейин унга жонли сифатлар беради: дунё кишига гоҳо бир кулиб боқадию, кейин қош уйиб хўмрайиб олади. У — айёр, фирибгар. Бир қўли билан бол тутса, иккинчиси билан унга заҳар қўшади:

Бир элкин тутиб шаҳд, бири заҳар қотар.

У заҳарни четдан олмайди. Очун — илон. Унинг илондек юмшоқлиги ва ювошлигидан алданмаслик керак:

Йилон юмшоқ әркан ёбуз феъл тутар.

Иироқ турху, юмшоқ теб инонмағу,

деб огоҳлантиради шоир. «Дунёнинг найранг ва афсунла-
ри шулардангина иборат эмас. У сиртдан боққанда кўрим-
ли. Шу сабабли илонга ўхшамаслиги ҳам мумкин. Аммо
ичида барибир минглаб ноҳушлиги тўпланиб ётади. Очун-
нинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона
кўнгил бермоқ эса барча хатоликларнинг бошланишидир.
«Дунё»ни ишвагар, субутсиз, алдоқчи, золим, бевафо қиё-
фаларида характерлаш туркий халқлар шеъриятида XII
асрлардаёқ ғоявий-бадиий анъана ҳолида шаклланган эди.
Юсуф Хос Ҳожиб унга «ийиф дунйа» бевафо дунё сифати-
ни беради. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад
Яссавий тасвирида ҳам «дунё» поэтик образга айлантирил-
гандир. «Бешак билинг, бу дунё, борча халқдин ўтаро»да-
ги «дунё», биринчидан, Аҳмад Югнакий айтган, одамлар
бир қўниб яна кетадиган «работ» маъносига эга. Иккин-
чидан, у инсон умрининг кўзгусидай гап. Унга фикран
назар ташлаб, умрининг нақадар югуриклигини билса бў-
лади. Учинчидан, у тақдир тимсоли. Умрининг елдай ўти-
ши тақдирданми ё дунёнинг ишими — билиш қийин. Шу-
ниси аниқки, тақдирнинг аёвсизлиги олдида мол-дунёга
инонмоқ нодонлик ва ғофилликдир. Тўртинчидан, бу олам
шундай бир «майдон»ки, унда ҳамма охир-оқибатда «тўрт
оёқли чўбин от» устидан жонсиз ястаниб кетмоққа маҳ-
кумдир. Одам туғилса нега ўлади? Ўлса нега туғилади?
Шарқ мутафаккирлари ўлимни тирикликинг тескари ва
тоза томони деб айтишган. Нега шундай дейишган? Бу
ҳақиқатни қандай қилиб англаш мумкин? Турмушнинг
майда ташвишлари ўлим қаршисида нимага арзиди? Ин-
сон тирик мурдага ўхшаб яшамаслиги учун Вақти ўл-
дирмаслиги керак эмасми? Вақт қаҳридан чўчимаслик
нима оқибатларга олиб боради? Бундай саволлар хусуси-
да тинимсиз ўйлаш лозим. Ўлимни англаш — ҳаётни маъ-
рифат билан қадрлаш, одам фарзандини ғанимат билиш,
манманлик ва жаҳолат «тулпор»ларига миниб ҳовлиқмас-
лик керак деган мантиқларни ҳам ўз ичига олади. Ясса-
вийни йўлсизлик пайтида саодатга бел боғлайолмаслик
ҳислари қийнаган:

Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлимни,

Саодатқа боғламадим мен белимни.

Фийбат сўздин ҳеч йифмадим мен тилимни,

Нодонлигим мени расво қилди, дўстлар.

Аҳмад Яссавий учун саодат ва ҳақиқат ашёвий нарсаларга эга бўлишмас. Булар ҳатто мақсад ҳам эмас. Унингча, ҳақиқат Юрақда. Ҳақиқат — Рух. Борлик, олам билан руҳан уйғунликка киришиш — олий саодат. Саодат — маърифат нурларидан онг ва дилни тиниқлаштириш. Шоир ўз мавжудлигини Рух ва руҳий ҳаётдаги ўзгаришлар, тўлғанишлар, юксалишлар орқали идрок қилмоқни хоҳлайди. У инсондаги ички бойликни муқаддас билган. Шунинг учун ташки бойликлар, гуноҳ ва мутелик «нархи»ни оширувчи уларнинг ҳар қандай туридан у ҳазар қиласи.

Дунёдорлар молин кўриб ҳаво қилур,
Манманликда ул даъвои худо қилур.

Бундоқ қаралганда, Мансур Халлож ҳам «Анал ҳақ» деганда худолик даъвосида бўлган. Бироқ у дунёдорлик ҳавосигамас, руҳий камолотга ишонган. У шоҳ Жамшидга ўхшаб тоҷу таҳт «ғуури ва азим давлат такаббури димонғига фосид хаёл солиб, оламни ўз ибодатига амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб» сифинмоқ учун шаҳру кентларга юборган кибр ва шуҳрат қулларидан бўлмаган. Бойлик, такаббурик одамни ўз қавм ва элидан ҳам йироқлаштиради. Ҳаққа ёвуқлашиш сафаридаги киши эса табият, жонли мавжудот, ҳаттоки «қурт ва қушлар»га ҳам яқинидир.

Яссавий поэтик фалсафасидаги бундай ҳақиқатларни Навоий мукаммал анлаган. Анлагани туфайли ҳам комилликка кўтарилиш, ҳаққа эътиқод, молу давлат учун жонсарак бўлмаслика «Турк пири», яъни Аҳмад Яссавийдан ўрнак олишга даъват қилган.

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,
Мундин ўзга таман касби камол айламангиз.
Олами фони учун ранжу машаққат чекмангиз,
Мол учун ғам емангиз, фикри манол айламангиз.
Турк пири каби оламдин этакни силкинг,
Дўстдин ғайри таманнои висол айламангиз.

Агар Яссавий «ўтакетган таркидунёчи», дунёқараши гуманистик ҳақиқатлардан йироқ, фалсафий-дидактик қарашлари «реакцион» бўлганида Навоий унинг «оламдин этак» силкишини намуна қилиб кўрсатармиди? Ёки улуғ шоир «Мол учун ғам емангиз, фикри манол (бойлик) айламангиз», дея Яссавийнинг «Дунё учун ғам ема, ҳақдин ўзгани дема» сўзларини деярли айнан тақорлармиди? Яссавийшунослар ушбу мисрадан шоир «Бу дунёни севма,

ҳаёт учун ташвиш чекма», демоқчи деган хулосаларга келишган. Навоий «Мол учун ғам емангиз» деб Яссавийдаги «дунё» образининг маъносини шарҳлаган дейиш мумкин. Навоий шеъриятини яхши тушуниш учун — Яссавий ҳикматларидағи ғоя ва поэтик образларнинг тарихи ва мундарижасини яхши билиш лозим. Бунга истак йўқ экан, унда Яссавий ижодиётининг ғоявий-бадиий сирларини тўғри очиш учун — Навоий лирикасининг маъно ва образлар дунёсини кенг ўрганмоқ керак.

Мана, Яссавийнинг бир сатри:

Туфроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсни.

Ушбу мисра Яссавийга кўп маломатлар ёғдирилишга боис бўлган мисралардан. Шоир худди шундай образли ифодалари билан гўёки «халқнинг қўл-оёғини» золимлар олдида кишанлаб қўйиши мақсад қилиб олган эмиш. Юзаки қаралганда, бундай таъналарда жон бордай, албатта. Дарҳақиқат, одам нечун «тоғ» бўлмасдан «туфроқ»қа айланishi керак? У «олам»нинг ёёғи остида янчилиш учун туғилмайди-ку. Бу — ҳозирги ўқувчининг нуқтai назари. У сатр мазмунини тахминан ўшандай англайди ва баҳолайди. Негаки, у «туфроқ» сўзини ўша жойда ё ўз маъносида ёки ўлиб хокка қоришиш мазмунида тушунади. Шу ўринда озорбайжон олимни Комил Валиевнинг «Сўзнинг сеҳри» (Баку, 1986) номли китобидаги мана бу фикрларга диққатни тортишни хоҳлардик: «Инжил» ва «Қуръон» Фузулий санъатининг ичиндадир. «Инжил» инсоннинг заифлиги, «Қуръон» инсоннинг қудрати устида яратилган. «Инжил»да инсон кучсиз, кўмак ва шафқатга муҳтож, ҳар қандай зулмга чидамлидир. «Қуръон» эса инсонни империя учун сафарбар қилади, инсонни кучли ва янада кучли бўлмоғини тарғиб этади... Кучсизлик ва кучнинг дини Фузулий шеърининг ботинидадир» (23-бет). Мазкур қайдларни Яссавийга ҳам тадбиқ қилиш мумкин. Яссавий санъатининг бағрида ҳам «кучсизлик ва куч дини» яширинган. Унда «Инжил» ҳам, «Қуръон» ҳам бор. Шоир ижодиётига «Қуръондан ўтган ғоя ва образлар сезиларли мавқега эга. Лекин улар қандай формаларда ва қайси мақсадларда ўзлаштирилганини аниқлаш зарур. Мана ўшанда ҳақиқат равшанлашиб, чин моҳият юзага чиқади.

Яссавий «Туфроғ бўлғил...», деганда катта мақсадни эътиборда тутган. Келинг, аввало, Одам ато ҳақидаги афсонанинг мазмунини ёдга келтирайлик. Маълумки, диний

тасаввурлар бүйича худо дастлаб түрт унсурни бунёд этган. Булар: ўт, сув, ер, шамол. Сўнг одам яралган. Бу ҳақида Абулғозихоннинг «Шажараи тарокима»сида ўқиймиз: «..Худойи таоло фаришталарга айтдиким, туфроқдин киши ясад жон бериб ер юзинда ўз ўрнимға халифа қилиб қўятурман...» Бу ҳукмга фаришталар инсонлар ўз нафсларини забт қила олмайдилар, деб эътиroz қила-дилар. Шунда худо айтганниш: «Ман билгонни сизлар билмассизлар. Боринглар, туфроқдин бир кишининг сувратин ясанг... Азройил алайхиссалом худонинг амири бирлан бориб барча ер юзиндаги ҳар турлик туфроқдин олиб Маккан муаззама бирла Тоифнинг орасинда туфроқни балчиқ қилиб одамнинг сувратини ясад ётғуздилар». Одам шамол ёрдамида ҳаракатга солиниб, олов билан жасади иситилгандан қалби ҳароратга тўлибди. Ва яратганинг шафқату саховати туфайли вужуд ичидаги инсон ўз эркини тспибди. Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу түрт унсурнинг ҳар биридан түрт хусусият, түрт ҳолат, түрт майл ва түрт сифат юзага келтирилганниш. 1. Тупроқдан — сабр, умид (худонинг марҳаматига), эзгу хулқ ва муруват. 2. Сувдан — қувонч, саховат, назокат, бирлик. 3. Шамолдан — ёлғон, иккюзламачилик, сабрсизлик, тантиқлик. 4. Оловдан нафс, кибр, тама, ҳасад. Бундан ташқари, тупроқ оллоҳнинг мунаvvар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги, олов — унинг ғазаби тимсоли. Тупроқ ва сув — жаннат мулки, шамол ва олов — дўзах ичидаги нарсалар. Ушбу шарҳу маълумотларни ёдда тутиб, «Туфроғ бўлғил, олам сени босиб ўтсин» сатрига яна назар ташланг. Тасаввурда нимадир ўзгардими? Албатта, ўзгарди. Чунки, «туфроқ» биринчидан, оддий сўзмас, поэтик образ экан. Иккинчидан, шоир диний ишончларга асосланиб инсонни эзгу хулқ соҳиби, муруватли ва илоҳий зот шарафига эришишга чақирган. Яссавийдаги «туфроғ» образи худди шу маъно ва мантиқларда Навоий шеърларида ҳам тадбиқ қилинган. Мисолларга мурожаат этайлик:

Бу қадар манзилату қурби буюк поя била,
Ўзини тутқувчи туфроғ ила ҳамвор қани?—

Туфроғ ила ўзни тенг тутиш нима экан? Буюклик замини. Ҳоксорлик пояси. Қибр, манманликдан покланиш. Инсонийлик мартабаси олдида бўлак мартабаларни назарга илмаслик. Навоийнинг бошқа бир ғазалидаги эътирофича, «Бевафолар ўт, вафо аҳли эрур туфроғ...» Мисрадаги «ўт»

ва «туфроғ» сўзларининг иккаласи ҳам поэтик образ. Шунинг учун — ўт образи орқали бевафоликни туғдирадиган шайтоний ва инсоний ҳирслар тўғрисида ўйлаш керак. Вафо аҳли нега «туфроғ» эканлиги энди аён, албатта. Қўраяпсизки, Яссавийнинг «Туфроғ бўлғил» дейишининг бир сабаби Навоийда изоҳланган. Яъни бундай:

Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг туфроқ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бод.

Мардуд — рад этилган. Бунга сабаб — шайтоний такаббурлик. Демак, Ўзликни англаш, «ўзни мақбул» исташнинг зўр чораси тупроқсифатликдир.

Биз Яссавийдаги «туфроғ» образининг мундарижасини ҳали тўлиқ талқин этганимизча йўқ. Унда диний тушунчалар билан боғлиқ бўлмаган бошқа маъно «қатламлари» ҳам бор. Масалага кенгроқ қараб савол қўяйлик: Тупроқ нима? Тупроқ — Ватан. Тупроқ неча юз йиллардан бўён не-не улуғ фарзандларини қучоғига босиб келаётган мушфик замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб она тупроқ деймиз. У олис аждодларга оналик қилган. У ота-боболаримизнинг онаси бўлган. У бизнинг онамиз. Ва келажак наслларнинг онаси бўлажак. Оташнафас турк шонри Ошиқ Вайсал дейди:

Ҳавога боқсам мен ҳаво оларман,
Тупроққа боқсам мен дуо оларман.
Тупроқдан айрилсан қайда қоларман,
Менинг содиқ ёrim қаро тупроқдир.

Ҳа, ҳақнинг «ниҳон хазинаси» тупроқда. Тупроқ «дуоси» — Ватан дуоси. Чингиз Айтматов яратган Тўлғаной момонинг она замин билан ҳасратлашганларини хотирланг. У бир жойда «Умр ўтиб бораяпти, она ерим, орадан тағин бир йил ўтди. Бугун менинг сифинадиган куним», дейди. Ерга сифинмоқ одамийлик матлаби. Она заминига сифинган кишининг «Менинг содиқ ёrim қаро тупроқдир» дейиши, ишқ нурларини Ватан тупроғига бағишлиши шубҳасизdir.

Ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги фалсафий фикрлар Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бошланади:

Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.

Яссавий байтинг негизги қаторидаги гапни хоҳланг, Ҳақ васлига етишишга орзуманд кишининг сўзи, хоҳланг, Ватан дийдори соғинчидаги комил Қалбнинг руҳ муштоқлиги деб қабул этинг. Моҳият бундан ўзгармайди. Чунки Ошиқ Вайсал башорат қилгандай Ватанига ёр одамгина илоҳий тилакларига етади:

Тилагинг бор эса иста оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан,
Жумардлик тупроққа берилмиш ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.

Истевъодоли шоир Мұхаммад Солиҳ ёзади:

Сўзлагим келади — сўзларим тупроқ,
Тупроқ сўзланмайди. У — тушунилар.

Яссавийга ҳамоҳанг фикрлар. Тўғримасми? Ахир, чиндан ҳам тупроқ тушунилади. Яъни, ватанпарварлик ҳавойи сўзларда оғиз кўпиртиришмас. Ватанинг аинглаш, тупроқ тилини билишдир. Бунда сўз ҳам, севги ҳам гўё тупроқдир. Абдулла Орипов эса:

Нечун бошинг эгик, нечун қаддинг ҳам,
Нечун нигоҳингни тортади тупроқ?
Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ,—

дейди. Нигоҳини тупроқ тортмайдиган кимсалар ёвуз ва жоҳилдир. Дунёдаги барча нодон, хотирасиз барча гурӯҳларнинг нигоҳлари тупроқдан узилгандир. Чунки ҳеч қачон ер остида уларнинг дўстлари бўлмайди. Улар ҳеч вақт тупроққа қоришиб ётган улуғлар учун (дўстлари учун) қадни ҳам қилишни идрок этолмайдилар. Бу ҳам ашаддий хотирасизлик.

«Тупроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсин». Яссавий буни кимларга қарата айтган. Доно, янада тўғрироғи, ориф зотларга. Оломонга-чи? Ҳар қалай, онги паст, руҳи қоронғу кимсаларга шоир унча иноммаган бўлса керак. Ниҳоят «олам сени босиб ўтсин» тушунчасига етиб келдик. Шеър жўн гапнинг жўнгина баёни эмас. Шеър теран фикру туйғуларнинг образли ифодаси. Аҳмад Яссавий шу имкониятдан фойдаланиб, Инсонни улуғликка чорлаган. Чунончи

Одам Ватан билан бирликка эришса, у нафақат ўз эли-нинг балки оламнинг эҳтиромига сазовор. Бундай кишини эл тушунади, дунё танийди. Бундай құдратли зотларни олам ҳам енгіб, босиб ўтолмайди. Мана, Яссавий сатридағы поэтик образнинг асосий мундарижаси ва ундан келиб чиқадиган оламшумул маъно.

Академик Д. С. Лихачёв сўзлари билан айтиласидиган бўлса, «Ўтмиш ва ҳозирги замон маданияти ўртасида тес-кари алоқа мавжуддир. Вақт ҳамиша янги нуқтаи назар-ларни яратади ва эскига янгича қараш, аввал пайқалма-ганини кашф этишни талаб қиласи». Мана шу талабдан орқада қолмаслик ҳамманинг вазифасидир.

СУЛАЙМОН БОҚИРГОНИЙ

Сулаймон Боқирғоний тариқатда ҳам, шеъриятда ҳам Ҳожа Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси ҳисобланади. Боқирғоний Яссавийнинг учинчи халифаси. Хоразмининг Боқирғон қасабасида дунёга келганлиги туфайли Босқирғоний тахаллусини олган. Туғилган йили аниқ эмас, вафоти тахминан 1186 йил деб белгиланган. У Ҳаким ота лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Ўтмишда яратилган баъзи бир асарларда Сулаймон ота ва Ҳаким ота бошқа шахслар сифатида нотўғри қайд этилган.

Боқирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқ моҳиятидан сабоқ берувчи асарлари Туркистон халқлари ўртасида кенг тарқалиб, севиб ўқилган. Ҳусайн Воиз Кошифий Боқирғонийни «Дарвешлар аҳволидин туркий тилда калимоту ҳикмат омиз ва латойифу ибрат ангизлари Туркистон вилоятида маъруф ва машҳурдур ва аларнинг фавойиди анфоси құдсийлариандур», деб таърифлайди.

Боқирғонийни ўтмиш аждодларимиз «ақли комил» ва «маърифати шомил», «қаноати тамом» ва «шукронай неъмати илоҳий»дан таълим ўргатган ориф шоир бўлганлиги учун қадрлашган. У «лутфу муруват», «иззати мутавозе», «ахлоқи ҳамида», «сидқу садоқатни» улуғланганлиги сабабли асрлар давомида халқ меҳрини қозонган. Боқирғоний кўнглида «шавқи илоҳий ва завқи илоҳий» туғён қилган. Үнинг тафаккур кучини тўғри белгилаш — тахайюл сирларини кашф этиш демак. Маълумки, ҳар қандай дин ва чинакам мистиканинг асосида «дунё»ни тарқ қилиш майлари мавжуддир. Лекин бу мавжуд оламга нафрат ёки бадбинлик ақидасини ифодаламайди. «Тарки дунёчилик» — руҳий машқ, олам гўзалликларининг мутлақ моҳиятига етишиш тажрибаси. Үнинг мундарижаси жуда кенг ва инсоннинг ботиний ҳаётини тушунмоқ учун мислсиз бир «ҳужжат»дир.

Маълумотларга кўра, Ироқ Шайхи Ҳурсон Шайхига бир неча қийин саволлар билан мурожаат қилганида, саволларни у Аҳмад Яссавийнинг халифаларига йўллади.

Тасаввуфга доир ўша саволларга Ҳаким ота шеър билан жавоб қайтарибди. Унинг бир байтида бундай дейилаган экан:

Ҳар ким кўрсанг Ҳизр бил,
Ҳар тун кўрсанг қадр бил.

Байт мазмунини биз нима деб шарҳлаймиз? «Инсон фарзандини камситма. Ҳар қайси одам Ҳизр тимсоли, уни қанча кўрсанг, ўшанча эъзозла ва манзур бил», деймизми? Бундай талқин ҳам Боқирғонийнинг панд-насиҳат сўзлари омма онгини «заҳарлашга» қўл келган дейишга асос бермайди-ку.

Мутлақ ҳақиқатга эришишнинг ягона йўли ва воситаси йўқ. Илоҳий ишқ калтабинликка зиддир. Чин ошиқ борки, барчасининг жони Жонон билан топишмоққа қодирдир. Маъшуқи азал ҳусн нуридан ёришмаган тун йўқ. Еру кўк, ою ва қуёш, тоғ ва дарё — хуллас бутун мавжудот унинг зоҳирий тимсоллари. Байт таркибидаги асл маъно ана шу. Демак, шоир бу ғояни илгари суришда ваҳдати вужуд таълимотига суюнган. Шунинг учун у «софий бўлиб», «ҳақфа ёниб», нафсга қаҳр қилиш билан қаноатланмасдан, «сирин халқдин гезлаб» Мансур янглиғ «Ҳақиқат бозоринда асир» бўлмоғни кўзлаган:

Қачон бўлғой висолинг, жамолингни кўрсам ман,
Мансур янглиғ бўлубон дорда мажлис қурсам ман.
Назар тегса ул замон, очилур чечак минг алвон,
Фараҳ қилур бунда жон, жондин кечиб ўлсам ман.
Жондин кечмай, иш битмас, нафси амморатима,
Куруғ даъво суд этмас, ёлғон кўнгил берсам ман.
Даъво тилим сони йўқ, ишқизининг жони йўқ,
Дардсизларга даво қил, табибимдин сўрсам ман.
Табиб сансан даво қил, ҳожатимни рово қил,
Фазлинг бирла ёрий қил, йўлсиз қадам урсам ман.
Кул Сулаймон сўзлади, сирин халқдин гезлади,
Суратсизин излади, керак дийдор кўрсам ман.

Кўраяпсизки, Боқирғоний «нафси аммора»ни тилга олиш билан шеърхонни ботиний иллат ва нуқсонларга қарши туриш, улардан кўнгилни поклашга чорлаган. Унинг талаби — ишқ ва имон ростлиги. Қуруқ даъво ва риёни лаънатлаган донишманд бир шоир ижодиётини таҳқирлаб қандай айномалар тўқилмаган дейсиз?

Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайннинг 1939 йилда чиқ-

қан «Ўзбек адабиёти» мақоласидан ўқиимиз: «Яссавий ва Боқирғонийнинг асарларидан кўзга ташланадиган хусусият тилнинг соддалиги, ифоданинг равшанлигини ва форма томонидан фольклорга яқин туришидир. Бу ҳол то сўнгги йилларгача у асарларнинг халқ ичида тарқалишига ва ўқилишига сабаб бўлди. Бизнинг қўлимизда бу асарларнинг эски нусхалари йўқ, фақат кейинги асарлардаги кўчирмалар бор. Шундай бўлса-да, уларнинг тилини ўз даврида ҳам ҳозирги нусхалардаги тилга яқинлигини қатъий даъво қилиш мумкин. Чунки кенг қишлоқ халқи, чорвачилар оммасини сиёсий курашдан, эрк учун курашдан қайтариб, бу дунёни сотиб, охирадан умид қилишга чақирувчи асарнинг тили халққа яқин бўлиши зарур эди. Ҳар қандай диний байроқ билан чиққан адабий оқим сиёsat билан бевосита боғланган, ўз идеясини халқ англайдиган бир тилда тарқатишга уринган».

Ўз идеясини халқ англамайдиган тилда тарқатишга уринадиган адабиёт ҳам борми? Эрк учун курашга чақирувчи асарнинг тили халқдан узоқ бўлиши зарур деб айта оламизми? Ахир, ахлоқ комиллиги ва Руҳ ҳурлиги учун азият чекиши наҳотки эркка тўсқинлик қилган бўлса?

Аҳмад Яссавий тариқатининг моҳиятини «ўтакетган таркидунёчилик, мистик сўғизм билан ислом динини бирлаштиришга уриниши» деб баҳолаган академик В. Зоҳидовнинг айтишича, Сулаймон Боқирғоний «ўзининг «Охир замон», «Боқирғон» номли асарларида, айrim ҳаётйлик руҳидаги моментларидан қатъи назар, асосан ўз устози Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг таълимотларини яна ҳам оммабоп қилиш ва тарғиб этиш билан машғул бўлган».

«Ўзбек совет қомуси»да у «Ўрта Осиё ижтимоий фикр тарихида ўта реакцион из қолдирган Аҳмад Яссавий таълимотининг давомчиси... Оммани итоаткорликка, дунё гўзалликларидан воз кечиб, «у дунё» фароғатларига ишонишга чақирган... шеърлари соддалиги, поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқинлиги учун ҳам омма орасида кенг тарқалиб, онгини заҳарлашга қўл келган» шоир қиёфасида элга танилилган. Соддалиги, поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқинлигидан шеърлари омма орасида кенг ёйилган шоир — ҳазилакам шоир бўлмайди. Зеро, у кўпчиликнинг кўнглига йўл топа олган. Бу мантиқ омма онгини заҳарлашга оид фикрни ўз-ўзидан йўққа чиқармайдими? Еки халқ қўшиқлари поэтикасида ҳам онгни заҳарлайдиган «унсурлар» борми?

«Сулаймон Боқирғоний шеърларидан ташқари, деб ёzáди профессор Н. М. Маллаев, — «Охир замон китоби» ва

«Биби Марям китоби» деб аталган икки достон ҳам яратган. Диний сафсаталардан иборат бўлган бу достонларда ҳам, у қулдек тобеликни тарғиб қиласди, дўзах азоблари, қиёмат қойим бўлиши ҳақидаги афсоналар билан халқни даҳшатга солмоқчи бўлган».

Диний мифология ва тасаввубуф фалсафаси Боқирғоний достонларига бутунлай ўзгача нигоҳ билан қараш, уларнинг мажозий мазмунларини бошқача йўналишда талқин қилишни талаб этади. Шоир достонлари бу дунёни дўзахга айлантирумаслик, нафсу ҳавога берилмб халқ бошига қиёмат азобларини солмаслик, онг қуллигидан халос бўлиш, дин қудратини улуғлаш каби маънавий-ахлоқий эҳтиёжларини ифодалайди. Улкан турк олими Мухаммад Фуод Куприлизода «Охир замон китоби» ва «Биби Марям китоби»ни «Ўрта Осиёда, шунингдек, Идил атрофларида дикқат ва ҳарорат билан ўқилган асарлардандир», деганида, «диний сафсаталардан иборат» эканлигига ақли етмаганими? Дин ва тасаввубунинг билимдони, дунёга машҳур олим жаҳолат ва даҳшат уруғларини сочадиган шеърий ифодаларни халқ дикқат ҳамда ҳарорат билан ўқимаслигини наҳотки англамаган?

Н. М. Маллаев Боқирғонийнинг «реакцион шеърлар» яратишими бевосита Аҳмад Яссавийга боғлади: «Боқирғон китоби»даги шеърлар гоясий услуби ва тили жиҳатидан Аҳмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъзан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амри маҳолдир». Гоя, услуб, тилда чиндан ҳам ўҳашашлик кучли. Қул Сулаймон, Ҳаким Сулаймон, Ҳаким ота лақаблари билан ёзилган шеърлар шакл ва маъно, образ ва оҳангларда Яссавий ҳикматларига яқин, гоҳо фавқулодда ўҳашаш. Аҳмад Яссавийни қизиқтирган бош масалаларга Боқирғоний бефарқ қолмаган. Ўуман, «Девону ҳикмат» руҳидан Боқирғоний асарларини ажратиб бўлмайди. Шу гоявий-бадиий ўйғунликни М. Ф. Куприлизода «яссавийликнинг хусусий одоби» эканлигини таъкидлаб дейди: «Ҳаким Сулаймон ота бу анъанани илк даъфа таъсис этмоғи нуқтани назаридан Яссавий издошлари орасида энг муҳим мавқега эришишга ҳақли эди. Унинг асарлари ҳам саккиз юз йилдан бери Шайхнинг асарлари ила баробар халқ орасида барҳаёт яшаб келганлиги бундан далолатдир».

Боқирғоний Яссавийнинг муносиб шогирди бўлганлигини тасдиқлайдиган нақл ва ҳикоятларнинг кўп яратилганлиги ҳам тасодифий эмас. Эмишки, Сулаймон мадрасага қатнаганда бошқа болаларга ўҳшаб «Қуръон»ни елкасига осмасдан икки кафтида кўтариб қадам босар, таҳсил ту-

тагач, уйига етиб олгунча мадрасага орқа ўгирмаскан. Бир күн масжид ёнида ўтирган Аҳмад Яссавий бу ҳолни кўриб ҳушдан кетганмиш. Шундан эътиборан Хожа «Қуръон» ўқитмоққа Сулаймонни ёнига олибди. Ўнбеш ёшга киргандан сўнг эса Яссавийга у мурид бўлган экан. «Ҳаким ота китоби»даги бир ривоятда даштдан ўтин териб келиш воқеаси Хизр алайҳуссаломнинг Яссавийга меҳмон бўлиб келишига боғланади. Сулаймоннинг тадбиркорлигидан муттаассир бўлган Хизр унга «Бундан сўнгра лақабинг Ҳаким бўлсин. Жим юрма файз қил», деганмиш. Шу-шу Сулаймон ҳикматлар айта бошлаган экан.

Маълумки, тасаввуф дил поклиги ва Руҳ комиллигига ўргатадиган таълимотдир. Тасаввуфдаги кўп фикрлар нафс ва ахлоқ, Руҳ ва Ишқ тўғрисида. Боқирғонийнинг илоҳий ишқ ҳақидаги фалсафий, ахлоқий қарашлари қўйидаги сатрларда ёрқин аксини топгандир:

Менинг жоним сенинг ишқинг билодур,
Таним ожиз vale жоним ўлодур.
Бу ишқ гар бўлмаса мен неткай эрдим,
Қамуғ оҳим меним ишқим қилодур...

Ошиқлик — холислик. Шу маънода холислики, Ҳақ ошиқлари «Ногаҳон бу дунёдан кечмак керак, Тақдир қилғон ул шаробдин ичмак керак», деб билишади. Ва бу «шароб» уларни ҳар нафасда ишқ ўтига гирифтор этади. Шунинг учун «дунё ва уқбо» тўғрисида ошиқдан ҳеч нима сўрамаслик лозим:

Ошиқдин сўрмангиз дунё ва уқбо,
Ошиқ маъшуқ учун ҳар дам ўлодур,
Ошиқни куйдурур ишқ ўти,
Ошиқлар ишқ ўтига мубталодур...

Сулаймон Боқирғонийнинг «Маъшуқ учун ҳар дам» ўломқقا юз бурган лирик қаҳрамонининг идеали «Ҳақиқат дарёсининг уммонидин», «Мұхабbat маърифати ишқ конидин» тил ва дил била «гавҳар» олмоқдир. Шу мақсад билан у тариқат бозорига киради:

Муродим бор ул бозорда қилсан сотиғ,
Таним, жоним, бор вужудим қўйсан тутуғ.

У «тариқат майдонида парвоз қилиб» шунга амин бўладики, «Олло деган ошиқ қуллар» «ўздин кечиб мұхабbatда сизиб оққач», бошқа ҳеч пайт:

Олло ёди ошиқлардин холи бўлмас,
Хақиқат эр бу дунёга майл қилмас...

Боқирғоний «ҳақиқат эр»ларни «глим кийган ошиқ қуллар» деб ҳам таърифлайди. Булар Балх мулкидин ке-чиб «ҳидоятга қадам урган» Иброҳим Адҳамнинг издошлари:

Глим кийган ошиқ қуллар Ҳаққа борар,
Ул сирлари даргоҳ ичра қилур қарор,
Оҳларидин ушбу тоғлар сизиб қайнор...

Шу боис шоир Олло дебон «такаббурнинг ўйин» бузган-лардан ибрат олишга чақириб дейди:

Салим бўлиб, софий бўлиб Жунайд янглиғ,
Халқни қўюб Ҳақға ёнсам Зунун янглиғ,
Нафсим босиб қаҳр қилсан Ҳасан янглиғ,
Азиzlарга мутобаат қилғум келур.

Боқирғоний ҳикматлари ўқувчини айниқса нафс ва Рӯҳ зиддиятларидан кенгроқ огоҳ қиласди. «Бу беш кунлик ти-риклиқда» даврон сур, танин яйрат, дейди нафс. Рӯҳ бунга қарши: «Илм бирла тариқатнинг йўлини билиб, Саҳар вақтда уйғоқликни одат қил», дейди. Тариқат майдонида жавлон урмасдан, «муҳаббат буроқини» миниб бўлмаганидек, «ҳақиқат дарёсидин» «гавҳар» ҳам олиб бўлмайди. Нафсга буларнинг кераги йўқ. У «бу дунёning мулки»га эгалик қилишга, йигиб, йиғиштиришга чанқоқ. Рӯҳда бундай ҳорислик йўқ: «Муҳаббат камарини белга боғлаюбон, Бу дунёға талоқ бериб кетайин дер». Нафс эса:

Еб-инчиб тун-кун қорин тўлдирибон,
Естуқ узра такъя қилиб ётойин дер.

Демак, Рӯҳ, нафсга мансуб дунёдан кечиш тарафдори.

Рӯҳим айтур кошки Ҳақдин тавфиқ бўлсам,
Туни-куни тинмайин ёдин айтсам,
Қисматимдин ортуқ таом емас бўлсам,
Бу дунёни йигиб териб нетайин дер?

Боқирғоний нуқтаи назарида, инсоннинг ботиний дунёси илоҳий ишқ дарди билангина ободдир. Бу дард ҳамма нарсадан құдратли ва файзли:

Сенинг дардинг банга дармондин ортуқ,
Сенга құл бўлғоним султондин ортуқ.
Сенинг ёднингни айсам чўл ичинда,
Бўлур ул чўл менга бўстондин ортуқ.

Шоир инсон хорлигини ғафлатдан деб билади: «Менинг хор бўлишим ўз ғафлатимдин». Унингча, «ботин маъмурлиги» — имондурки, имон ва Қуръон ажралмасдир:

На хуш бу дунёда имону Қуръон,
Не бўлғай дунёда имондин ортиқ.

Яссавий тариқатида зуҳду тақво қилмаслик — инсон сийратининг бузилиши, яъни имонсизлик. Худди шу ички бузғунлик «риё бирла ҳалққа ўзин» кўз-кўз қиласмоқ ва сотмоққа имкон очади. Яссавий ва унинг издошлари зуҳду тақво деганда нимани назарда тутишган? Яссавий таълимоти бўйча, зуҳд мақоми—риққат (қўнгил юмшоқлиги), диққат, шафқат ва муҳаббатдан иборат. Тавбакорлик — тавозе ва мужоҳададир. Боқирғонийнинг «Тавба суви бирла ёзиқ кирларин» ювмоққа чорлаши — бадбинлик ёки мавҳум фуссалардан кўз ёш тўкишга эмас, нафса қарши «Таваккал қиличин иликка олиб» курашга ундаш эди.

Хозир энг кўп тилга олинадиган сўзлардан бири: Шафқат. Ёвузлик ва бағри тошлиқдан дили зада минг-минглаб кишилар риққатга муҳтоҷ. Имондан ортиқ илоҳий, ахлоқий бойлик бўлмаслигига инондиқ. Шундай экан, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр каби шонрларнинг ижодини ўрганиш, асарларини нашр этиш ишларини нега ҳамон пайсалга соламиз? Буюк сиймолар кечиримли бўлишади. Боқирғоний тўғрисида айтилган барча ноҳақ гап ва айблолардан тониб, унинг муқаддас руҳи қаршисида тавба-тазарру этиш — унинг ижодиётини тўғри баҳолаб ҳалққа тезроқ етказиш демакдир.

«ФАҚР ЙҰЛИДА ФАНИ, ИМОНҒА БОЙ»

Мұлқ ұзину таҳт ұзину шоҳ ұзы,
Борча үзи, борчадан оғоҳ ұзы.

Алишер Навоий

Абу Үсмон Мағрибий тасаввуф йұлига киришининг ибтидосинни шуңдаіш шарҳлаган экан: унинг бир ити бўлиб, Жазойирда у билан ов қилиб юаркан. Кунлардан бир кун у одатдагидек ягоч косасига сут қуйнб ичмоқчи бўлибди. Иттифоқо, ит қичқириб, изтиробдан инграна бошлибди. Мағрибий косани ерга қўйибди. Озроқ фурсатдан кейин яна уни қўлга олибди. Бу гал ит ортиқроқ вангиллаб, эгасига ҳамла этибди. Косадаги сут ичилмасдан боз ерга қўйишибди. Учинчи маротаба ҳам шу аҳвол такрорланибди. Энди бу гал косадаги сутни итниң үзи ичибди оз фурсат ўтмасдан шишиб ўлибди. «Ҳамоно кўрган бўлғайки, йилон уз сутдин ичиб, заҳарин анда тўкмиш бўлғай. Итдин ул вафо кўргачки, үзин манга фидо қилди, қиладурғонлардин тавба қилиб, бу тариқин ихтиёр қилдим», — деган экан Абу Үсмон Мағрибий. Тасаввуф адабиётида бунга ўхшаш нақл ва ҳикоятлар кўп бўлиб, уларда ит вафо, садоқат ва фидойилик тимсоли сифатида улуғлангандир. Ҳақиқий сўфий үзини ҳеч пайт итдан баланд қўймаган. Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонида тасвиirlанишича, фәзилатлари олий ҳақшунос зот үзига тўхтовсиз қиёс ахтаради. Лекин «ҳар не бирлаким» қиёсламасин, сарву гул қошидаги хору хасдек үзини улардан кам ҳисоблайди. Кунлардан бир кун шу хоскор ва ҳақсевар кишининг кўзига хаста ит кўриниб қолади. Үзини у шу итга тенглаштирмоқчи бўлади-ю, бенхтиёр кўзларидан ёш оқиб, нола қиласди.

Деди ул:— «Аҳли вафодур мен эмои,
Узни онинг бирла эмди тенг демон...»

Гўёки бу сўзларининг фаҳмига етгандай, ит ҳам унинг балидан йўл солиб ўтиб кетади. Нисбат навбати туфроқ остидаги оёқ изларига келади:

Деди:— Мен ортуғ эканму ё бу из?
Яна үзни деди:— К-эй инсофиз,

18

Ул вафо аёғидин нишон,
Сен вафосизлиғ сари доман кашон.

Ҳаққа вафо Эътиқоди улуғланган бу ҳикоят Хожа Баҳовиддин Нақшбанд тўғрисидадир. Ўни ўқиб «Наҳот?!» — дейсан. Наҳотки, инсон идеалига шу қадар ҳам содиқлик билан худбинлик ва худпарастлигини шу даражада енга олган бўлса? Навоийда «Ўн секиз минг олам ичра ҳар не бор, Ким қилурлар аҳли маъний эътибор», деган байт бор. Хожа Баҳовиддин мана шундай ориф сиймолардан бири. Шунинг учун ҳам унинг дил нигоҳи Ҳаққа қаратилган. Унинг хоккорлиги поклик, қаноат, вафо ва маърифат мужассамидир.

Хожа Баҳовиддиннинг асл исми Мұхаммад ибни Мұхаммад Бухорийдур. У 1314 йилда Бухоро яқинидаги Қасри Орифон деган жойда туғилган. Нақшкорлик ҳунари билан машғул бўлган. Баҳовиддин Нақшбандийни бир қатор олимлар тасаввуфдаги янги тариқатнинг асосчиси деб ваколат берсалар, баъзи тадқиқотчilar бундай қарашларни ишкор этадиган фикрларни илгари сурадилар. О. Шарафиддинов ва С. Ҳусайн нақшбандийликни яссавийликдан «бутунлай бошқа бўлган» сўфийлик оқими деб ҳукм чиқаришган¹. Бу муаллифларнинг айтишича, яссавийлик «дунёдан қўйл тортишин талқин қилган» бўлса, нақшбандийлик «сўфийлика савдо-сотиқ ишларига йўл қўйган». Шунинг дек, «нақшбандийлик оқимининг вакиллари «кўнглинг худода, ўзинг бозорда бўл», «Хилватни (чиllани) жамиятда қил» шиорларни илгари сурдилар, яъни бу дунёning лаззатини, ишратини сур, лекин худони, охиратни унумасанг бўлди, дейдилар».

Академик Иброҳим Мўминов Нақшбандийни тасаввуфдаги «янги оқимнинг асосчиси» эканлигини қайд этиб, яна ёзди: «Сўфизмда маҳсус оқим ҳисобланган нақшбандийлик машҳур шоир Саъдийнинг асарларидан фойдаланди ва Юсуф Ҳамадоний хамда Абдулхолиқ Фиждувоний асосий фояларини тиклади»².

Дж. С. Тримингэмнинг нуқтаи назарига кўра, нақшбандийлик анъаналари Баҳовиддинни унинг номи билан аталаувчи тариқатнинг асосчиси дейишга ҳуқуқ бермайди. Худ-

¹ Шарафиддинов О., С. Ҳусайн. Ўзбек адабиёти. «Ўн беш йил ичидаги ўзбек совет адабиёти», Тошкент, 1939, 15-бет.

² Мўминов И. М. Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари. Тошкент, 1958, 17-бет.

ди шунинг учун мұраббийлик занжири — силсилат ат-тарбия унга келиб боғланмайды. Униңгча, «Рашоҳат айн ал-ҳаёт» муаллифи Фахриддин Али Ҳусайн нақшбандийликни Юсуф Ҳамадонийдан бошлайди. Зоро, Абдулхолиқ Фиждувоний бу янги таълимот учун хос бўлган тажрибанинг яратувчиси деб қаралиши керак¹.

Абул Ҳасан Мұҳаммад Бокирнинг «Мақомоти Нақшбандий», «Абдурәҳман Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насоим-ул муҳаббат» каби асарларида Нақшбандийнинг ҳаёти, таълимотининг ғоявий, ахлоқий ва фалсафий моҳияти ҳамда шартлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Навоий Ҳожа Баҳовиддинга «қабул назари Ҳожа Мұҳаммад Бобойи Самосийданур», дейди. Бобо Самосий Ҳазрати Ҳожайи Азизоннинг халифаси бўлган. Баҳовиддин туғилган жой авваллари қасри Ҳиндувон деб аталган. Чунки у ерда асосан Будда динини қабул қилган одамлар истиқомат қилишган. Йақл этилишича, Бобо Самосий шу мансилдан ўтарда «Бу түфроғдин бир эр иси келур. Бўлғайки, қасрда Ҳиндувон, қасри Орифон бўлгай», дея бащорат этганиш. Бу кентдан яна бир ўтарда Бобо Самосий халифаси Сайид Амир Кулолга бундай дебди: «Ул эр исики, бизнинг димоғимизга етар эрди, ортиқроқ бўлубтур, ҳамоноки ул эр матаваллид бўлибдур (туғилибдур)». Чиндан ҳам ўшанда Баҳовиддиннинг дунёга келганига уч кун бўлган экан. Чақалоқни Ҳожа Мұҳаммад назарига келтирғанларида у: «Ул (яъни Баҳовиддин — И. Ҳ.) бизнинг фарзандимиздур ва биз ани қабул қилдуқ...», деганиш. Сўнг Амир Сайид Кулолга буюрибдики, «... фарзандим Баҳовиддин ҳақида тарбият ва шафқатни дариф тутмағайсен ва сенга биҳил қилмағаймен (сени авғ этмағаймен маъносида — И. Ҳ.), агар тақсир қилсанг (охирига етказмасанг — И. Ҳ.).

Сайид Кулол Баҳовиддин тарбияси билан машғул бўлишга ваъда беради ва аҳдига тўла вафо ҳам қиласди.

Маълумки, Ўрта Осиё тасаввуф тарихида Юсуф Ҳамадонийнинг номи ва хизматлари алоҳида мавқега эга. У ўн иккинчи асрнинг энг атоқли мутафаккирларидан, Марв, Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда истиқомат қилиб ўзининг тасаввуфга доир илмий-фалсафий қарашларини тарғиб этган. Ҳамадоний Бухоро ва Самарқандни кўчманчилар босқинидан мудофаа этишда ҳам иштирок қиласган экан.

Навоий «Насоим ул-муҳаббат»нинг муқаддимасида

¹ Дж. С. Тримингэм. Суфийские ордены в исламе, стр. 61.

Ўндан зиёд машхур машойихларнинг номларини санаб, ҳар қайсиси бир касб ёки ҳунар эгаси бўлганликларини таъкидлайди. Чунки уларнинг бири «ҳалол луқма касби» учун пичоқчилик билан шуғулланса, иккинчи бири темирчилик, яна бошқалари қассоблик, ўтиччилик сингари ишларни амалга оширишган. Бундан кўзга тутилган асосий мақсад: беминнат ва ҳалол умр ўтказиш. Уларнинг эътиқодига кўра, инсоний файзнинг ибтидоси — ҳалол луқмада. Ўндан «маърифат зоянда бўлур». «Бир шубҳалик луқма онча тийралик келтурурки кўп вақт анинг ислоҳига машғул» бўлинган билан асоратидан покланиш мушкулдир. Мана шунинг учун Хожа Абдуллоҳ Ансорийга ўшаб этикдўзлик касбини танлаган Юсуф Ҳамадоний шогирдларини меҳнат қилиш, касб-ҳунар эгаллашга унданаган. В. В. Бартольдинг ёзишича, Юсуф Ҳамадоний Ўрта Осиё тасаввуф мактабининг асосчиси. Нажмиддин Кубаро, Аҳмад Яссавий, жумладан, Баҳовиддин Нақшбандий ҳам Ҳамадоний мактабининг буюк вакиллари ҳисобланади.

Академик Иброҳим Мўминов: «Нақшбандийлик «тарки дунё» қилишга, дунё ишларидан воз кечишга қарши чиқди, реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланиш тўғрисида маслаҳат берди ва меҳнат қилишга, билим олишга чақирди... унинг бу ижобий томони Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳамда адабиётининг ривожланишига таъсир кўрсатди», — деган эди. Шундай нуқтаи назардаги мулоҳазалар академик Воҳид Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби» китобида ҳам ифодаланган. Албатта, мазкур даъволар тўғри. Аммо эътиroz уйғотадиган бошқа жиҳат бор. Бу — Аҳмад Яссавий ва Нақшбандий тариқатлари ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик масаласи. И. Мўминов ҳам, В. Зоҳидов ҳам нақшбандийликни моҳиятан яссавийликка қарама-қарши қўйишади. Гўёки Яссавийнинг «таркидунё»чилигига Нақшбандийнинг дунёсеварлиги зид бўлган экан. Ҳолбуки бундай қараш ва талқинлар тарихий ҳақиқатга хилофdir.

Машхур турк олими Мұхаммад Фуод Кўприлизода «сулук силсиласи» жиҳатидан Хожа Аҳмад Яссавийга мансуб йирик тариқатларни иккита деб белгилаган. Биринчи — Нақшбандия. Иккинчиси — Бектошия. «Ҳақиқатда, Хожа Баҳовиддин Нақшбандийнинг маънавий тарбияси,— дейди М. Ф. Кўприлизода, — Абдулхолиқ Фиждивонийдан дур. Бу сабабдан уни Хожагон силсиласидан атамак сира янглиш бўлмайди. Аммо нақшбандийлик бир ёндан Қусам Шайх ва Халил ота воситасила яссавийлик таъсирида бўлганидек, бошқа томондан, Хожа Абдулхолиқ Фиждивоний

Юсуф Ҳамадонийнинг Аҳмад Яссавийдан кейинги халифаси эканлиги жиҳатидан, табиний ўлароқ, бир қанча хусусиятларда яссавийликка ўхшашдир. Ҳожа Баҳовиддиндан сўнгра нақшбандийлик Мовароуннаҳр ва Хурросон турклари орасида кенғ ёйилиб, яссавийликнинг нуфуз майдонини бир мунича торайтириди. Лекин нақшбандийликнинг умумий йўналиши, эътибори ила, яссавийликдан кўп фарқи йўқлиги ва Ўрта Осиёда қисқа муддат орасида кенғ тарқалганлиги, аввалдан ҳозирланган замини олдидаги унинг бурчини ҳам истисно этмайди¹.

В. А. Гордлевский эса руҳий салафларнинг занжири Баҳовиддинни, шубҳасиз, Юсуф Ҳамадонийга этиб боғланлиги, бироқ ғоявий томондан у Аҳмад Яссавий билан алоқадор эканлигини айтган².

Навоий ёзади: «... Ҳожа Баҳовиддин ҳазратлари дебтурларки, бидоят (ибтидо, бошланишда) ҳолда бир кеча Ҳаким Отаники, турк машойихининг киборидур (улугидур), воқеада (тушда) кўрдумки, бизни бир дарвешга сипориш қиласадур...» Уйғонгандан сўнгра у воқеани онасининг онаси, яъни бувисига айтади. Бувиси эса, «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғусидир...» дейди. Бугина эмас. Баҳовиддин Сайд Амир Қулол қўлида анча тарбия кўргач, истак ва интилишларини ҳисобга олиб, Сайд Қулол унга «Эмди ижозатдур. Ҳар ерда матлубдин исе димогингизга етса, тиланг ва талабда ўз ҳимматингиз мужиби (сабаби) била тақсир қилманг», дея рухсат беради. Шундан сўнг у Қусам Шайх даргоҳига йўл олади. «Насонм ул-муҳаббат»да ўқиймиз: «Қусам Шайх — ул турк машойихдундур. Ҳожа Аҳмад Яссавий хонадонидиндур. Ҳожа Баҳовиддин ул сўз мужибини (боисини), Мир Сайд Қулол аларға ижозат берганда деб эрди... Қусам Шайх хизматига бордилар... Қусам Шайх хизматида Ҳожа уч ойға яқин бўлдилар. Охир ул-амир Шайх Ҳожаға ташриф берди ва деди: «Тўққуз ўғлум బор. Сен барчасидин улуғроқ ва муқаддамроқ. Андин сўнгра ҳар қачон Шайх Нахшабдин Бухороға келур эрди, Ҳожаға мулозамат қилурлар эрди...».

Аҳмад Яссавий издошлиари ёки «хонадони»га мансуб машойихларга зўр эътиқод қўйилган ва эҳтиром сақлаган ориф унинг диний-мистик таълимотига бефарқ қолиши мумкинми? Яссавий муридларига нисбатан ихлос ва қизи-

¹ Мұхаммад Фуод Қуприлизода. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Анқара, 1984, 110-бет.

² Гордлевский В. А. Баҳауддин Накшбенд Бухарский. «Избранные сочинения», том П. Москва, 1962, стр. 379.

қишини асосий пир дунёқараши ва шахсиятидан ажратиб бўладими?

Навоининг ёзишича бирор Нақшбандийдан «Сизнинг силсилангиз на ерга етар?»— деб сўраганида у «Қиши силсила билан ҳеч ерга отмас», «... нафсларингизга тұхмат қилингки, ҳар ким тенгри инояти бирла ўз нафсининг ямонлиғин ва қайд (ҳийла) ва макрин» билса поклик ҳамда ҳаққа содиқлигини исбот эта олади деган экан. Нафсга қарши курашмоқ ва «золим нафс»ни енгишга даъват гояси эса Яссавий тариқатида марказий ўринда турган. Ёки шу тариқатдаги «Маърифати Ҳақ», «Саховати мутлақ», «Сидқу муҳаққақ» (ҳақиқиӣ садоқат) каби шартлар ҳам нақшбандийликда ўз аксини топган. Зикр асносида Яссавий ҳикматларидан фойдаланиш — Яссавий тариқатининг асосий шартларидан бири бўлган. А. К. Боровковнинг тахминича, нақшбандия сулукига мансуб дарвешлар ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларига мурожаат қилгандар. А. К. Боровков СамДУ фундаментал кутубхонасида сақланган қўллэзмада (№210) дуч келинган бир байтга диққатни жалб этади. Яссавий ҳикматлари билан бирга кўчирилган ушбу икки мисра Ҳожа Баҳовиддин номи билан боғлиқ экан. Мана, ўша байт:

Баҳовиддин қулингни осийларнинг улуги,
Маҳшар куни бўлғонда новмид қўймас, ё раҳмон.¹

Биз бу икки тариқат ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик масаласига бежиз ургу берәётганимиз йўқ. Чунки нақшбандийликнинг Навоий ижодиётига кўрсатган таъсири тўғрисида сўзлаганда, бу оқимнинг гоявий, мистик ўзанини ҳам унутмаслик керак. Акс ҳолда таъсир баҳсидаги даъво ва далилларнинг маълум қисми тарихсиз гаплар бўлиб қолаверади.

«Сизнинг тариқингиз биноси не ишгадур?» Нақшбандга шундай савол билан мурожаат қилишганда, «...анжуマンда хилват: зоҳир юзидин ҳалқ била ва ботин тарафидин ҳақ... била», деб жавоб қайтарган экан.

Хилват ва узлат калималари — тасаввуфнинг қадимий истилоҳларидандир. Хилватдан мақсад — олам ва одамлардан четлашиб, ёлғизлиқда илоҳий камолот учун машаққат тортмоқдир. Маълумки, аҳли сафонинг сифати узлат бўлса, хилват — вуслат аломатидир. Унси Ҳақ бўлмоқни истаган солик учун албатта ихтиёрий хилват шарт ҳисоблан-

¹ Боровков А. К. Очерки по истории узбекского языка. «Советское востоковедение», V, М.—Л., 1948, стр. 242.

ган. Ү бу танҳоликда кибр ва залолатдан фориғ бўлиб, одамларга хос барча тубан тушунча ва хусусиятлардан узоқлашади. Шаҳобиддин Сухравардий «Авориф-ул маориф»да хилват одоби ва шартлари ҳақида кенг баҳс юритган.

Аҳмад Яссавий тариқатида ҳам «хилват»га катта аҳамият берилган. Яссавий «хилват» сўзидағи ҳарфларда англашилиши қийин бўлган маънолар яширинганигини айтган экан. Хилват калимасидаги «х» ҳарфи — холидан (фориғлик мазмунида — *I. X.*), «л» — лайл (тун), «в» — вуслатдан, «т» — ҳидоятдан олинган эмиш. Хилват асносида нафс ва шайтонга дохил ҳислар тамоман маҳв этилгач, Ҳақ даргоҳидан нор ва нур зуҳрланиб, инсон сийратидаги қоронгулик ва кадарлардан ном-нишон қолмаскан. Сўфийлик одобига бағишлиланган китобларда хилват иккига ажратилган. Биринчиси — шарнат хилвати. Иккинчиси — тариқат хилвати. Шарнат хилвати адo этилмагунча, тариқат хилватига юз буриш таъқиқланган. Шарнат хилватининг ибратли жиҳатлари шундаки, у барча ёмон феъллардан, дилларга озор етказувчи жамики қўрс сўзлардан, содир бўлган гуноҳлардан халос бўлиб, тавба тазарру қилишни ҳатъий мажбуриятга айлантиради. Ва бунинг учун субҳу шом Ҳақдан ёрдам тиланади. Нақшбандий тилга олган анжумандаги хилват — тариқат хилвати. Унда «зоҳир юзидин ҳалқ билан» бўлиб «ботин тарафдин», яъни ичдан, Оллоҳдан ажралмасликка даъват қилинган.

Нақшбандийликнинг бошқа муҳим шартлари ҳам бор. Алишер Навоий «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деб номланган қитъасида уларни ҳам шарҳлаган. Мана, ўша шеър:

Қаноат тариқифа кир, эй кўнгул,
Ки хатм ўлғай ойнни иззат санга.
Десанг шоҳ ўлай еру кўк басдуур,
Бу бир тахту ул затри рифъат санга.
Фано шуъласида ёшур жисмни,
Керак бўлса зарбофт хилъат санга,
Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас, ариғу нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга.
Десанг хилватим анжуман бўлмасин,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми гар бўлса рагбат санга.
Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий агар етса навбат санга.

Қитъанинг биринчи байтидаги фикрдан англашилаётирки, нақшбандийлик — қаноат тарқи. Иzzат одобини эгаллаш истагидаги кўнгул шу мазҳабга кирмоги керак. «Ойини иззат» — образли ибора. У инсонни нодонлик ва иззатсизликдан қутқарадиган юксак ҳиссиёт ва фазилатларни қамраб олган.

Навоий «Хамса»да «Шоҳ ул эмаским бошиға қўйди тож, Шаҳ ани билким йўқ анга эҳтиёж», — дейди. Нақшбандийлик худди шу улуғ эҳтиёждан таълим беради. У шоҳликдан кечган шоҳликка етади деб ўргатади ва фақирликдан ҳузурланишини шарт қилиб қўяди. Чунки бундай ҳузур, яъни фақир йўлидаги маънавий-руҳий ғанимлик Имон бойишидир. У ўзининг идеалига интиларкан:

Десанг шоҳ ўлай еру кўк басдуур,
Бу бир тахту ул четыри рифъат санга,

деб билади. Қаранг, у фақат ер кишисигинамас, кўк одами ҳамдир. Унинг назарида ер «бир тахту», осмон юксаклик чодири. Фақирнинг Ҳаёли шу икки чегара оралиғида чарх уради. Ҳур руҳ вужудга ҳам озодлик «либоси»ни тақдим этади:

Фано шуъласида ёшур жисмни,
Керак бўлса зарбофт хилъат санга.

«Фано шулъаси»га яширинган жисм — абадиятга дахлдордир. Бу шуъла инсон тафаккурини тубдан қайта ёритиб, уни Ҳақ билан қовуштиради. Шунда комил Юрек нурга тўлади. Шунда уни табиат билан фавқулодда уйғулик ҳиссиётлари қуршаб олади:

Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас ариғ нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга.

Чунончи: Қонеъ одам учун улуг эътибор ёки донг таратишига берилшинниң ҳожати йўқ. Агар у гулгун дабдабаларни ҳавас қилса, тоғ ёнбағрларида унган лолалар унга етарли. Дуру лаъл зебу зийнатлари эса покиза маъноли сўз ва қонли кўз ёшларидир. Бунда асосан фикр заҳмати, тафаккур тұхфалари ва Дарднинг бошқарувчиллик қудратига эътибор қаратилган. Юқоридаги сатрлар нақшбандийликнинг ваҳдати вужуд таълимотига дахлдорлигини ҳам тасдиқлайди.

Нақшбандий мазҳаби бўйича «Дил ба ёру, даст ба кор», юрак худо билан бўлиб, қўл меҳнатдан ажралмаслиги зарур. Демак, жамият ишларига фаол аралашиш Эътиқод фаоллигига хилоф эмас. Шунинг учун хилватни анжуманда ахтариш — эл-улусдан узоқлашмасдан ёлғизликни бой бермаслик жоиз. Навоий нақшбандийликнинг ушбу шартини қўйидагича шаклда баён этади.

Десанг хилватким анжуман бўлмасин,
Керак анжуман ичра хилват санга.

Хилватнинг «анжуман» бўлмаслиги! Шахснинг хилвати — унинг ёлғизлиги. Мана шу танҳолик Қалбни Дард тажрибалиридан чалғитмайди. Рӯҳни яна ва яна тавҳидга ундайди. Одамнинг ўзлиги билан ёлғизлиги оқу қаро янглиғ фарқли қутублар эмас. Унисини идрок қилган, бунисини ҳам идрок эта олади. Ёлғизлик инсон сийратидаги улуг ва муқаддас йўл. Уни кечиб ўтмагунча умумга яқинлик, ҳамдардлик йўқ. Ёлғизлик чироги нурланган кишиларгина меҳрли, ўзи ва ўзгалар хусусида мустақил мушоҳада юритишга қодирдир. Афсуски, бизда шахс ёлғизлигини ҳимоя қилиш эмас, уни парчалаш ақидалари устивор бўлиб келган. «Ёлғизлик — бу худодир», деган фалсафани билмоқ учун шахс ва жамият, Одам ва табиат, Фикр ва идеал, Рӯҳ ва вужуд муносабатларини ҳаққоний таҳлил қила оладиган Маърифат зарур.

Нақшбандийлининг «Сафар дар ватан» тушунчаси ҳам миқёсли. Уни Навоий ифодасида ўқиймиз:

Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардан агар бўлса меҳнат санга.

Сафардан заҳмат бўлганда «Ватан ичра сокин» қолиш англашиларли. Лекин одам Ватанда қандай қилиб ҳам сокин яшаб, ҳам сойир бўлади?

Қадимги Хитой файласуфларидан бири «Ховлидан таш-

қарига чиқмасдан ҳам дунёни англаш мумкин. Деразадан нигоҳ ташламасдан ҳам Само йўлини кўрса бўлади. Қанча кўп талвасага берилсанг — ўшанча кам тушунасан. Шунинг учун донишманд юрмайди—бироқ, билади, кўринмайди — лекин шуҳрат топади, елиб-югурмайди — комилликка эришади», — деган экан. Навоийнинг байтида ҳам шунга монанд моҳият яширинган. Бизнингча, Нақшбандий назарда тутган сафар — фақат хаёлнинг илоҳга сафари эмас, Ватанинг тарихи, бугунги, келажаги, хуллас Юрт тақдирига сафардир. Инсон тугилишиданоқ Йўлчи ва сойир. У юриб Ватан кезади. У хаёл отига миниб Ватанга сайр қиласиди. Унинг Руҳи саїёҳ. У тафаккурда Ватан сафарчисидир. Жону қонида Ватан ишқи туғён урган кишининг умр мазмуни «Сафар дар ватан»дир. Ватанда мусофирилик фалсафаси кишини онг турғунлиги, турмушдаги толиқтирувчи якранглик, маъниси пуч ҳаёт дағдағаю даъволаридан халос этади. Унтутилиши керак бўлган нарсаларнинг барчаси унтутилади. Хотирада фақат унтутилмас мавжудлик қолади. Ана шу — Ишқ ва ошиқликнинг олий босқичи. Шунинг учун ҳам Навоий рубоийларидан бирида:

Гар ошиқ эсанг, зебу такаллувни унут,
Яхшию ямон ишда тахаллувни унут,
Ўтган гар эрур ямон, таассуфни унут,
Келган гар эрур яхши, тасаррувни унут,

деб кўрсатма берганди. Ҳаммасига қўл силташ лоқайдлик эмасми? Йўқ. Нақшбандий айтган «Назар дар қадам», яъни чинакам масъуллик, босган ҳар қадамга орифона назар шундан сўнг бошланади. Назар кенг ва ўткир бўлса, қадамни «ўлчаш» ёки таъқиб этишга деярли ҳожат қолмайди. Шунинг учун қитъадаги:

Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.

сўзларининг мазмунини тор тушунмаслик лозим.

Нақшбандий мазҳабидаги яна бир талаб—«Хуш дар дам». Бу — ҳар нафас, ҳар дамни хуш ўтказ дегани. Бу — комиллик ва умрни ардоқлашга ундовчи ғоя. Агар киши нафасдан ақлу ҳушни йироқ тутмаса, унга ҳеч қандай оғат юзланмайди, дейди Навоий:

Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам оғат санга.

Шоир мазкур фикрлар баёнидан сүнг умумий хулосани ҳам чиқариб ёзади:

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро
Чалмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.

«Бу тўрт иш»—юқорида шарҳлаганимиз, нақшбандийлик мазҳабининг тўрт шарти. Алишер Навоий шу шартларни адо эта олган киши «рубъи маскун»—ер юзида улуғ давлатга эришади ёки давлат ноғорасини чалади деб эътироф қилади. Қитъа шоирнинг йигитлик йилларида ёзилган. Лекин Алишер Навоининг илк лирикасини маҳсус текширган олим Е. Исҳоқовнинг далилларига қаралганда, шоир ижодиётида Баҳовиддин Нақшбандий ғояларининг ёрқин таъсири ва талқинлари анча аввалроқдан бошланади.

Алишер Навоий «сулук маротибға гузар» қилмоқни Ҳақ буйруқларидан деб билган. Шоир йигитлигидаёт «муршиди комил» топиб, «толқоч ўзин анга топшуриб» тасаввуфий ирфонни эгаллашни орзу этган эди. Бу тўғрида у «солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний» Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида бундай дейди:

Мениким бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгиде беқарор айлади.
Не имконки, топқай қарору сукун,
Бирорким бу фикр этти они забун.
Урармен қадам токи борғунча гом,
Ки бўлгай мусассар менга ушбу гом.
Агар бўлса бу йўлда умрим талаф,
Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф.

Навоий ана шу сўзларига содиқ бўлган. Шоирнинг айтишича, уни «фақр тариқиға» Сайид Ҳасан Ардашер «далолат ва иршод» қилган. Сайид Ҳасаннинг ўзи «фақр тариқин» бутунлай ихтиёр этгач, хонақоҳида «азим арбанилар чиқариб», «фақру фано сулукида куллий манозиллар қатъ» айлаб «улуғ мартабалар ва бийик мақомларға» қадам қўйган. «Ва аларнинг сулук ва муомалаларин ул хонақоҳ аҳли дарвешлар барча мусаллам тутиб, изҳори иродат ва ихлос қилурлар эрди», — дейди Навоий.

Маълумки, Алишер Навоининг сўфийлик оламига теран кириб бориши ва Ибн Арабий каби тасаввуф алломаларининг таълимотларини ўзлаштиришида Абдураҳмон Жомий-

нинг хизматлари каттадир. Навоийнинг Жомийга бағишлиланган «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарида ўқиимиз: «Ул вақтким, фақир алар хизматида суфия рамуз ва ишорат ва алфоз ва ибороти истилоҳин ўткарур эрдим. Ҳазрати қутбус-соликин Фахриддин Ироқий...нинг «Ламаот»и орзуси хаёлға кўп эврулур эрди. Бир кун таъриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: «Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун».

То улким, ул шариф китобни фақирға сабақ айтурға муртакиб бўлдилар, ҳар куни ҳар сабақда хушҳол бўлиб таъриф қилурлар эрди...»

Жомий Фахриддин Ироқийнинг «Ламаот»и хусусида Навоийга яна бундай деган экан: «Бу китобни нодон ва беандом таврлиғ ва ноҳамвор равишилиқ элнинг кўпроқ машғуллуқ қилғони ҳавос аҳлида бадном қилғон эрмишким, баъзи ўқумас эрмишлар. Бу жиҳатдин бу китобнинг хўбилиқлари яширин қолғон эрмиш». Асру изҳори хушҳоллиқ ва суур қилурлар эрди, шарҳ битмагига доғи бу иш босис бўлди».

Абдураҳмон Жомий тасаввуф назарияси, фалсафаси ва одобининг улкан билимдони эди. Алишер Навоий Жомий ҳузурида ўқиб, ўргангандан китоблари рўйхатига «Қудсия» асарини ҳам киритган: «Хожа Муҳаммад Порсо... нинг «Қудсия»сидурким ҳазрати қутбил-авлиё Баҳовиддин Нақшбанд раҳматуллоҳнинг фирдавс ойин мажлисларида ул ҳазратнинг муъжиз баён тиллариға ўтган ҳақойиқ ва маоний баъзи хулафоким, жамъ қилурлар эрмиш Хожа Муҳаммади мазкур анға маоний битибдурлар ва толиблар учун анинг ийҳомин возиҳ этибдурлар».

Абдураҳмон Жомий тасаввуфдаги бир қанча тариқатларга ихлос қўйган ва эътиқод кўрсатган. Масалан, у маломатия тариқининг муҳиби бўлган. Лекин Жомий нақшбандийлик тариқатининг буюк вакили сифатида шуҳрат топган ва пирлик мавқеига етишган. Алишер Навоийнинг Жомий орқали расмий равишда нақшбандийлик мазҳабига кирганлиги маълум, албатта. Нақшбандийликнинг бош шартларидан бири фақру фано мақомини эгаллашдур. Абдураҳмон Жомий «Дар маснади фақр чун бийни шоҳи» — Шоҳликни фақрлик таҳтида кўрсанг, деб бошланадиган рубойисида нақшбандийлик моҳиятидан баҳс юритган. Агар ҳақиқат асрорига етаман десанг, — дейди шоир, — дил лавҳида ҳусни мутлақнинг сувратини нақш қилгилки, ана шу нақш била нақшбандликка йўл топурсен! Демак, фақрлик — ҳақ сиррига етмоқ. Ҳақ асроридан огоҳ бўлмоқ —

күнгүлда Оллоң сувратини нақшламоқ. Шу «нақш» — нақш-бандийлик тариқига кириш демак. Навоийнинг фақр тарикү үлугланган шеърларида мана шу илоҳий идеал доимосибидир. Фақр аҳли ким? Аввало, қалбида буюк ороми бор саботли одам. «Фақр даштида керак тоғдек орому сабот», дейди Навоий. Юз ғам хуруж қылганда ҳам шукрни унугиб шикоятга оғиз очган киши фақр шукуҳидан бе-бәҳрадур:

Эй Навоий, фақрдин бебаҳрадур юз ғам етиб,
Соликким шукр боринда шикоят айласа.

Фақрнинг «неча байрамларда кийган жандасига» қараб уни хор кўрмаслик керак. Чунки шу шол кисватини «салтанат зарбофтидин» тикилган хилъатга асло алмашмайди. Бугина эмас:

Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк, кўрким, тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.
Шаҳ сипаҳ чекса, фақир аҳволига етмас футур,
Бу валие чеккач нафас, барбод бўлур ҳашмат анга.

Фақрнинг қудрати ва саодати — Маърифатда. «Фақр ила шод улки ҳар ким бўлса аҳли маърифат». Шу маънода фақрга тенглашиб мумкин эмас. У «ҳидоят қушлари»ни ўзига ром этгувчидир:

Ешингни дона, бағрингни сув қилким, тутти фақр аҳли,
Ҳидоят қушларин бу донаву сув бирла ром айлаб,

дейди Навоий. Шоир кўп шеърларида «давлати фақр» исташга чақиради. «Дунё аруси зулфин» ушлаганлар эса бу давлатдан бенасибдурлар. Навоий бундай ғоғилларни илон тутмоқ била хурсанд бўлиб, ганжни унугтган тентакка ўхшатади:

Дунё аруси зулфин тутқон не огаҳ фақрдин,
Ганж истамас улким йилон тутмоқ била хурсанд эрур.

Фақрлик — бу, ички ҳурлик. Фақрда Ҳақдин ўзга ҳеч ким ва ҳеч нимага ботиний боғлиқлик бўлмаслиги лозим. Навоий буни ични урён қилиш, яъни яланғочлаштириш деб характерлайди:

Ични урён қилки, тошинг зеби манъи фақр эмас,
Фақр эмастур гар ичинг мамлу, тошинг урён бўлур.

Фақр камолига тўсиқ бўладиган энг ёмон бало — «нафс ширки». Ундан тамоман покланишнинг чораси — ўзликдан кечмоқдир:

Фақр водисида чун урдуңг қадам, ўзлукни сол:
Иўл узундур, бу оғир юкни кўтарган товшалур.

Е. Э. Бертельс нақшбандийлик тариқати аввало амалиётга йўналтирилгани ва асосий қонун-қоидаларини ҳаёттй тадбиқини талаб қилганини сўзлаган. Балки шунинг учун Баҳовиддин Нақшбандий таълимотидаги энг муҳим ақидалар Навоийнинг қитъаларида изчилроқ талқин қилингандир. Навоий «Қаноат синуқ сафолиси Жоми Жамдин ва фақр қуруқ нонин Хотам чеккан наъмдан яхшироқ кўрар...» сарлавҳали қитъасида ёзган:

Синуқ сафолики, май дурдин ичгали топсанг,
Қабул айламагил жоми салтанат Жамдин.
Иликка кирса қуруқ нони, маош учун чекма,
Нашот неъматининг миннатини Хотамдин.

Май қуйқасини синуқ сафолда ичишга қоне ва синиқ идишини шоҳ Жамшид жомига ҳам алмаштирамайдиган, қўлидаги бир парча қуруқ нонидан қорни ҳам, қўнгли ҳам тўқ, тирикчилик ташвиши ва лаззати учун ўзини ҳатто Хотам миннатидан халос қила олган Шахс — чинакам фақрдур. Демак, у Ҳазрати Баҳовиддин сабоқларига содик.

Хастанинг бошиға чу қўйди қадам,
Пири шикаста диле Масиҳо дам.
Боз гашт айлади чу хаста кўнгул,
Неки истар, топар шикаста кўнгул.
Кўнгилда чун ҳаво қилур туғён,
Умр шамъиға еткуурур нуқсон.

Бу шеърнинг устида қуйидаги сўзлар битилган: «Маснавий Хожай Нақшбанд қуддуса сирруҳу каломи таржимасидаким, аввал бозгашт хотири хаста ва баъдазон хотири дилшикаста». Шоир кўнгул ҳаводорлигини «умр шамъининг заволи ҳисоблайди. Ва «пири шикаста дил» зот ҳолатини шу нуқсонга чора намунаси сифатида тавсия этади. «Неки истар, топар шикаст кўнгул» сатри беихтиёр Навоийнинг фардларидан бирини ёдга келтиради:

Мен синуқ, кўнглум синуқ, сабрим уйи худ ерга паст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.

Алишер Навоийнинг «Хамса»сида Хожа Баҳовиддин Нақшбандий таърифланган фикрларни ўқиганда назарда «оғоқ ичидা» ягона, «Чархи нигун даргаҳида хок руб»у хсккор, «жаҳон мулки нигоҳбони» мавқеидаги донишманд бир ориф сиймоси гавдаланади. Барча сultonлар «узасултон» бу зотнинг ҳар бир сўзи шоҳлар тоҷидаги қимматбаҳо дурдай гап. У «ҳақ сўзини элга» еткарурда шоҳу гадоҳи тенг кўради:

Барча сулук аҳлиға раҳбар бўлуб,
Иўл элиға тийра туи ахтар бўлуб,

«тийра назарларға» нур бахш этади. Баҳовиддин Нақшбандийнинг Руҳ нури сўнмас. Бунга Алишер Навоий кафолат бериб кетган. Биз Алишер Навоий орқали Хожа Баҳовиддин таълимотига суюниб бобокалон шоиримиз ижодиётини чуқур билишга ҳам эришишимиз керак.

ИШҚ ҚАМОЛИ — РУҲОНИЯТ ҒОЛИБЛИГИ

Замин ўз ўқи атрофида айланғанидек, Алишер Навоий шеърияти ҳам ишқ теграсида ҳаракат қиласади. Навоий ижодиётида Ишқ — Гўзаллик, Руҳ, Ахлоқ, Дин, Фалсафа, Эрк, Абадият каби тушунчаларни қамраб олгандир. Навоий Ишқ номи билан Инсонни улуғловчи илоҳий сирларни тадқиқ этади, буюк шоир тасвиридаги ҳақиқий ишқ кечинмалари Инсон ва Худо орасидаги руҳий яқинлик, бирлик түйғуларини ифодалайди.

Менга агар десангиз: жон била жаҳондин кеч,
Кечай валек муни демангизки, ондин кеч,—

дейди шоир. Навоийнинг лирик қаҳрамони жону жаҳон, «замону аҳли замондин» кечишга ўзини узлуксиз равиша тайёрлаб боради ва шу жараёнда жондан кечиб жонон висолига етмоққа қодирлигини Ҳолат ўзгаришлари орқали изчил исботлай олади. Жалолиддин Румий шеърларидан бирида Маъшуқи азалнинг зоти сифотидан китоб яратиб, мундарижасини Анал Ҳақ деб ўқиган қавмнинг бандасиман, деган эди.

Алишер Навоийнинг Ҳақ зоти сифоти таърифланган шеърларининг марказидаги Шахс — Румий орзу қилган аҳли ҳақиқатнинг вакили.

Оламни севмоқ — оламни бино этган Меъморни севмоқ. Кичик бир уй ҳам ўз-ўзича пайдо бўла қолмайди-ку. Нега дунёнинг яратувчиси бўлмас экан? Созандасиз чолғу асбоби нима деган гап. Мусаввир бўлмаса суврат чизилмаслигини гўдак ҳам англайди. Навоий ана шундай мантиқларга таянгани учун Оллоҳнинг мавжудлигига далил ҳам ахтариб ўтирумайди. Бильякс Ишқ ойнасида холиқ яратган мўъжизаларни акс эттирадики, уларнинг гўзаллик сирлари фақат Ишқ нурида очилади.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да Дунё бозорининг савғоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасиши шовқин-сурони — ишқ туфайлидир», дейди. Шоир

шөйрларини қанча күпроқ ўқисанғиз, илохий ишқ Favfo-
сидан ўшанча күпроқ ҳайрон қоласиз. Навоийнинг ҳар-
қайси шеъри — ўзича бамисоли сиру савдо «саҳна»си.
Шеърдан шеърга шўрлик ошиқнинг дард-ҳасрат алангаси
ортиб, маъшуқасига ялиниб-ёлвориши ҳолатлари янгила-
ди. У гоҳ Ёрниг тенгсиз гўзаллигидан хушини йўқотади,
гоҳо ғариб хаёлларга чўмади, баъзан ниҳоясиз ранж-
машаққатларга дуч келади, гоҳо ишқ қадаҳидан май си-
мириб маст бўлади, баъзида ҳодисотлар бўронига дош-
беролмай аламдан кўз ёшлар тўкади ва ҳоказо. Бу ман-
зараларни хаёлда гавдалантириб Ишқнинг беомон ўтлигига
ҳам, хунхор аждаҳолигига ҳам, шунчалар қайсар ва
зулмкорлигига ҳам тўла инонасиз. Ишқ тўфонида ғарқ
бўлмаган ошиқ бормикан дейсиз? Ақлу хуш кемасини ишқ
денгизи домига тортмаган ошиқ чин ошиқми дейсиз? Шун-
га қарамасдан, ҳақиқий ишқ — «ойна жаҳоннамо». Нав-
оий жунун саҳросининг бечораси Мажнун қисмати тас-
вирланган дард ва алам достонида ишққа худди шундай-
таъриф берган эди:

Хуршеди жаҳонкушой сен-сен,
Миръоти жаҳоннамой сен-сен,
Ким қилди санга назарни равшан,
Кўрди еру кўқдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топди.
Ҳар сорики боқти, ёр топди.

Фақат ердагини эмас, кўқдагини ҳам муайян кўрмоқ,
дунёниг қайси жиҳатига назар ташланса, ўша жойдан
Ёрни топмоқ — илохий ишқнинг камолот босқичи мана
шудир.

Маълумки, айрим сўфийларнинг нуқтаи назари бўйича
Ақл илохий бир нурдир. Улар икки турли Ақл борлигини
эътироф этганлар. 1. Ақли кулл — илохий, қудратли, мут-
лақ ақл бўлиб, тангрининг фаол тажаллисидан иборат.
Илк маротаба тангридан дунёга келган бу ақл «Ақли ав-
вал» ёки «Руҳи аъзам» деб аталган. Шунингдек, ҳақиқати
муҳаммадия ҳам Ақли кулл дейилган. Ақли куллдан наф-
си кулл майдонга келганки, у лавҳи маҳфуз деб номлан-
ган. 2. Ақли жуз — инсоннинг ҳаёти, яшаш одоби, фаолия-
тига тегишли ақлдир. Ақли жуз иккига ажратилган. 1. Ақ-
ли маод — илҳом ва ирфон билан тарбияланган инсонни
охиратдан огоҳ қиласидиган ақл. 2. Ақли маош — мавжуд
дунё ҳаётини тушунишга хизмат этадиган ақл. Ақли маод
имон соҳибларига, «акли маош» эса барча кишилар учун
хос деб ҳисобланган.

Саноийнинг фикрича, ҳар кимки ақлга (ақли куллга) ошно бўлса, у жамики айблардан покланади:

Ҳар ки бо ақл ошна бошад,
Аз ҳама айбҳо жудо бошад.

Саноий ҳақиқатни англаш ва инсон камолотида «ақли дин»нинг ролини ҳам эътироф этган экан¹.

Иккинчи нуқтаи назарга биноан мутлақ ҳақиқатни ақл воситасида идрок қилиш мумкин эмас. Ваҳдати вужуд тарафдорлари Ҳақ зоти ва сифотини билишда ақлнинг ролини инкор этадилар. Улар тавсия этган йўл — экстатик, яъни завқ-шавқ, эҳтирос-ҳаяжон. Руҳий балогатни кўзлаған ошиқ экстаз ҳолатига кўтарилиши шарт. Фаридиддин Аттор таърифида ошиқнинг ишқи — ўт, ақли — тутун, ўт туриллаб ёнганда тутун барҳам топади. Улуғ шоир ишқ савдосида ақлни устод ҳисобламайди. Шунинг учун ишқ келишиданоқ ақл зудлик билан қочмоғи керак: «Ишқ к-омад даргурезад ақл зуд». Алишер Навоий «Мантиқ уттайр»муаллифига маслакдош: ақл — «барча хирад аҳлиға» устод. Бироқ у «ишқ абжади»ни билишда мактаб боласи:

Ақлким барча хирад аҳлиға эрди устод.
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.

Ақл — ошиқлик йўлидаги ғовдир. Ундан халос бўлмоқни истаган ошиқ албатта, ... «эй ақл нофаржом, кет», дейиши ва ақл ранжидан омонлик истаб, «май» или «руҳни вола» қилиши шарт:

Ақл ранжидин омон истаб тутиб мен майкада,
Эй хирад, қўйким, тинмай бир лаҳза маъман аро.
Қўксим ичра йўқ эса қўнглум ажаб йўқ, эй хирад,
Не ажаб девонани гар топмасанг маскан аро.

Ақл фақру фанони англашда ҳам бир гўдак. У на «девона»лик ва на фаноликни тушунади. Хирад ҳамроҳлигигда мақсад манзилига етиб бўлмайди:

Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг, девона бўл:
Бу шарафни топмағунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад.

«Ишқ аро ком» исташнинг бош талаби — ақлу ҳушдан бегоналик. «Ақл пири»нинг жаҳолати Мажнунга издош бўлишга йўл қўймайди.

¹ Олимов К. Мировоззрение Санои. Душанбе, 1973. стр. 84.

Навоий, истасанг ўзлукни, рафъ Мажнун бўл,
Ки ақл пириң кўрдум — басе жаҳолати бор.

Ишқнинг оламсўз қудрати қаршисида ақлнинг фусун-
бозлиги Навоий тасаввурда тулкиликка ўхшаб кўринади
ва арслонга пешвоз чиқаётган кўнгул шижоати билан
дейди:

Ишқ оламсўз келди, қўй фусунинг эй хирад.
Етти чун ер-кўни йиришиб арслон: эй тулку, қоч.

Ишқ дарди «кўнгил ичра сокин ўлгач» ақл шу дара-
жада кичраядики, у гўё аждаҳо масканни чумоли манзил-
гоҳи бўла олмаслигини тушунади.

Ақл қочти кўнглум ичра сокин ўлгач дарди ишқ,
Мўр манзилгоҳи эрмас, аждаҳолар масканни.

Навоийда «Ул пари ишқидин ғолиб бўлди руҳониятим»,
деган мисра бор. Илоҳий ишқ Руҳнинг ақл ва вужуд усти-
дан чинакам ғолиблигидир. Мажозий ишқдан ҳақиқий ишқ
маъвосига юксалган сайин одамнинг руҳий мавжудлиги
шиддат билан тараққий эта боради. Мажнуннинг Руҳ ҳаёт-
тини хотирланг. У бир ўринда ҳатто «Жисмимға қадарки
руҳ берди, Бермаса эди не бўлғай эрди?» — дея нолиган-
дай ҳам бўлади. Мажнунга ўхшаб жисмига қадар руҳга
етишган ошиқнинг сувратини тасаввур қила оласизми?
Мана бу сатрларга диққат қилинг:

Боштин-аёғ яланг таним узраким тоза доғ эрур.
Ҳуснунгға қилғали назар ҳар бири бир қароғ эрур.
Ишқ гадолари дегай кўнглак эрур муроққаётим,
Тоза туган нишонидан ҳар сори баски доғ эрур.
Заҳмларим фатиласи жон ўтидин туташқали
Тийра кўнгулға дарду ғам базми учун ҷароғ эрур.
Кўҳи балодурур таним, ҷашмаси кўзки, қон тўқар,
Тонг йўқ, агар бу тоғ уза қон оқизур бўлоғ эрур.
Хурдасидин ичинда ўт ғунча эмаски боғ аро,
Ҳар сори ишқинг ўтидин бир қизифон думоғ эрур...

«Боштин-аёғ яланг тан». Ундаги «тоза доғ»лар. Шу
доғларнинг ҳар бири — ёр ҳуснига назар қиладиган «бир
қароғ» эканлиги. «Тийра кўнгулға» «дарду ғам базми
учун» «заҳмлар фатиласи»нинг ҷароғ бўлиб ёниши ва ҳо-
казолар. Биз бундай тасвиirlарнинг ғоявий замини ваҳ-

дату вужудлигини билсак-да, шеър қаҳрамонининг қандай ички кечинма ёки ҳаракатлар билан шу ҳолатга эришганинги мантиқ орқали аниқлай олмаймиз. Навоий ғазаларидан бирнада:

Гўйиё қўнглум тахайюл мулкининг султонидур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имконидур,

деган эди. Юқоридаги сингари шеърларнинг моҳиятини англашда тахайюл кучи ва имконини ҳам унутмаслик керак.

Маълумки, инсон маъшуқи азали гўзаллиги учун севади. Маъшуқи азали ҳам гўзалликни севади. Бу эса инсон зиммасига улуғ мажбурият юклайди. Зотан, у аввал-охир руҳоният гўзаллиги, Руҳ камолотини таъминлай олиши керак. Муҳаммад Фузулийнинг шариат, тариқат, маърифат моҳияти образли талқин этилган мажозий тасвиirlари шу жиҳатдан жуда аҳамиятлидир.

Кунлардан бир кун Руҳ Юрак шаҳрига сафар қилибди. Фоятда безакли, гўзал ва муҳташам бу шаҳарга олти кимса маскан тузиб яшашаркан. Улардан бири — Умид, срезуманд кишиларни мурод манзилига етказар, иккинчиси — Қўрқув, баданини таҳқиқ зуғумидан асрар, учинчиси — «улфат занжирлари»ни ҳаракатлантирадиган Муҳаббат экан. Тўртингчиси — рашку кин ишларнинг зоҳири — Адоват. Бешинчиси — шодлик ва севинчларнинг манбаи — Фараҳ. Олтинчисининг номи жафокашликнинг мураббииси Ғам экан. Хуллас, Юрак шаҳри Руҳга хуш ёқибди-ю, меҳр билан таъмир этишга киришиб, уни пойттаҳт қилиб силишга аҳд айлаб, Сафо аҳли бўлмиш — Умид, Фараҳ, Муҳаббатни суҳбатга чақирибди. Сўнг жафо аҳллари — Адоват, Қўрқув ва Ғам шаҳардан сургун этилиб, уч фитнакордан бадан мулки халос бўлибди. Аммо улар осонлик билан таслим бўлишармиди? Биринчи бўлиб Адоват оёққа қалқибди. Унинг лашкарларига Ёлғон, Қии ва Бахиллик сардорлик қилишаркан. Қўрқувнинг жангчилари — Ҳайрат, Даҳшат, Ноңложлик; Ғамнинг тобелари — Мехнат, Ҳасрат ва Умидсизлик ҳам курашга чоғланибдилар. Руҳнинг кўзлари ғафлат уйқусидан юмилган чоғда бу ғанимлар наъра чекиб Юрак дарвозасига ёпирилибдилар. Оллоҳдан мадад тилаб Руҳ Юрак дарвозасини ёпишга уринибди-ю, барибири шодликларини бой берибди. Шаҳар Ғамнинг ихтиёрига ўтгач, Руҳнинг йўлдошлари фикрлашиб, тадбири юритибдилар. Фараҳ дебди: «Ҳусн отли бир малак ила қадимдан дўстман. Агар фармон берсанг, уни кўмакка келтирумэн». Муҳаббат дебди: «Маним Йишқ отли рафиқам

бордур. У ҳар бир ҳунарда нуқсонсиздур. Агар уни чақирмоққа ижозат берсанг, тез орада қайғудан озод бўлурсен». Навбат Умидга келиби: «Менинг йўлдошимнинг оти Ақл. Ҳозир кўмакдошлик фурсатидир, Амр берсанг, уни қўшини билан бирликда олиб келурман».

Хусн ёнига етиб борган Фараҳ унга руҳнинг мазлумлик мактубини ўқиб бериби. «Эй ўзидан хабарсиз,— дебди фурур ва ноз ила Ҳусн,— ҳам Ишқ, ҳам Ақлга мафтун киши билан менинг дўстлигим йўқтур. Ё Ишқни демоқ керак, ё Ақлни...» Хусн Фараҳнинг гапига кирмагач, хижолатга ботиб Руҳнинг хизматига қайтмабди.

Кейин Мұхаббат Ишқинг ҳузурига кириб бориб юз берган воқеани сўзлаганда, у бундай дебди: «Руҳ алданибдур. Руҳ Ишқдан бехабар ва лоқайдур. Ҳусн қаерда бўлса, мен ҳам ўша жойдаман». Қарангки, Мұхаббат ҳам Руҳнинг ҳузурига қайтиб бормабди. Ниҳоят Умид Ақлнинг суҳбатига мушарраф бўлиби. Унга мақсадни англатиб, «Инонаманки, Умидни ноумид этмассан», — дебди. Умиднинг ёлворишлари Ақлга таъсир ўтказибди-да, Юрак шаҳрига лашкар тортиб уни Ғам босқинидан озод этиби. Ғам ва Қўрқувнинг мағлубиятини кўрибоқ, Адоват ура қочибди. Лекин унинг Мараз (хасталик) лақабли бир ошноси бўлиб, у ўшандан ёрдам сўрабди. «Ҳеч қўрқма, — дебди Мараз, — яқин ўртада бир ҳийла қилиб Руҳнинг қонини, Сиҳатнинг обрўсини тўкаман». Мараз бадан ўлкасига Савдони сафарбар қилиби. Сиҳат бундан хабар топиб Руҳга арзу ҳол айлабди. Ўз навбатида Руҳ Ақлга мурожаат этиби. Ақл тадбир билан Савдони заифлаштириб, Қонни муҳофазага олиби. Мараз ҳам бўш келмасдан Заъф (заифлик) ва Фитнани ишга солибди. Бу гал Ақл ноҷор қолиб, ўзини тамоман йўқотиб қўйибди. Сиҳатнинг Руҳдан ўзга пушти паноҳи қолмабди. «Эй Руҳ, — дебди у, — агар ғалаба биз томонда бўлса, сенинг салтанатиниг боқий қолур. Агар ғанимнинг қўли баланд келса, сенинг чоранг Ватанин тарқ этмоқдир».

Ўртада кескин кураш бошланиби. Охирда Заъф енгилиби. Шундан кейин Руҳнинг камоли кучайиб, гўзаллик ва завқи ҳаддан ошиби. Қадимий дўстлардан ҳеч қайси-сининг мусоҳиб бўлишига лаёқати йўқ, Руҳ ёлғиз, йўлдош изларкан.

Мушкул пайтда Фараҳнинг Руҳ олдига қайтмаганлиги эсингиздадир. Куилардан бирида Фараҳ Ҳуснга мурожаат этиб дебди: «Эй кўнгил равшани, Ҳусн. Эй дунёни ёндириган жон. Анча муддат Руҳдан йироқман. Бу айрилиқ роҳатимни емири. Вафосизликни тарқ қилмоққа аҳд этдим...»

«Рұхдан яхши сүз очдинг, — дебди Ҳусн, — мен ҳам уннинг маърифат боғидан гул термакни истармен. Фақат шарт шуки, Рұхнинг мендан хабари бўлмасин, мени танимасин». «Бу мушкул ишдир. Чунки уннинг ёнида Ақл бор, ҳар бир ишдан у хабардордир», дебди Фараҳ. Шунда Ҳусн унга жавоб қайтарибди: «Ақлнинг мени кўришга тоби тоқати йўқдур. Аммо мен Рұхни афсунлай оламан...» Фараҳ бу гапдан суюниб Ҳуснни олиб бормоққа ҳозирланибди. Улар дастлаб Вужуд ўлкасини кезишибди. Бу ўлка Ҳуснга маъқул келиб у ерда Ватан қилмоққа қарор этибди. Сўнгра афсун оятларини ўқигач, Ҳусннинг латофати Рұхга фавқулодда кучли таъсир ўтказибди. Ҳусннинг Ноз, Ишва, Каражма, Фамза сингари қўшинлари Рұхни қуршаб олишибди. Бундан Рұхнинг равнақи ортибди. Бу орада Ишқ билан ҳамроҳ бўлган Муҳаббат ундан ажралибди ва Рұхнинг хизматига келибди. Бироқ Рұхнинг Ҳуснга мафтун бўлганлиги хабарини етказибди. Энди Ишқ Рұхга қуллуқ айламак учун бел боғлабди... Ишқ Рұхни таърифлаб уни лойирича васф қилибди. Ҳусн ҳақидаги суҳбат асносида Ишқ англабдики, Рұх ҳали ғоғилдир. У дебди: «Ҳуснни кўрмак учун ўзингдан кечмагинг керак». Рұх айтибди: «Эй Ишқ! Сенинг гапинг амалга ошмас ишдир. Уни талаб қилмак фойдасиз. Сўзингни чинлигини исботлай олмасанг, ҳақиқатини ёлғон, бу ривоятинг зиёсиз бир шам эрур». Ишқ Ҳусндан нишона кўрсатмоқ хусусида гапирибди. Рұхга завқ ва ҳавас ғолиб келгани учун у ўша сувратнинг ҳақиқатини англашни истабди. Ишқ Рұхнинг қўлига сафо кўзгусини тутқазибди. Кўзгуда барча айбу нуқсонлардан фориғ бир пари пайкарнинг жамоли намоён бўлибди. Ҳусн бир ёндан каманд отса, Ишқ иккинчи ёқдан ўйин бошлабди. Рұх икки ўт орасида қолибди. Ҳайрат уни беҳол қилибди. Шунда улар беҳушлик водийсига етишибди. Ўзига келгач Ишқ унга дебди:

— Эй эҳтиёжсиз муҳтоҷ. Бу суратнинг душмани кўп. Бу маънининг муддаочиси ҳадсиздир. Ақлнинг ёнида адабсиз, риёкор ва ялтоқ кимсалар бордурки, уларнинг лақаби Зарқ (Иккюзламачилик) ва Риёдур. Бу сувратни Идрок хазинадорига топшир...» «Унга боқмоқ менга возибдур...», дебди Рұх.

«Уни Хаёлға топширки, сувратини чизсин ва сенинг назарингда сақласин», — дебди Ишқ.

Рұх бу маслаҳатга кўнишибди. Ҳусн сувратини чизишни Хаёлга буюрибди. Аммо Хаёл чизган сувратдан Рұх мурод манзилига йўл топа билмабди. «Эй Ишқ, ўлдим, менга чора кўрсат», дея ёлворибди.

Ишқ Ҳуснга восил бўлмоқ мушкуллигини тушунтирибди. «Машаққатга тобим бор, дардимга чора айла, қарорим йўқдур», дебди Руҳ. Сидқу дилдан талаб қилингани учун Ишқ Руҳга йўл кўрсатишни вожиб билибди. Улар аввал Маъшуқлик саҳросидан кечиб ўтмоқлари лозим экан. Бу саҳродаги биллурдан ҳам соф, ипакдан ҳам майин гўзал бир манзилда ошиқларнинг қони тўклиб, тупроққа қоришаркан.. Улар «Ғаб-ғаб», «Хат», «Ҳол», «Занаҳдон», «Лаб», «Чашми шаҳло», «Соч», «Зулф» сингари водийларни кезиб, Ошиқлик мулкига ўтибдилар. Бу мулкнинг Маломат аталган илк бўстонида шавқ, ҳавас, айрилиқ чечаклари қулф уриб ётган экан. Бало, Меҳнат, Шиддат шаҳарларидан кейин бепоён Ожизалик саҳроси бошланибди. Ниҳоят Ҳижрон гўшасида манзил қуришга тўғри келибди. Бу гўшада гоҳ Ҳайрат, гоҳ Умидсизлик, гоҳ Нола ва Зор ила сирдошлиқ қилишибди. Қарор ва Тоқат тоғидан ошилгач, Хорлик водийси сарҳадидан бир ўлка зоҳир бўлибди. Бу — хароб ва вайрон Кўнгул ўлкаси экан. Руҳ Кўнгул ўлкасининг аҳволидан изтиробга ёниб Ишққа қаратса хитоб қилибди:

— Эй мени жаҳон овораси айлаб, ёлғон ваъдалар бериб ҳалок этмоқни истаган ҳийлакор. Менинг роҳат, завқ, ва ва вайрон Кўнгул ўлкаси экан. Руҳ Кўнгул ўлкасининг аҳволидан изтиробга ёниб Ишққа қаратса хитоб қилибди:

Ишқ Руҳнинг фарёдларини тинглаб дебди:

— Эй Руҳ, сенинг шикоятинг кимданур? Бу оғат ва балоларга ўзингдан бошқа ҳеч ким айбормас. Идрок ҳазинасидаги сувратга бир боқ. Ӯша сувратнинг ҳақиқатларидан ибрат ол. Руҳ сувратни олиб келишга буюрибди. Қараса, заиф бир бадан ва нозик суврат кўринармиш. «Эй Ишқ, бу суврат у аввалги суврат эмас-ку. Менга англац. Нега бундай?»— дебди Руҳ. Ишқ айтибди: «Эй Руҳ, бу лавҳ Сафо кўзгусидир. У назар аҳлининг шаклини акс эттирур. Унда кўрганинг биринчи суврат сен эдинг, энди кўриб турган суврат ҳам ўзингсан. Аввал ўзингга бокқанингда сен ғофил эдинг. Ӯзлигингни танимасдан, ўз орзунгда юрадинг... Ҳам Ошиқлик мазҳари сенсан, ҳам Маъшуқлик зийнати сенсан. Бу манзилга ёвуклашмоқ учун барча алоқалардан айрилмоқ лозим эди».

Руҳ кўзларига ошнолиғ сурмасин чекиб вужуд ойнаси оламидан ўзига боқиб бир гўзални кўрибди. На суврат ва на маънига эҳтиёжсиз бу гўзал қудси Руҳ билан ҳамоҳанг равишда ваҳдат хилватида ўтирган экан. Мана шундан кейин Руҳнинг на ақлга, на ҳисга, на ишққа — хуллас ҳеч нимага муҳтоҷлиги қолмабди. Шу мақомга етишганда

«Жабарут» ва «Лаҳут» оламларига парвоз этиб асл манзилда боқий қарор топибди.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

Сирри ишқимни тилармен шарҳ қилмай англасанг,
Ким эмас ишқ оятиға маҳрами асрор лафз,

деганида инсон Руҳининг Оллоҳ Руҳи билан қовушишини назарда тутган. Руҳининг сарғузаштларга бой ва бағоят машаққатли сафари ниҳоясига етгач, «ишқ ояти»ни сўз билан ифодалаш душвордир. Бугина эмас, ваҳдат хилвати шундай бир мақомки, унда «роз ифшо айламак» истаги ўз-ўзидан барҳам топади. Шу маънода Навоийнинг қуийидаги сўзларини яна такрор ўқиши мақсадга мувофиқдир:

Кўз менга бас, тилни кесмак истарамким хўб эмас,
Роз ифшо айламак, басдур тамошо айламак.

Бу «тамошо» — дийдор талаблик. Аҳмад Яссавий таъкидига кўра:

Хонумонин тарқ этмайин кўрмас дийдор,
Дийдор кўрайдеган ошиқ бўлар бедор,
Андоқ ошиқ кўрар анда дийдор...

Навоий «Хонумон таркин қилиб оворалиғ кўнглум тилар», деганида дийдор кўриш ва бедор бўлишини назарда тутганми? Албатта, «хонимон тарки» эса жунун камоли орқали амалга ошади. Шу маънода Навоийнинг машҳур ғазалларидан бирига мурожаат этайлик:

Жунун водийсиға мойил кўтармэн жони зоримни,
Тилармен бир ўёли бузмоқ бузилғон рўзғоримни.

Фалак бедодидин гарчи мен хокий ғубор бўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлиғқа ғуборимни.

Шак эрмас партави тушгач уйи ҳам, раҳти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сезмагай шамъи мазоримни.

Деманг, қай сори азм эттунг, манга йўқ ихтиёр,
Қазо илкига бермишмен инони ихтиёrimни.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфарони юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Диәрим аҳли бирла ёрдин бошимға юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёrimни.

Емон ҳолимға бағри оғриғай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парголасидин қонға булғонғон узоримни.

Ҳаётим бодасидин саргаронмен, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қўй, доги дафъ эт хуморимни.

Жаҳон таркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Бу ғазалда шоир ўзининг севимли қаҳрамони Мажнунга издош. Чунки «ғавғойи жунунга мубтало» Мажнун «Хушумни жунун ели совурди», дея эътироф қилган. Гап шундаки, ғазалдаги лирик «мен»нинг ақли ҳуши ҳали «жунун ели»дан бутунлай соврилмаган. Унда ҳозирча «жунун водийсиға» майл пайдо бўлган. Унинг «Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни», деган сўзларини тинглаб, мойиллик сабабини ҳам дарҳол англаймиз. Демак, бу — жоннинг зориқишидан туғилган истакдир. Иккинчи сатр зорлик шиддатига тоқат қила олмаслик даражасига етган ошиқнинг тилагини ифодалайди:

Тилармен бир йўли бузмоқ бузилғон рўзғоримни.

Бузилганин яна бузмоқдан не самара? «Бузилғон рўзғор»ни бир йўли тузмоқ мумкин эмасми? Йўқ, жунун маърифати бунга ўргатмайди.

«Жунун — мастилкда ниҳоят, дарвишлиқда бидоят эрур. Жунун шундай огоҳликдурки, унда киши ўзлигидан бехабар бўлмоғи керак», дейди Сайийд Ҷаъфар Сажжодий. Жунун — тасаввуфда ваҳдат майидан мастилкнинг ниҳояти. Навоий назарда тутган «жунун водийси», бизнингча, дарвешлика дахлдордир. Чунки ғазалнинг биринчи байтида ўзликдан кечмоқ нияти таъкидланган, холос.

Фалак бедодидин гарчи мени хокий губор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлиқча губоримни.

Бу мисраларни шоир Эркин Воҳидов бундай шарҳлайди: «Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргазган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мозорим хокини кўзларига

түтиё қиласлар. Лекин тириклигимда бедодлик қылганлар мен дунёдан ўтгач ўқинмоқлари бенаф, күзларига түтиё қылмоқ учун ғуборимни топмағайлар». «Фалак бедодидин» шикоят, албатта, шундай мулоҳазаларни илгари суришга имкон беради. Аммо бу фикрлар байтнинг зоҳирй мазмунига тегишли бўлиши мумкин. Унинг ҳақиқий маъноси эса бошқачадир.

Фалакнинг зулму адолатсизлигидан жисми хоки ғуборга айланган шонир, «Тилармен, топмағайлар түтиёлиғи ғуборимни», дейди. Бу гаплар кимга қаратилган? Энг аввало, ишқ аҳлига.

Абул Ҳасан Харақоний «Нур ал-улум»да ишқ туфайли ғойиб ўлмоқни учга ажратади: аввалгиси, ўзингни англасанг, Ҳудо ҳам сени билса ва кишиларни сийрак кўрсанг. Иккинчиси — сен бўлсангу маъшуқ бўлса. Учинчиси — ҳамма бўлса-ю, сен бўлмасанг.

Навоийнинг навбатдаги тилаги шу сўнгги ғойиблик, яъни ваҳдати вужуд билан тамоман бирлашмоқдир. Турк олими Иброҳим Чубукчи ёзади: «Ваҳдати вужуд назариясининг асосчиси Ибн Арабийдур. Унга кўра борлиқда Оллоҳдан ўзга ҳеч нарса йўқдир... сўнгсиз шаклларда тажалли эта-диган ёки кўринадиган ягона ҳақиқат — Оллоҳ бор. Бу Ҳақиқатни майдонга келтирган ёхуд яратган бирор сабаб бўлмаганидек, унинг аксидан бошқа зуҳурланмиш нарса ҳам йўқ». Тасаввуфда илоҳий жамол тимсоли — Нур. Агар Ҳудо ўз аксини кўрсатса — олам нур ва ёруғлика чулғанади. Навоий бу Нурнинг оламшумул қудратини улуғлаб дейди:

Шак эрмас партави тушгач уйи ҳам, раҳти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сезмагай шамъи мазоримни.

«Шамъи мазор»—жаҳондаги барча нарсани ўтга ғарқ этувчи самовий порлоқликка нисбатан кичик бир ёруғлик рамзи. Бироқ инсон руҳи «шам»га қиёсланадиган бўлса, унинг шуъласи Ҳақ нурига сингиб кетишга қодир. «Гўристон гадойи» — умумлашма образ. Шоир унда инони ихтиёрини «қазо илкига» топшириш сирларидан бехабар ғофилларга муносабатини изҳор қилган. У дашт фанога равона бўлишни кўзлагани учун ҳам ихтиёrsиз. Кейинги уч байтда «ўлим»га ризолик сабаблари шарҳланади. «Ашки гулгун»нинг тугаши, «зяъфарони юз» билангини қолиниши — булар ҳақиқий ошиққа хос камолот белгилари. Бу ҳолатга эришган кишига фалак зулм ўтказиши, аҳли диёр ғанимлик назари билан қараши табиий. Мажнун қисматини

хотирланг. Уни ким тушунди? Деярли ҳеч ким. Фалак одамлардаги гумроҳликни авж олдирмаганида Мажнун:

Девона бўлиб чиқиб жаҳондин,
Овора диёри хонумондин,

дашту саҳроларга бош олиб чиқиб кетармиди? Қаттол фалак ҳамиша кўнглида «руҳий қудси» назул қилган ошиқларнинг «хазон бирла баҳорини» бехато ажратиб берган. Улар гўёки хазон фарзандлари. Хазон япроғи янглиғ сарсон-саргардонлик учун дунёга келгандай. Шоир ёмон ҳоли, тилинган бағир қонига беланган юзини кўрган кишининг кўнгли оғришини эътироф этса-да, барибир ёру днёридан қочишга қатъий аҳд қилади:

Диёrim аҳли бирла ёрдин бошимға юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсан, қўюб ёру диёrimни.

Қисмат майи аччиқ ва тахир, деган гап бор. Бу бода соқийи азал — Худо томонидан ато этилади. Шунинг учун Навоий ўша соқийга мурожаат қилиб, тақдир қадаҳиға «захри қотил қуй», яна хуморимни тарқат дейди:

Ҳаётим бодасидин саргаронмен, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, дағи дағъ эт хуморимни.

Навоийнинг нуқтаи назарида дунёдан кечиш — «захри қотил» ичиб кун кечиришдай гап. Бу аччиқ заҳарни сипкормагунча, жаҳонни тарк этиб бўлмайди. Тарки жаҳон қилмагунча, тиним ва хотиржамлик, қаноат ва дервешликка эришиш мумкин эмас.

Жаҳон таркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Охирги сатрда ийҳом санъати ишлатилган. Уни «Йўқу боримни ўртайдиган бир наво қилғилки, мен бутунлай озод бўлай», маъносида англаса ҳам бўлади. Бу күйнинг ижро чиси Худодир. Бу илоҳий наво инсон Руҳини ҳақиқий озодлик мақомига кўтаради. Худди шу наво ишқ аҳлини жунун водийсига чорлайди:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

ФАҚРУ ФАНОЛИК ҲАЙРАТИ

Үн сакиз минг олам ошуби агар бошындадур,
Не ажаб, чун сарвинозим үн сакиз ёшиндадур.

Деса бўлғайким, яна ҳам үн сакиз йил ҳусни бор
Үн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошындадур.

Үн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса улдуур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор
Барчасиз эзид таоло сунъи наққошиндадур.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси аниг ёшиндадур.

Алишер Навоийнинг «Бадоев ул-васат» девонидан ўрин олган ушбу ғазали элимиз орасида жуда машҳур. Бундоқ қаралганда, ғазал үн саккиз ёшли сарвиноз мадҳига бағишланган. У шундай бир гўзал — чирой оламининг мислсиз малагики, үн саккиз ёшида «яна ҳам үн саккиз йил ҳусн бор» деса асло муболага бўлмайди. Лекин шоирни бошқа жиҳат ажаблантиради. Аниқроғи, ажаб устига (илк байдаги) яна ажабланиш қўшилади: нечун үн саккиз ёшли ул санам мунча фитнакор? Ахир у ҳусн шоҳи. Латофатга тўлиғ ўз ёшига нисбатан яна «үн сакиз йил ҳусни бор» дейиш тўғри эмас:

Үн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдуур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Бундаги күзу қош — қаро балолардурким, ошиқнинг ақлу ҳушини горат қилади. Аммо ошиқ маъшуқанинг «ҳусни нақш»ларидан ҳайратланмайди. Чунки «ҳар ҳайратки бор» барчаси «сунъи наққошиндадур». Яъни Худодадур. Ўн саккиз ёшли сарвинознинг вужуди қандай дерсиз? У сийм тан. Қарангки, кумушдай мусаффо вужуднинг кўксига кўнгул эмас, гўёки тош яширинган. Ўнинг бераҳмлиги ана шундан. Ёрнинг сувратида не сир, сийратида не сир? Буни англаш душвор. Шунинг учун Ақл ҳайрат гирдо бида қолади. Зеро, «Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур». Демак, ягона чора бор: май ичмоқ керак. Нажоткор эса соқий.

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

Исонинг «юз ҳайрат аро қолмиши» ҳам аввалги мисрада таъкидланганидек, ақлий ҳайратланиш. Бу ҳолатда виссолга эришиб бўлмайди. Шу маънода ғазал қаҳрамони — ошиқни «бу эски дайр хуффоши» яъни кўршапалаклигидан халос этадиган ботиний зиё — Май ҳисобланади.

Ғазал сўнгидаги «ул ой» фурқатидан беҳад кўз ёш тўккан шоир сиймоси ва унинг ашк дарёсида акслангувчи қуёш тасвири чизилган.

Хуллас, ғазалнинг мухтасар мажозий мазмуни ана шундан иборат. Лекин ундаги мажоз «парда»си ортида яширинган ҳақиқий моҳият бошқача ва нисбатан мураккабдир. Алишер Навоий шеърларининг бадний таркибида маъно тугалланмайди. Балки туғилади. Шунинг учун Навоий шеърлари қайта-қайта ўқиши, фалсафий, тасаввуфий, диний, дунёвий нуқтаи назарлардан мушоҳада юритишни талаб қилади. Бунинг бир сабаби мажозга боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳати, шеърий образлар характеристига боғлиқ. Аввало, мажоз моҳиятини тўғри очиш ва тушунтириш осон ишмас. Мажозга қанча яқин борилса, у ўшанча узоқлашади. Чунки мажозда шоирнинг ўзи кўзлагандан кўп ва кенг мазмун аксини топади. Гап шундаки, бундай вазиятда мажозий мазмунларни англашни «қулайлаштирадиган» бошқа бир фикрларни ўйлаб чиқармаслик керак. Шеърнинг яралишига асос бўлган ғоя, образ, кечинма ва таассуротларнинг илдизини кашф қўлмайдиган талқинлар — сохта талқинлардир. Афсуски, бундай шарҳ ва талқинлар Навоий шеърларининг гўзаллик маҳобати, фалсафий миқёси ва ички таркибидаги сирларини жўнлаштиради.

Шеърий образ — сўзнинг ўзлигини танишидир. Бунда

Сўз ўқувчини тинглашга, тарихий тушунча, тасаввурлар билан ҳисоблашиш, Сўзниг ранг, оҳанг, маъно қирралари билан уйғун ҳукмлар чиқаришга мажбур қилади.

Ғазал матланни бошқадан ўқийлик:

Ўн сакиз мин олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур.

Хўш, «ўн сакиз минг олам» — қандай олам? Ундағи фитна ва ғавғонинг сири нимада?

Иқтидорли ва заҳматкаш ёш олимларимиздан Н. Жуматевнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида (1990 йил, 21 сентябрь) босилган «Ўн саккиз ёш ҳайратлари» мақоласи Алишер Навоийнинг юқоридаги ғазали шарҳига бағишиланган. У ёзади: «Ўн саккиз минг олам» — турғун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги афсонаий қадимий тасаввурлардан келиб чиққан». Бу—умумий гап. Ва у Навоий назарда тутган «ўн саккиз минг олам» тушунчасини шарҳламайди.

Ибн Синонинг «Мабдаъ ва маод» рисоласида ўқиймиз: «Аввало, билгилки, олам истилоҳда Худойи таолодин иборатдур. Аиммаи атҳори (имоми пок нафас) алайхуссаломнинг асарларидаги хабарларда оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз минггача етгандир. Лекин бу оламнинг саноғи ҳар қанча бўлмасин, муҳтасар тарзда биз уни иккига ажратамиз: бири — зоҳир олами, иккинчи — ботин олами...»

Бу икки олам ҳам ўз навбатида бир неча оламлардан таркиб топган. Олами зоҳир туюладиган оламлар қўйида-гича номланган: олами маҳсус, олами сурат, олами шаҳодат, олами феъл, олами жисмоний, олами таркиб, олами жаҳр, олами халқ. Олами ботиний эса мана булардан иборат: олами мужаррад, олами маъни, олами ғайб, олами имкон, олами руҳоний, олами тафрид, олами сирр, олами амр.

«Баъзи тадқиқотчиларга кўра,— дейди Муҳаммад Фузулий «Матлаул эътиқод» асарида,— илк унсур жабарут (қудрат) оламидурки, бу лаҳутдур (илоҳийдур) Тангрига мансуб нишоът етмишdir. Ҳамчунун демишларки, бу оламда руҳлар баробар эмиш, сўнгра ундан (жабарут оламидан) малакут оламига, яъни муфрадот оламига энмишлар... Сўнгра бу оламдан мулк оламига — мураккаб борлиғлар оламига энмишлар. Бу оламда эса уч мақом бордир...»

Ботинийларнинг дунёқарашларига биноан, олам икки-

дур — руҳоний ва жисмоний. Уларнинг иккаласи ҳам мабдадан бирликда воқе бўлган ва камолдан нуқсонга томон ҳаракат этади. Сўнгра эса ноқисликдан мукаммалликка, яъни маншага бориб этади. Жисмоний олам — зоҳир олами. Руҳоний олам — бу, ботиний олам.

Садриддин Куваний талқинида малакут олами—муқайяд мисол (идеялар) олами. У гайд, руҳ, малакут оламларини амр оламига нисбат беради. Бу оламда идея, илоҳий ваҳий ва муқаддас китоблар юзага келган. Малакут аҳлининг хусусиятлари, мулк аҳлининг сифатларидан юксакдир. Шунингдек, малакут тангрининг сирли «Ботин» исмини ҳам ифода этади. Мулк унинг зоҳирий исмидир.

Ибн Сино диний китобларда «оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз минггача етгандир», дейди. Сайдали Ҳамадоний «Хилофот-ул-маноқиб»да оламнинг саноғини олтмиш минг деб айтган экан. Баъзиларнинг ақидаларича олам етмиш мингдан иборат ва ҳоказо. Савол туғилади: Навоий «қадимий тасаввурлардан келиб чиқиб» оламнинг чексизлигини таъкидлаш учун нега юқоридаги сонлардан бирортасини тилга олмаган? Шоир «Сарвинознинг бошида етмиш минг олам ғавғоси бор, аммо бунга ажабланмаслик керак, чунки у ўн саккиз ёшдадур», деса бўларди-ку! Ўшанда ҳам «биргина сарвиноз аҳволига эмас, умуман инсоннинг ўн саккиз ёшига таъриф» бериш мумкин эди.

«Асарда ўн саккиз ёшли муайян инсон тасвиранган бўлиши эҳтимол, унинг ҳаётий сиймоси бизга маълум эмас. Балки, матладаги таърифу тавсифга ўн саккиз яшар гўзал қиз эмас, баркамол бир ўспирин талъяти асос бўлган-дир», — дейди Нусрат Жумаев. Ва йигит кишини васф этилиши ҳақидаги «тахмини»га эътиroz қилмасликни сўрайди: «Муҳтарам мухлис, Навоий йигит кишини васф этгани ҳақидаги тахминингизга дарҳол эътиroz билдириш ёхуд буни нотўғри талқин этишдан сақланишингизни сўраймиз. Бу—ҳали илмда ўрганилмаган муаммо. Навоийнинг йигитлар васфида битилган ўнлаб рубобий (лирик) асарлари борки, улар турли андишалар билан «Хазойин ул-масний»нинг 1959-60-йилларда чоп этилган Ҳамид Сулаймон нашрига киритилмаган ва ҳалқа етиб бормаган...». Бу ҳодиса Навоий дунёқараси билан боғлиқлиги айтилиб бундай хulosага келинади: «Ҳарқалай, асарга ўн саккиз минг оламнинг дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг оламни лол қолдирадиган, ҳаяжон ва эҳтироғлари ўн саккиз минг оламни ўртайдиган ўн саккиз ёшли инсон сиймоси

сабаб бўлган. Эҳтимол, ушбу Навоий орзусидаги комил инсондир». Бу гаплар — чиройли гаплар бўлиши мумкин. Аммо ғазалнинг яратилишини изоҳлайдиган далил — исбот бўла олмайди. Шунинг учун умумий тафсилотлар ва тахминларга берилмасдан «ўн саккиз минг олам»нинг конкрет изоҳларига диққатни тортиш керак эди.

Қадими фалакиётга кўра туркларда ўн саккиз оламга доир қараш бўлган. Ўн саккиз оламнинг биринчиси—Ақли кулл: Оллоҳнинг яратувчи фаол қудрати. 2. Нафси кулл: ақли кулдан майдонга келган илоҳий қобилият. 3. Тўққиз кўк. Булар: Ой, Аторуд, Зуҳро, Қуёш, Мирриҳ, Муштари, Зуҳал, Бурчлар ва Атлас кўки. 4. Тўрт унсур: Шамол, Олов, Сув, Туфроқ. 5. Уч мавлуд: ҳайвон, набот, маъдан.

Турк олимни Камол Эраслоннинг айтишича, шу ўн саккиз оламга мингнинг қўшилишидан ўн саккиз минг олам деган тушунча майдонга келган.

Ўн саккиз минг олам масаласида форсийзабон халқларнинг фикрлари нисбатан ўзгача.

«Басоир» соҳиби айтибдурки, — дейди «Ғиёсул лугот» муаллифи, — жаҳоннинг шарқу ғарб, шимоли жанубдаги ҳар рубъасида тўрт минг беш юз олам бўлиб, жами саккиз мингдур...» Унда ёзилишича, баъзилар ўн саккиз оламни қўйидагича сўзлар билан номлашган экан: ақлийя, нуронийя, руҳонийя, нафсийя, табъийя, жисмонийя, унсурийя, мисолийя, хаёлийя, барзахийя, ҳишрийя, жинонийя, жаҳоннамоийя, аърофийя, руъятийя, суворийя, жамолийя, камолийя.

Таниқли тоҷик олими академик Абдуғани Мирзаев гувоҳлик беради: зардустийлик китоби «Бундаҳшин»да одам ва олам ҳақида фикр юритиб ишону вужуди борлиқ-оламга нисбатан «кичик олам» деб аталган экан. Вужуднинг ҳар бир аъзоси мажозий тарзда оламнинг маълум бир бўлагига таққосланниб, одам мускуллари — заминга, суяклари — тоққа ва қояга, қон томирлари — дарё ва ирмоққа, сочи — тўқайга ўхшатилган. Айни шундай тасаввурлар тасаввуфда ҳам мавжуд бўлиб, улар янада ривожлантирилган. Масалан, дастлабки сўфийлар инсон қалбини етти қават осмон сингари етти қисмдан иборат деб билишган. Унинг еттици қисми — муҳжот ул-қалб аталиб, унда илоҳий нур зуҳрланади деб белгиланган.

Маҳмуд Шабустарий инсонга қаратади: «Сенинг вужуднинг бамисоли замин, бошинг — осмон. Ҳиссиётларнинг — юлдузлар, қалбинг эса офтебдир. Суякларинг худди тоғдек — қаттиқ ва мустаҳкам. Сочларнинг — ўсимлик, охиратинг — дараҳт», — дейди.

Шу каби тушунчалар Навоий шеърларида ҳам ўз аксини топган. Шоир бир ғазалда мана нима дейди:

Не тонг гар олами кубро эсам ҳар қатра ашким чун,
Тенгиздекдур ичимда юз тугун ҳар қайси гардундек.

Шундай қилиб, Навоий ғазалида таъкидланган ўн саккиз минг олам тасаввуф таълимоти замирида юзага келган бўлиб, Ҳақ ошиқларнинг сийрат оламига, зоҳирий оламга эмас, ботиний оламга дахлдордир. «Ўн саккиз минг олам» — тасаввуф шеъриятидаги поэтик образлардан бири. Унга шунчаки «турғун сўз бирикмаси» деб қаралмаслиги керак. Бу образ мундарижасини англаш жиҳатидан Аҳмад Яссавийнинг мана бундай мисралари қимматлидир:

Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса,
Ўн саккиз минг қомуф олам гулгул бўлур.
Қўнгул қуши шавқ қанотин тутиб учса,
Жумла вужуд ёдин сайрар — булбул бўлур.

Демак, Навоий ғазалида «Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур», дейилиши — «ориф ошиқ»ларнинг «жон мулкида алам» тортишига ишорадир. Акс ҳолда маъшуки азалнинг боши «ўн саккиз минг қомуф олам» гулгулу ғавғосига гирифтор бўлмасди.

Маълумки, фақрлик билан орифлик ажралмас тушунчалардир. Фақрлик — орифлик йўли ёки аксинча. Оллоҳ маърифатига ниёзманд солик — бу, фақр. «Нафоҳат ул-үнс»да фақр фазли илоҳий талаби учун ҳамма нарсадан кечиш лозимлиги қайд этилган. Ҳазиний «Жавоҳир ул-аброр»да фақирлик йўлининг машаққатларини ифодалаб, дейди: «Фақр йўлинда.... сафарлар ўлур. Ул жумлар сафарлардан олами ботин ва кишвари ғойибул-ғайб ичинда уч юз олтмиш дарё ва қирқ тўрт барзах ва ҳижоблар очилур (Аҳмад Яссавий ҳам «Уч юз олтмиш сув кечдим, тўрт юз қирқ тўрт тоғ ошдим», деган — И. Х.) Ҳар барзах ва парда ва ҳижоб тахтindан, замнидан ва зуҳуридан қирқ тўрт йўл чиқур ва тўққиз тахт ва ҳар тахт узра султони мутажаммил амру фармон ва ҳукм этар. Чун ул тахтгоҳ ва султонлардин кечилса икки азим эшик зуҳур бўлур... ва дарёйи маввождан кечиб ўтилса, ногоҳ бир қубба воқе ўлур. Ва олти йўлки, ўн саккиз минг олам, ул олти йўлнинг бошинда мутаҳаййир ва муғаййир ва мустар қолмишлар факру фано или худди шу манозигл ва мароҳил биёбони фақру фанодурки бағоят муҳиб ва ажибдур».

Юнус Эмро:

Үн сакиз минг олам халқи жумласи бир ичинда,
Кимса йўқ бирдан айру, сўйлайин дил ичинда,
Бу тилсимни англафон, жумла дилда сўйлагон,
Ерда кўкда сиғмагон, кирмиш бу жон ичинда,

деганида, ваҳдат майдан маст, фанолик мақомига қўтарилиган аҳли Ҳақиқатнинг ҳолатини баён қилган. Зотан, бафоят муҳиб ва ажиб фақру фано манзилида Жон бирла Жонон бирлашади. Ва шу тариқа «үн сакиз минг олам халқи», яъни хос ошиқлар вужуди мутлақа тамоман қовушиб кетишади. Бу — халқдин Халққа сафардурки, чиндан ҳам сафар сўнгидга «бирдан айру» кимса қолмайди.

Маълумки, Алишер Навоий «Лисонут тайр»да ҳайрат водийисидан сўнг «фарқу фано водийисининг адоси» тасвирини берган:

Иўқ бу водий ичра жуз хомушлуқ,
Гунгу кар бўлмоғлиғу беҳушлуқ.

Чун талотум кўргузуб баҳри амийқ,
Іоз туман олам бўлуб онда ғариқ.

Баҳрнинг кўлоки тушқон чоғда авж,
Ким аён айлар туман минг нақш мавж.

Дам-бадам бу нақшлар топиб фано,
Фош ўлур минг мавж гуногун яно.

Яхши боқсанг мавжида йўқтур вужуд,
Баҳрдин ўзга эрур бори нобуд.

Ҳақ вужуди келди баҳри бегарон,
Мавжи онинг оғаринишидин аён.

Айни шу «минг нақш мавжи», яна «минг мавж гуногун»нинг кўриниши ва «ҳақ вужуди»нинг «баҳри бегарон» келишини шоир ўн саккиз минг олам ичидаги мўъжизотлар деб характерлаб, маъний аҳли буларнинг барчасига эътибор қилишини қайд этади:

Үн сакиз минг олам ичра ҳар не бор,
Ким қилурлар аҳли маъний эътибор...

Юқоридаги далил ва мuloҳазаларга таяниб Навоий ғазалининг тасаввуфий моҳиятини шарҳлаш энди бир қадар осонлашади. Чунончи: ўн саккиз ёшли шоирнинг сарвинози — «ўн сакиз минг олам» ғавғоларининг сабабкори: «Еру азал. У қачонлардир йўқни бор қилиб «ўн сакиз минг олам»ни юзага келтирган. Лекин ўзи ҳамон ўша-ўша: «ўн саккиз ёшли» сарвинозлиги ўзгармаган. Ўн саккиз ёшга яна ўн саккиз йиллик ҳусннинг қўшилиши ёки «Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур», дея таъкидланиши — булар илоҳий ҳусн қудрати ва боқийлигини таранум қиласди. Тасаввуфда «бало» — илоҳий имтиҳон бўлиб, солик шавқу қувончининг зуҳрланишини билдиради. Ошиқ фақру фано манзилини кўзламаганида:

Ҳайрат этмон ҳусн нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъ наққошиндадур,

демаган бўлурди. Ривоят қилинишича, Биби Робия бир кун далада сағир этиб юриб, «Мени Худо билан қовушмоқ иштиёқи чулғаб олди. Эй Оллоҳ, сен ҳам туфроғ, ҳам тошсан, лекин мен Сенинг ўзингни кўрмоққа илҳақман», деган экан. Тасаввуфда сув ва туфроғ сингари тош ҳам ҳусн шоҳининг акси жамолини кўрсатадиган унсур сифатида эътироғ қилинган.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг ичу тошиндадур.

Иккинчи мисрада, ийҳом санъати тадбиқ этилган. Уни «Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг суврати ва сийратиндадур» деб ҳамда «Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг ичи ва тошиндан» деб англаш мумкин. Ер кўнглида «тош» яширин бўлмаганида «ақлға юз ҳайрат» ато этилмасди. Зоро, ҳайрат тамали сийм тан ичиндаги ўша «тош»дир. Умуман, тасаввуфда «тош» бағритошлиқ, беражмликни ифодаламайди. Навбатдаги байтдаги «май» — илоҳий ишқ, тажаллийи сифот, «муғ» — пир, раҳнамо, «дайр» — олами носут, жисмоний ва мавжуд олам тимсоли. Ҳижронда кўз ёш оқизмоқ — сидқу содиқлик «мазҳаби». Навоийнинг «ул ой фурқатидин» тўқилган кўз ёшларини «баҳри ашқ» деб таърифлаши оддий муболага эмас. Сув бир «кўзгу»дурким, унда қуёш жамол кўрсатади. Бу қуёш — ҳусн шоҳи, яъни Оллоҳдур.

Инсон моҳият эътиборила ишқи ҳақиқийга лойиқ бир борлиқ. Ишқи ҳақиқий йўли — кўп олис ва таҳликали йўл. Лекин солик нафсни енгиб кўзлаган маконига восил бўлгач,

шубҳа, қўрқув, ноқисликлардан покланади. Ва ҳамма нарса, ҳамма жойда ҳусни мутлақ сиймосини кўради. Шунда инсон беҳуда фикрлар, увоқ ҳислар, алдоқчи истаклардан тамоман йироқлашади.

Алишер Навоийнинг «Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадир» мисраси билан бошланадиган ғазалиндаги улуғвор ва ўтли оҳанг фақру фано шеърларининг кўнгул садоларидир. Бу садода шавқ бор, ҳайрат бор, руҳоният бор.

«ИҮҚ ДАХРДА БИР БЕСАРУ СОМОН...»

Рубоийни «Ислом қомуси»да Шарқ шеъриятининг «воҳид қуёши» деб таърифлашган. Рубоий бадиий ижодда довруғ таратган жанр. Лекин унинг «воҳид қуёш» даражасига кўтарилиши, бизнинг ўйлашимизча, диний-фалсафий маъноларнинг рубоийда кенг ва изчил ифодаланиши билан ҳам боғлиқ бўлиши керак. Маълумки, ўзларининг илоҳий ва мистик ғояларини тарғиб этмоқ учун шеърнинг ҳар хил шаклларидан фойдаланган сўфиий шоирларнинг диққати кўпроқ рубоий жанрига қаратилган. Масалан, Фаридиддин Атторнинг биргина «Мухторнома»сида тасаввуф йўналишидаги беш мингга яқин рубоий ўрин олган. Улуғ Жалолиддин Румий девонидаги бир ярим мингдан ортиқ рубоийнинг аксарияти ирфоний мазмунларга эга. Нажмиддин Кубро, Бобо Тоҳир, Абдулло Ансорийларнинг тўртликларини ҳам тасаввуф ҳақиқатларидан ажратиш мумкин эмас.

Жалолиддин Румий айтади:

Дил аз ҳаваси ту чун рубоб аст, рубоб,
Ҳар пора зи сўзи ту кабоб аст, кабоб.
Дилдор зи дарди мо агар хомӯш аст,
Дар хомӯши дусад жавоб аст, жавоб.

Мазмуни: Дил ҳавасингдан сенинг бамисли рубобдир, рубоб. Ҳар пораси оташингдан кабобдур, кабоб. Дилдор, дардимиз бизнинг агар хомушдур, Хомушлиқда икки юз жавоб бордир, жавоб.

Рубоийда тилга олинган «ҳавас» ҳақиқий ишқнинг бир босқичидир. Шунинг учун ошиқнинг дили рубобга айланиб, муҳаббат ўти унинг парчасини кабоб қилмоғи шубҳасиздир. «Хомӯши»— шеърдаги бош сўз. Дилнинг «рубоб»лиги ҳам, «кабоб»лиги ҳам хомушлиқ ҳолатига тобе. Бу сўз, биринчидан, мистик тахайюл фаоллигидан шаҳодат беради. Иккинчидан, Ҳақ сирларидан воқиф юрак маърифатини изоҳлайди. Шу маънода «икки юз жавоб»нинг барчаси

маҳзун Руҳ садолариdir. Румийнинг эътиқодига кўра, ғам — мағзи йўқ «бодом». Бироқ бодом қалба қулф уриб гуллаши учун уни «мағзли» этиш зарур. Бу мағз — Оллоҳ ишқи. Вужуди Ҳақнинг ҳаммоли бўлмагунча инсон ишқ водийсига етиб боролмайди. «Ҳаммоли Ҳақ аст ин тани ҳиски мо», дея олгандагина ишқ жон ичида қўзғалишлар қилади. Ва шундан эътиборан ғариб Юракнинг ҳайратли саргузаштлари бошланади.

«Дил кист? — Дил ким?» — дея савол қўяди шоир. «Якс ғариби овораи мо! — Бизнинг бир ғариб оворамиз», деб жавоб ҳам беради. Жалолиддин Румий рубоийларида ғариб Дилнинг ғаройиб оввораликлари аксини топган. Шоирнинг лирик қаҳрамони «Ишқ оби ҳаёт аст, дар ин об даро — Ишқ оби ҳаётдур, шу сувга кирғил», дея кўнглига фармон беради. Юракнинг оби ҳаёти — қон:

Ҳар мавж, ки мезанад дил аз хун, эй дил,
Он дил набуват, магар, ки дарёст, дило!

Мазмуни: Юрак қондан шундай мавж урдики, эй юрак, у юрак эмас, дарёдир.

Румий Худони борлиқ оламидан ажратмайди. Худо бутун дунёнинг ҳамма жойида мавжуд ва жаҳондаги ҳамма нарсада Худо зуҳрланади. Унинг нури жамоли эса дилда намоёндир. Бугина эмас, ўша Маъшуқи азал юракнинг ҳокими. Кўнгул салтанатининг унга тенг султони йўқ. Кимнинг кўксида юрак зарраси бўлса, тириклик нажоти, албатта, ўшанинг ишқидир:

Дар синаи ҳар ки заррае дил бошад,
Бе ишқи ту зиннагеш мушкул бошад.

Лекин бу ишқ — жонга бало бошлаб келувчи ишқ. Бу ишқ — ранжу ғурбат, дарду ҳасрат оловларида ёндиргувчи ишқ. Ошиқда шу ишқдан бўлак зару зевар бўлиши мумкин эмас, «Ошиқ зари сурх аст, сияҳрў нашавад». У «Ҳақни ёдлаганим заҳоти қалбим ёнаверсин, Дијдамдан хуноба оқаверсин, Ҳар жойдан унинг хабари етаверсин, Бечора дилим тандан парвоз қиласерсин», деб фарёдлар чека билиши билан ибратлидир. Жалолиддин Румий бир рубоийсида «Мени она туғмаган, ишқ туққан, Бу волидага мингминг раҳмату оғарин бўлсин» дейди. Худди шу фикрда шоир рубоиётидаги бош моҳият таъкидланганадир.

Худо ва табиат бирлиги, Ишқ ва Инсон, фанолик ва бақолик — булар Абдураҳмон Жоомий рубоийларида ҳам тал-

кин этилган. Абдураҳмон Жомий айрим тўртликларида ваҳдати вужуд таълимотига асосланиб Худонинг мавжудлигидан баҳс очади. Шоир сувда ҳам, тупроғда ҳам Оллоҳ яширини эканлигидан заррача шубҳаланмайди. Шунингдек, инсон жону дилининг хилватида ундан ўзга ҳеч ким ниҳон эмаслигига ҳам тўла инонади:

Дар сурати обу гил аён ғайри ту кист?
Дар хилвати жону дил ниҳон ғайри ту кист?

Ақл-идроки паст кимсаларнинг пазарида олам эҳтимол шунчаки хаёл туюлар. Аммо оламдаги жовид ҳақиқат жилвалари-чи? Табиатдаги ҳар бир нарса ўз бўйи, ранги ва тақрорланмас хусусиятларига эга экан, демак, улар Ҳақнинг ё феъли, ё сифати ёхуд зотидан шаҳодатdir:

Ҳар чиз, ки ранги бўйи ҳости дорад,
Ё феъли Ҳақ аст, ё сифат, ё зот аст,—

дейди шоир. Ердан кўкка, кўқдан ерга тараладиган оҳанглар — ишқ оҳанглари. Уларни илоҳий ишқ садоларни сифатида тинглай олмоқ керак. Гафлат бунга йўл қўймайди. Гафлат — соғ қулоқнинг карлиги, очиқ кўзнинг басирлиги. Гоғил киши ўзини ўзи тинглашга ҳам, кўришга ҳам қодир эмас. У «Мен» дейди. «Мен»нинг нималиги билан қизикмайди.

«Ман мегўям, vale надонам «ман» чист?

Саволларнинг саволи ана шу савол тўғри ҳал этилса, гафлат пардаси чок-чокидан сўқилиб, кўнгил ваҳдат нурига чулғангандা:

Дар дида аён ту буди, ман гоғил,
Дар сина ниҳон ту буду, ман гоғил,

яъни: дийдамдан жой олган сен экансану мен гоғил, бағримда ниҳон сен экансан-ку, мен гоғил, демоқ муқаррарпур.

Жаҳон авроқида Оллоҳ номидан ажралган бирорта ҳам ҳарф йўқ. Унинг исменин «гоҳ бода, гоҳ жом, гоҳ дона, гоҳ дом» деб тақбир этишган. Жомийнинг эътирофига, исмбозлиқ ҳожатсиздир, жумла жаҳон яхлит вужуд бўлса, Худо унинг жони. Жаҳондан унинг белги ва нишоналарини ахтариш орифликмас:

Аз жумла жақон туро ишон межустам,
Худ жумла жақон ту буди, ман ғофил.

Алишер Навоий рубойлари таҳлилига бағишилаб ўт-тизинчи йилларда ёзилған бир мақолада шоирнинг ишқий шеърларини илоҳий ишқ йўналишида талқин этганилар «панисломистлар», «туҳматчи разиллар» деб қораланган ва таҳқириланган. Албатта, «туҳматчи разиллар» қаторига қўшилиб қолишдан, Навоий тасвирилаган ҳақиқий ишқ ғояларини хотўғри ва саёз нуқтаи назарларда изоҳлаш осон ҳамда қулай эди. Кейинчалик, шоир лирикасидаги «сўфиёна қарашлар, тасаввуф руҳидаги кайфиятлар» Навоийнинг «ҳақсизлик, хуқуқсизликнинг туб сабабларини» тушуниб етмаганилиги билан ҳам изоҳланадиган бўлди. Гап шундаки кимларнидир Навоий асарларини «бузиб кўрсатиш, ҳалққа хотўғри тушутиришда» айبلاغан тадқиқотчиларининг ўзлари шундай усуlda қалам тебратишган.

Тарихийлик ва ҳақиқат нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, Навоий рубойларининг ўрганилиши ва таҳлилилари ҳам қаноатланарли эмас. «Хазойин ул-маоний» девонидаги рубойларнинг аксариятидаги бош ғоя: зоти мутлақ севгиси, ваҳдати жовидлик орзуси, ҳижрон дарди, «май» ва фаноликни улуғлашдир. Алишер Навоийнинг пантенестик нуқтаи назарича, оламда Худодан айру бўшлиқ бўлмаганидек, унингиз ҳеч қандай тўлалик ҳам йўқ: «Қим андин эрур тўла ҳало бирла мало». Агар Оллоҳ қуёшга ўхшатилса, бу — заррани қуёшга тенглаштиришдай номувофиқликдир:

Гар меҳр анинг мисли дегайлар уқало,
Меҳр оллида зарра янглиғ ұлғай масало.

Бутун борлиқни илоҳийлаштириш ишончи шоир тасаввурларини фавқулодда жонлантирган.

Кўк пўяву сайд ила талабгор санго,
Кўк сарғарифон ишқда бемор санго.
Ой доғ ила қуллук айлаб изҳор санго
Тун анжуми нақдидин харидор санго.

Кўк, Кун, Ой, Тун — булар бежиз ташхислантирилмаган. Шеърдаги тасвири ўқувчи ўзича ривожлантириб, тоғнинг акс садоси, боғу бўстонларнинг ғаройиб навоси, дарёнинг улуғвор оқими ва бошқа ҳодисотларда ойнинг «доғ ила қуллук» қилиши-ю, туннинг порлоқ юлдузларни сочиб «харидор

дор» бўлишини эслатадиган сирларни кашф этади. Бундай мушоҳада йўлига тушган кўнгил учун «Ё рабки, иноятингни ёр айла манго, Йўқлуққа ҳидоятингни бор айла манго», деган илтижолар ишонарлидир.

Аҳмад Яссавий томонидан чин ошиқларга бундай кўрсатма берилган:

Ишқ боғини меҳнат тортиб кўкартмасанг,
Хорлик тортиб шум нафснгни ўлдиримасанг,
Оллоҳ дебон ичга нурни тўлдиримасанг,
Валлоҳ-биллоҳ сенда ишқни ишони йўқ.

Ишқ боғини заҳмат чекиб яшнатиш — шум нафсни енгишдан бошланади. Бусиз «Оллоҳ дебон ичга нурни» тўлдириш хомхаёлдир. Машуқанинг нури жамоли ёришгач, Руҳ камолига халақит етказадиган ўткинчи орзу-ҳаваслар барҳам топа боради. «Ҳар зулф ҳамиға» боғланиш йўқ. Ошиқ «ҳар кўз ҳавасидан» хасталанмайди. Қўйнаги рубонйда шу мантиқ гўё давом эттирилган:

Қўнглум гулу сарв майли қилмас, нетайн?
Сарву гул ила очилмас, нетайн?
Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайн?
Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайн?

Қўнгил «гулу сарв»га майл қилмагач, «сарву гул ила даме» очилмаслиги ўз-ўзидан тушунарли. Нега шундай? Саркаш кўнгил ҳолига ҳайрон ошиқ «Нетайн?»дан ўзга чора топа олмаётир. Шикоятга яна шикоят қўшилади:

Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайн?

«Ўзгалар ҳуснин томоша айласа чиқсин кўзим», дейди Навоий ғазалда. Биз бу гапни инсоний садоқатнинг олий ифодаси деб қабул қиласми. Ҳар шўхни кўзга илмаслик ҳам вафодорликнинг юксак намунаси. Зотан, шеър қаҳрамони хаёлида бир маҳваш яшайди:

Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайн?

Ҳақиқий ошиқ кўпинча «Топмадим» ёки «Топилмас», дейди. Шарқ шеъриятида «Топмоқ — бу, йўқотмоқ», деган мантиқ қоида тусини олган. Рубонйда шоир «ишқни, ҳис, кечинмаларини шундай ифодалайдики, уни реал инсоний ишқ деб аташга ўқувчи тарафдуд қилмайди». Аммо ошиқ-

нинг оғир ва маҳзун руҳий ҳолати, «ҳар шўх»га нисбатан «бир шўх» тасаввурдаги идеал образ эканлигига қараб, тасвиридан мақсад ҳақиқий ишқ бўлганлигини идрок этиш қўйин эмас. Мана шунинг учун бундай шеърларни тасаввуф адабиётнинг мухлислари ҳам зўр иштиёқ билан ўқинганлар. Навоийнинг кўп рубоийларида бир маъно ортида иккинчи, айтиш мумкинки, асосий маъно яширингандир. Бу маъноларни кашф қилмоқ учун ҳар бир тўртликдаги рамзий белги, ишорат, образ, оҳанг ва маҳсус таъбирлар билан қизиқиш керак.

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг
Юқлаб элитинг жисми фигоримни менинг.
Утру чиқориб аҳли диёргимни менинг,
Кўйида қўюнг тани низоримни менинг.

Бу рубоийдаги дард—мусофирик дарди. Н. М. Маллаев унда шоир «ҳаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри тупроғи қўйнидан жой топишини» истаганлигини таъкидлайди. Ёру диёридан айрилиқдаги одам эл-юрти висолига етишса — дунёнинг улуғ шодлигига етишади. Ва «тани низор», яъни кучсиз-мадорсиз вужуд камида қувват топади. Хастаю аброр бир «жисм»нинг кўтариб келтирилиши-ю, «аҳли диёр»нинг уни қарши олиши — таъсири манзара. Булар рубоийдаги дастлабки маъно қатламига доир гаплар. Иккинчи маъно ҳақида сўзлашдан олдин Жалолиддин Румий тўртликларидан бирига мурожаат қиласайлик:

Гар ман бимурам, маро биёред шумо,
Мурда ба нигори ман супоред шумо.
Гар бўса диҳад бар лаби пўсида ман,
Гар зинда шавам, ажаб мадоред шумо.

Мазмуни: Гар мен ўлсам, мени олиб кетинглар сизлар. Мурдамни нигоримга топширинглар сизлар. У менинг чириган лабимдан ўпса, Гар тирилсан ажабланманлар сизлар.

Юзаки қарагандаги, Румийнинг тўртлиги ҳам мусофирик ҳасратини ифодалайди. Чунки бунда ҳам «Гар ўлсам мени фариб мазор қилманлар», деган ўтинч бор. И мом Фаззолийнинг фикрича, чин сўфий ҳар куни камида йигирма маротаба ўлимни хотирлаши лозим. Сўфий ўлимни эсладими, демак у Ҳақ билан қовушиш йўлида ўлимни таслим қила боради. Сўфийнинг боқий тириклиги — «ўлим». Шу боис Румий, ўлгандан сўнг ҳам Нигорим чириган ла-

бимга лаб босса тирилишимдан ажабланманглар деб огох-лантирган.

Абадий тириклик талаби одамнинг онгиға ташқаридан киритилмаган, бу азалдан унинг руҳиятида пинҳондир. Шу туйғунинг шаклланишида тасаввуф самарали таъсир кўрсатган. Навоий рубойисига қайтайлик. Шоирнинг ўз иқро-рига кўра, олиб кетилиши керак бўлган жисм — «жисм: фигор»дир. Фигор — жароҳатли, ярали деган мазмунни билдиради. Тасаввуф фалсафасида тавҳиднинг етти кўри-нишидан биттаси «фигор» деб аталган. Фигор — ақлни поклаш жараёнидир. Покиза ақл инсонни руҳий ҳаётга рағбатлантиради. Навоий шафқат истаб «Юклав элитинг жисми фигоримни менинг», демаганидек, одамларни мусо-фир қайғусига муносабатга ҳам чорламаган.

Ривоят этилишича, Мадинада бир киши вафот этибди. Мұхаммад пайғамбар марҳумнинг жанозасини ўқиганла-ридан сўнг, «Бу зот мусофирилкда вафот қиласа қандоқ яхши бўлурди?» — деган эканлар. «Нима учун, расул-луллоҳ?» деб сўрашганда: «Одам мусофирилкда ўлса, ту-филган жойидан ўлган жойига қадар масофа чегарасида унга жаннатдан жой ажратиб берилади», деб жавоб бе-рилган экан.

Рубоий қаҳрамонида жаннатдан ўрин эгаллаш даъвоси бўлмаса-да, у ҳам мусофирилкдаги ўлимни фожиа ҳисоб-ламаган. Шеърда фожиа руҳи йўқ. Ўлганда ҳам ўлмаслик ишончи ҳокимдир. Сўнгги сатрга яна диққатни қаратай-лик:

Кўйида қўюнг тани низоримни менинг.

Кимнинг кўйига? Аҳли диёрнингми? Ернинг. Жисм Ҳақ кўйини пайдо қилмагунча, кўнгул — маъвосини, кўз — та-мошасини, ашқ — йўлинни тополмайди:

Эй жисм, анинг кўйин пайдо қилакўр,
Эй кўнгул, ўшул кўйни маъво қилакўр.
Эй кўз, сен онинг юзин тамошо қилакўр,
Эй ашқ, онинг кўйи сори оқилакўр.

Тасаввур этайлики, «Кўйида қўюнг тани низоримни менинг», деган талаб амалга оширилди. Нима бўларди? Румий очиқ сўзлаган ҳодисани Навоий сир сақлаган. Навоий гарчи «Мурда жисмимнинг тирилишидан ажабланманглар, сизлар», демаган бўлса-да, бу мантиқ охирги икки мисрага сингдирилган.

Маълумки, Фаридиддин Аттор сингари тасаввуф адабиёти вакилларининг таълимотларига биноан ишқ аҳлини бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчиси — маъшуқа жамолини кўриб у билан бирлашиб кетмоқни истайдиган ошиқлар. Иккинчиси — ёр учун жондан кечиб ўзини қурбон қилишини хоҳлайдиган ошиқлар. Учинчиси — ишқдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нимани ўйламайдиган ошиқлар. Навоий рубоийларида у ёки бу шаклларда ушбу уч тоифага мансуб ошиқларнинг қалб кечинмалари аксини топган.

Кўнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ,
Кўз йўлидин ул қонни равон айлади ишқ.
Хар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эконим бўйла аён айлади ишқ.

Қани дили бу бедилнинг? — дегингиз келади. Унинг кўнглини қон айлаган — ишқ. Кўз йўлидан қон оқизган — ишқ. Лекин у ишқдан рози. «Бедил»лигини билдирган ҳам ишқ. Унинг Дили — Ҳақ. Шунинг учун у «Бедиллиқ ўтидин менинг қутқарғил ахи», дея гўё ишққа ёлворади.

«Биз одатда классик лирикада тасаввуф масаласини ҳалигача ибтидоий бир неча даъво билан қоплаб кетамиз,— деб ёзган эди Мақсад Шайхзода.— Ҳолбуки, ғазалда тасаввуф унсурларини тўғри кўра билиш ва уларни шоирнинг муҳити, истеъоди, дунёқараши билан боғлаб бир манзара яратишимиш лозим». Тасаввуф руҳи ва унсурлари тўғри аниқланмаганлиги сабабли Навоийнинг кўпгина рубоийлари ҳам асл мазмунларида талқин этилмаган.

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштау ҳайрон мендек,
Фам кўйида хонумони вайрон мендек,
Алқисса, алохону аломон мендек.

Бу рубоийни Ҳоди Зариф Навоийнинг «қариган чоғида умрида кўрмиш ҳам кечирмишларига якун ясад, ўз давридан норозиликларини, баҳтсизлик ва қайғуларини» ифодалаган рубоийларидан деб характерлайди. Рубоийни шоир ёшлик йилларида ёзган. «Ўз ҳолига саргаштау ҳайронлик» даврдан норозиликни ҳам, баҳтсизликни ҳам акс эттирмайди. Бу—илоҳий ишқдаги комиллик. Навоий ғазалларидан бирини бундай сўзлар билан бошлайди:

Чорайи кор истабон бечоралиқ кўнглум тилар,
Хонумон таркин қилиб, оворалиқ кўнглум тилар.

Рубоийда изхор этилган «бесару сомон»лик, «ғам күйида хонумони вайрон»лик айни шу «бечоралиқ» ва «оворалиқ» тилагининг воқеъ бўлишидир. Машҳур рус файласуфи Н. А. Бердяев, «Илоҳий — мистик идрок бу, беҳушлик ва воз кечиш демак. Фақат ақлдан бегона кишиларгина до-нишманд бўладилар. Фақат шуларгина сирни англаб ета-дилар. Девоналик ва тарк қилишдан қўрқсан донолар ҳеч қачон маърифат чўққисини эгаллай олмайдилар», — дейди. Рубоийга шу нуқтани назардан ёндошадиган бўлсак, моҳијат янада ёрқинлашади.

Жалолиддин Румийда «Дар ишқи ҳақиқий ва вафову на жафост»—«Ҳақиқий ишқда на вафо бору на жафо», деган фикр бор. Ҳақиқий ишқка хос мазкур хусусиятни Алишер Навоий талқинида ўқиймиз:

Гар ошиқ эсанг меҳру вафо қилма ҳавас,
Дард истау дафъинга даво қилма ҳавас.
Ҳижрону висол мутлақо қилма ҳавас,
Дилдорингдин гайри ризо қилма ҳавас.

Пок ишқ шиддати «дарду ғаму меҳнат илгида» зор ай-лаб, «сартосар ажал тошидин афгор» қилса-да, ошиқ сабру садоқатда тебранмасдир. Аммо шунда ҳам:

Маҳбубқа эътимод қилмоқ бўлмас,
Андин талаби мурод қилмоқ бўлмас.

Навоий шеърияти тасаввуф таълимоти билан чуқур боғланган. Афсуски, бу ҳақиқат кўп ҳолларда ва кўп тад-қиқотларда ҳисобга олинмай келинди. Мана шу камчиликка бутунлай чек қўйиш вақти етди.

«ФУРБАТДА ФАРИБ ШОДМОН БУЛМАС...»

Фариблигеда ғурбат ичра қолдым мано.

Аҳмад Яссавий

Тасаввуф шеърияти — инсоннинг руҳий ҳаёти, юксак ва мураккаб психик ҳолатларини чуқур тадқиқ этган шеърият. Үнда Шахснинг илоҳий түйғу ва кечинмалари образли таҳлил қилинган, мұтлақ ҳақиқатга эришиш босқичларидаги сирли хаёллари тасвиrlанган. «Қўнгил — диннинг моҳиятидир», дейди Людвиг Фейербах. Тасаввуфда Қўнгил — ҳақиқий ишқнинг моҳияти. Маълумки, сўфиylар одамларни ахлоқ ва ҳиссиятларига қараб уч тоифага ажратганлар. Биринчи тоифа — нафс бандалари. Булар ўз нафсу ҳирсларига мағлуб ғофиллар. Алишер Навоийнинг мана бу сўзлари ана шундай кимсаларга қаратса айтилган:

Ҳирс оғатини нафс ҳавоси билгил,
Қўймоқ ани нафс муддаоси билгил.
Нафсингға алам ҳирс балоси билгил,
Кечмак мундин анинг давоси билгил.

Иккинчи тоифа — қалб одамлари. Булар онг ва идроки ривожланган, худога анча яқин огоҳ зотлар. Улар тавба қилишган. Сидқ, сабр, қаноат, таваккал, тўғрилик талабларини оғишмай бажарувчи бу кишилар:

Жуз ҳақдин анингки бўлса огоҳлиги
Уммиди эрур ғояти гумроҳлиги,

деган эътиқод билан яшаб ўтишган. Учинчи тоифа — Руҳ одамлари. Булар туну кун дийдор дардида ёниб, ҳамма жой ва ҳамма нарсада Ҳақнинг нури жамолини қўрадилар. Юнус Эмро уларнинг нуқтаи назарини ифодалаб:

Ҳақ нури ошиқлара ҳардам нузул эмасми,
Кима нузул бўлмаса, ишқдан малул эмасми,

дейди. Тасаввуф шеъриятида такрор-такрор тилга олинадиган Фарид ҳам кейнинг гуруҳнинг вакилидир.

Е. Э. Бертельс «Навоий ва Аттор» номли мақоласида тасаввуф «мустақил тафаккурга мойил кишиларнинг диққатини жалб этарди», деб таъкидлаган. Алишер Навоийнинг тасаввуф таълимотига доир шеърларида ҳам кўнгли эркин, руҳий ҳурлика илҳақ, ақлан давр ва замон, жамият ва муҳит чегараларидан ниҳоятда баланд кўтарилиган орифларнинг ахлоқий, фалсафий, илоҳий тушунчалари кенг ёритилган. Е. Э. Бертельснинг айтишича, Алишер Навоий ўз ижодиётида «тасаввуфнинг бутун ахлоқий жиҳатларини қамраб» олиб, «тақдир маҳкум этган муҳитдан алоқасини узмаган бўлса-да», тасаввуфнинг «сўнгги мақсадларини бир идеал тарзда» олдига қўйган эди. Бизнингча, шу идеалга алоқадор шеърлардан бири — ёшу қари — деярли барчамиз ёд биладиган — «Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» мисрали машҳур рубоийдир. У ўрта мактаб ва олий ўқув юрти дарслекларидан муқим ўрин олган. «Ватан адабиёти»да (6-синф дарслигида) рубоий тўғрисида бундай дейилган: «Шоирнинг энг гўзал рубоийларидан бири «Гурбатда ғариб...» рубоийсидир. Ватан муҳаббати бу рубоийнинг асосий ғояси. Бу ғояни шоир гўзал бадиий маҳорат билан яратади, яъни шоир «Гурбатда ғариб...» рубоийини яратар экан, у бу рубоийни бевосита ўз бошидан кечирган ҳаётий воқеалар билан боғлайди ва умумлаштиради. Навоий гоҳ Астрабодда, гоҳ Самарқандда, гоҳ Балхда бўлди. Бу дарбадарлик шонрнинг ижодига кучли таъсир этади ва мазкур рубоийни яратади». Хуллас, тил нўноқлиги ва ифода ғализлигига қарамасдан, рубоий ўқувчиларга «ватанпарварлик билан сугорилган чуқур мазмунли шеър» деб тушунирилади. Н. М. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (олий ўқув юртлари учун) дарслигига ҳам мазкур рубоий «ватанпарварлик ва эркесварлик ғояси» куйланган шеър сифатида баҳоланганд.

Рубоийнинг ёзилиш тарихи, ғоявий-бадиий хусусиятлари бир қатор адабиётшунослар томонидан ўрганилган. Навоийнинг илк девонидан у мана бундай кўринишда ўрин олган экан:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга рафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш.

«Хазоїнн ул-маоний»даги вариантда иккинчи сатрдаги «рафиқ» — «шафиқ», учинчи қатордаги «қадаҳ», — «қафас»га алмаштирилган:

Фурбатда ғарип шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Таҳрирга сабаб нима? Саволга таниқли олим Ё. Исҳоқовнинг китобида жавоб бор: «Биринчидан, дастлабки вариантда «рафиқ» ва «меҳрибон» сўзлари уюшиқ бўлак бўлиб келган. Ваҳоланки, бу икки сўз икки хил тушунчани билдиради, уюшиқ бўлак бўла олмайди, балки «рафиқи меҳрибон» (меҳрибон ўртоқ) тарзида изофа бўлиши мумкин. Шунингдек, рафиқ (ўртоқ, дўст) бўлмаган одамнинг меҳрибон бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум ва бу таажжубланарли ҳол эмас». Олимнинг ҳукмига кўра, бир-бирига мос тушунчаларни ифода қилувчи сўзларни уюшиқ бўлак қиласлик «автор услубидаги чалкашлик»дан иборат бўлиб, у кейин тузатилган. Шеър таркибидаги сўз ўзгартирилиши, албатта, ўзини оқлаган. Лекин таҳрирда Алишер Навоий «уюшиқ бўлак» хусусида ўйлаганмикан? Бизнингча, «рафиқ»нинг «шафиқ» сўзига алмаштирилиши бошқа сабабга боғлиқ. Буни Ғарип характерининг ички мантиқидан ахтариш керакка ўхшайди.

Ё. Исҳоқов ўз даъвосини далиллашда давом қиласди: «Иккинчидан, шоир, ўзининг ғарибликдаги оғир ҳаёти, ўз ватанига бўлган иштиёқи ва интилишини кучайтириб бериш мақсадида, қиёслаш сифатида, кейинги байтни келтиради: ватандан жудоликни булбулнинг гулзордан ажратлишига ўҳшатади. Ана шу байтдаги «олтун қадаҳ ичра қизил гул бутмоқ» мисраси муболага сифатида қўлланилган бўлиб, биринчи байтдаги мазмунни кучайтириш, бўрттириштага хизмат қиласди: гул «олтин қадаҳ» («тұвак, коса»)да ўстирилса ҳамки барибир булбулга гулзордаги тиканлар каби азиз ва қадрдан бўлмайди. Демак, фурбатдаги инсон учун ўз ватанининг бир сиқим тупроғи ҳар қандай бойликтан азиз ва қадрлидир¹. Энди тадқиқотчининг хулоса сўзларини тингланг: «... биринчи вариантда жой тушунчаси, яъни ватан ва фурбат образларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва ватанинн улуғлаш авторнинг диққат марказида турган. Бу ҳақида ўзининг ҳаётий тажрибаси ва мушоҳадалари асосида умумлашган фалсафий хулоса чиқарган. Бироқ дастлабки вариантда ҳали тутқунлик тушунчаси йўқ эди. Кейинчалик «қадаҳ» сўзини «қафас»

¹ Исҳоқов Е. Навоийнинг ilk лирикаси. Тошкент, 1965, 133-134-бетлар.

билин алмаштириш натижасида шеърга тутқунлик тушунчаси ҳам қўшилган»¹.

Дастлабки варианта ҳам тутқунлик тушунчаси бўлган. Шунингдек, «ватан ва ғурбат образларини бир-бирига қарама-қарши» қўйиб ватанини улуғлаш шоирнинг диққат марказида турмаган.

Алишер Навоий Ватан сўзини географик маъниода, яъни туғилиб, ўсиб-улгайган жой мазмунидаги кўп маротаба тадбик этган. Масалан, шоир устоди Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида:

Ки бўлмоқ ватан ичра душвор эди,
Кўнгулга жафо дафъи озор эди,

деркан, она шаҳри Ҳиротни эътиборга олган. Устод Мақсуд Шайхзода айтганидек, Навоий «ҳатто Ҳурросон салтанатини йироқ вилоятларига боргандага ҳам ўзини «ғурбатда» ҳис этган». Рубоийга шу нуқтани назар билан ёндошилганда, Е. Исҳоқовининг «Навоий 1465-66-йилларга қадар, асосан Ҳирот ва Машҳадда яшаган. Шеърдаги «ғурбат» сўзидан кўриниб турибдники, бу шеърни у ўз ватани Ҳиротда эмас, балки ғурбатда — мусофирикда, демак Машҳадда ёзган бўлиши керак»², деган фикрларига, бир қарашда асло шубҳаланиб бўлмайди.

«Навоийнинг ўз туғилган она шаҳри Ҳиротдан, қавму қариндошлиаридан узоқ Машҳадда кечирган йиллари анча мاشаққатли бўлган бўлса керакки, — дейди профессор А. Ҳайитметов,— у «Мажолис ун-нафонс»да у йилларни эслаб ўзини «ғарид» деб атайди ва касал бўлиб қолганда «бир буқъада йиқилиб» қолганини айтади». А. Ҳайитметовининг тахминича рубоий «шу вақтларда (яъни Машҳадда — И. Ҳ.) ёзилган бўлса ажаб эмас»³. Демак, «ғурбат» ва «ғарид тўртлиқдаги «белги» сўзлар бўлиб, рубоийнинг яратилган вақти, бош ғояси ва лирик қаҳрамоннинг қайғули ҳолатини англанига «очқинч»дир. Дарҳақиқат, худди шундай.

Ғурбатда ғарид шодмон бўлмас эмиш.

Шу мисранинг ўзи гўё тугал мазмунли шеър. Уни ўқиган заҳоти, юритидан йироқлардаги кишининг қисмати тасав-

¹ Ўша асар, 134-бет.

² Ўша асар, 133-бет.

³ Ҳайитметов. А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970, 49-бет.

вурда қарийб тўла жонланади. Ватандан жудолик — фурбат. Фурбатда яшаш — ғариблик. Ғариф — шодликдан маҳрум бир бечора. Рубойнинг охирги байтидаги образли қиёс Ватан ва фарзанд ўртасидаги боғлиқликни чуқур исботлайди. Аммо шуни унутмайликки, ғурбатнинг қафаслиги, ғарифнинг қизил гул ўсган олтин қафасдаги булбулга монандлиги, булбул ўз тиканли ошёнини севганидек, инсоннинг ҳам ўз жонажон юртига муҳаббат қўйиши, ватанпарварлик ғояси — буларнинг барчаси бизнинг хаёл ва тасаввуримиз орқали тўқилган фикрлардир. Балки «фурбат» биз ўйлаган жудолик дардидан бошқа нарсадир? «Ғариф» ҳам ўзгача маслакдаги ғарибдир. Шундай бўлиши мумкинми?

Шеър ички сир ва бойлигини қанча узоқ муддат яширин сақлай олса, ўшанча яхши. Баъзан шундай ҳам бўлади. Қандайдир бир шеър ҳақида кўп гапирилади, ёзилади. Ва ўқувчиларда ўша шеър бағрида нималардир ҳамон сир ётганлигига шубҳа қолмайди. Бундай турғун муносабат — чинакам шеърни таҳқирлашдир. Ҳақиқий шеърнинг ғоявий таркиби камида иккى ёки уч маъно қатламидан иборат бўлади. Бу жиҳатдан Шарқ шеърияти жаҳон адабиётида ўрнак кўрсатган. Ғарб санъаткорларидан бири шеърдаги илк маънони Жаноби Биринчи Мусоғир деб атаган экан. Шу Мусоғирга ўқувчини юзлаштириш, шу Мусоғирнинг аҳвол-руҳиясини англатиш учунгина шеър ёзилмайди. Кўп маъноли шеър қандай яратилади? Мажозга асосланиб, дейди Р. Барт, Г. Рикёрнинг ҳукмига кўра, мажозий мөҳиятлар эса дастлабки маъно орқали, унга суюниб кашф қилинади. Тасаввуф шеъриятида аҳвол сал бошқачароқ. Ўнда мажоз бош мақсадга бамисоли бир пардадир. Шу боис шоирнинг ўзи учун ташки маъно фавқулодда аҳамият кассб этмайди. Уни мажозий фикр ортида маъно дурларини бекитиш жиддий қизиқтиради. Навоийнинг рубойисида ҳам мазмун икки қатламли.

Е. Э. Бертельс нашрга тайёрлаган «Миръоти ушшоқ» номли тасаввуф луғатида: ««фурбат — жонон ҳарамидан дилу жоннинг йироқлашуви; поклик оламидан ажралиб нафсу шарни яқин билмоқ», — деб шарҳланған. Саййид Сажжодий «фурбат»ни қуидидаги тарзда таснифлайди: 1. Ватандан жудолик фурбати. 2. Жоҳил ва фосиқ қавм орасида мажбуран, яъни ғайрихтиёрий равишда ўтирган одам фурбати. 3. «Фурбат Ҳақ талаби бўлиб, бу — орифнинг фурбати, зеро орифнинг ҳиммати маъруфдурки, у охират аҳли орасида ҳам ғарибдур». Чунки, ориф «Ҳалқ орасида аниссиз бўлинг! — деган даъватларни ҳам асло

ёддан чиқара олмайды. Навоий рубонйсіда ілгари сурілған ботиний мазмун орифнинг фурбатидир. Навоийнинг ғазалларидан бирида:

Танимға чоклар очти, не айб, агар ўлсам,
Ки руҳ булбулининг лойиқи эмас бу қафас,

дәйилган. Ўз вужудини қафас сезган ғарип, гуноҳ ва мусибатларга тұла оламни «круҳ булбул»нинг қафаси деб англаганлиги шубҳасизdir. Тасаввуф таълимотида ғарипнинг илохий әрки — «Анал-Хақ»лик. Ана шу ҳурлыкка етишгүнча у фурбатда яшайды, фурбатдан тинимсиз азоб чекади. Бу фикрга янада ишонч ҳосил қилиш учун иккинчи сатр устида андак мушоҳада юритиш кифоя.

Эл анга шафиқу мөхрибон бўлмас эмиш.

Ғарига-я? Нечун? Мусофирга мөхрибонлик кўргаза олмайдиган «эл» қанақа эл? Наҳотки, ғарип «эл ямони» бўлса? (Навоийнинг «Эл қочса бирордан эл ямони бил ани...» сўзларини эсланг). Йўқ, ғарibu мусофиirlарга ҳаммавақт ва ҳамма жойларда ҳар қалай «шафиқу мөхрибон»лар топилган. Қолаверса, Навоий ўз диёри аҳлидан етган жавру зулм олдида ўзга юртлардаги ғарибликни фожиа ҳисоблайвермаган:

Ўз диёринда ғарип элдин етар чун жавру зулм,
Эл диёринда ғарип ўлмоғлиғим эрмас ғарип.

«Ғарип эл» ким? Жавру зулмга моҳир, онги заиф, ид-роки юпун гумроҳлар тұдаси. Булар билан чин ғариблар сийратида мутлақо яқинлик йўқ.

Тасаввуф ахлоқи бўйича, кимларнингдир шафқату муруватига муҳтоҗлик сезган ғарип — ғарибмас. Бунинг акси ўлароқ, ғарига эҳтиромсиз кимсалар кўнгли қаттиқ, беражм халойиқ сифатида айланғанлар. Аҳмад Яссавий бир ҳикматида «Уммат бўлсанг ғарибларга тобе бўлғил», деса бошқа бирида «Оқил эрсанг ғарибларни кўнглин овла», дея чорлайди. Лекин энг оқил одам ҳам Ғарибининг кўнглини овлаши душвордир. Сабаб? Нақл борки, Зунун Мисрий сайёҳ киши бўлиб, кўп жойларни кезаркан. У айтган эмиш: «Бир кун борур эрдим, бир йигит кўрдумки, анда шўре бор эрди. Дедим, қайдин сан, эй ғарип. Деди:

«Фарибому билур улки, аниң била мувосанате (дўстлашиш, яқин муносабатда бўлиш) бўлғай?» Фарибнинг бу гапи Зунун Мисрийга шу даражада қаттиқ таъсир қилибди, у қичқирганича ҳушдан кетибди. Ўзига келгач, ғаридан «Санга не бўлди?» — деб сўрабди. Зунун Мисрий ўшанда «Дору дардға мувофиқ тушти», деб жавоб қайтарган экан.

Бирор бир дарвишнинг ёнига келиб «Нечун ёлғиз ўлтирибсен?» дебди. Дарвиш айтибди: «Эмди ёлғиз бўлдумки, сен келдинг ва манга Ҳақдин монеъ бўлдинг...» Ана шу дарвиш том маънодаги ғаридур. Фариб нима истаса маъшуқи азалдан тилайди. Вужуди мутлақ унинг танҳо Дўсти. «Бегона эл била суҳбат тута» олмаслик ғарифликнинг характерли аломати. Шунинг учун Навоий «рафиқ» сўзининг жойига «шафиқ»ни танлаган эди. Бундан ташқари, шоир «Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш» деганида янги бир ҳақиқатни гавдалантиргаган. Балки ғарид табиати ва ғарифлик фалсафасининг бир қиррасига эътиборни қаратган. Чунки Шарқ тасаввуф адабиётида, жумладан, Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам ушбу масала ёритилган. Яссавий айтади:

Ғарифлиғда юз йил турса, эрур меҳмон,
Тахту бахту бўстонлари эрур зиндон.

Бу «зиндон»нинг иккинчи ва тасаввуфда оммалашган номи: фурбат. Аҳмад Яссавий «Фарифлиғда фурбат ичра қолдим мано», дея оҳ чекади. «Фурбатда ғарид шодмон бўлмас эмиш» — Яссавий баёнидаги ҳақиқатнинг янгича тасвири ҳамда тасдиғидир.

Ўзбек халқ мақолида «Фарифлиғ кўнгли — тангрининг уйи», дейилган. Фарифлиғ кўнгли илоҳий ишқ бўстони. Фарифлиғ ботиний завқидан «еру кўклар наво» қиласи. Сайёдий «Тоҳир ва Зухро» достонида «Бу дунёда на мушкулдур ғарифлик, Ажойиб турфа бедилдур ғарифлик», деган. Ғарид мусофири бўлмасдан, юртида шоҳ бўлган дейлик. Нима ўзгарарди? Сайёдий тўғри шарҳлаган:

Агарчи ўз еринда шоҳ бўлса,
Мусофири бўлса, бир қулдур ғарифлик.

Бироқ бу қуллик — шоҳликдан устун қуллик, ажойиб, турфа «қуллик». Мана шунинг учун Аҳмад Яссавий, «Худойиға ғариблар билгулукдир», деб ваколат берган.

Харақонийнинг «Нур — ал улум» асаридан ўқиймиз:

«Сўрадиларки, ғариб кимдур. Деди: Тани бу жаҳонда ғариб киши ғариб эмасдур. Балки дили вужудида, сиро ичидан бўлганлар ғаридур. Сўрадиларки, унинг дўстлари қандай фазилатли кишилар? Деди: дунё дўстлигидан дили фориғ бўлганлар».

Қалби вужудида, сиро кўнглида ғариб бўлган ана шу қаҳрамон олий орзу ва самовий туйғулар оғушида яшайди. У дунёпаст ножинслардан, имони суст лаимлардан, «маҳлуқ хизматига қамар» боғлаган таъмагир ва хушомадгўйлардан узлатга чекинади. Лекин у бу чексиз оламнинг tengsiz гўзаллигидан ҳайратланиш, маърифат баҳрига чўкишдан чекинмайди. Тасаввух ахлоқида ғариблик туйғуси шундай бир ички «қалъа»дурки, унга ишқ, имон, поклик, ғурур, донолик каби ўнлаб камёб инсоний хислатлар дахлсиз асралади. Бу «қалъа» кўнгулни бидъат ва хурофотдан муҳофаза этади.

Ғариб ташқи дунёга ўз ички имтиёзли ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб нигоҳ ташлайди. Уни ҳаммадан ортиқ «слам уйин»нинг торлиги ва унда майда ғавғоларнинг кўплиги қийнайди. У «ишқ водийсин» «илм ила қатъ айламак»ни «хатар» деб ҳисоблайди. Шунинг учун жон қушини «дашти фано»га сайдрга ҷоғлаб умри бақони кўзлади.

Шундай қилиб, рубоййдаги иккинчи маъно қатлами биринчисидан фарқланади, бироқ уни инкор этмайди. Алишер Навоийнинг санъаткорлиги ҳам ана шунда.

МОҲИЯТ ВА МИҚЁС

Маълумки Алишер Навоийнинг «Назм ул-жавоҳир» асари рубоийлар мажмуасидан иборат. Муаллифнинг эътирофига кўра, ундаги шеърларнинг «ҳар нуктасида бир тарона» нақш этилиб, «канинг зимнида» маъно гавҳарлари яширилгандир. Хўш, булар қандай тароналар? Биз бу асарнинг қайси томонларига эътибор қилиб, маъно дурларидан қайсиларига аҳамият бера олмадик? «Назмул жавоҳир»га доир илмий ишларда, асосан ахлоқий-дидактик қарашлар аксини топган тўртликлар тўғрисида мулоҳаза юритилган. Айрим тадқиқотларда ундаги ҳикматларнинг аксарияти «диний-тасаввифий мафкура билан» мустаҳкам боғлиқлиги тилга олинса-да, намуна тарзида бирортаси таҳлил этилмаган. Шундай камчилик бизнинг «Ўзбек адабиётида рубоий» (1981) китобимизга ҳам хосдир. Унда ҳатто ислом мафкурасига тегишли илғор тушунчалар Алишер Навоий фалсафий-ахлоқий қарашларидаги «зайф нуқталар» деган хато фикр ёзилган.

Хондамир «Макорним ул-ахлоқ»да «Назм ул-жавоҳир»ни таржима асар деб айтади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ёзади: «Ҳазрат Алининг «Насрул—лаолий»сини ва унинг форсий назмга солинган нусхасини ўқиганим сари менда ана шу асарни туркий тил била ораста қилсан... то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофи ва баҳраи вофи муюссар бўлғай...» Шунингдек, муқаддимада «бурунғи мутаржим назм этганидек ҳар нуқтани бир рубоий била адо» қилингани ҳам гапирилган.

Аҳмад Яссавий «айтғон сўзи раҳмоний» Ҳазрати Али тўғрисида бундай дейди:

Ҳиммат қури дилида, мавлом ёди тилида,
Зулфиқори илгода шеру худо Алидур...
Душманларга муқобил, бўлди коғирга қотил,
Қылғон ботилни зойил шеру худо Алидур.
Раҳмат қилғай биру бор, ҳар не қилса эрки бор,
Хожа Аҳмадга мададкор шеру худо Алидур.

Ҳазрати Алининг тасаввуф аҳли орасида нуфузи зўр бўлган. Илоҳий ишқ шайдоларининг кўпчилиги уни «шеру худо» ҳисоблаб, ўзларига мададкор билганлар. А. Кримскийнинг таъкидлашича, сўфийлар Ҳазрати Алининг ваҳдати вужуд руҳидаги ҳадис ва шеърларини ўқиб, уларнинг мажозий талқинлари билан изчил шуғулланганлар.

«Назмул-жавоҳир» Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилган. Бунинг сабаби кўп томлик «Ўзбек адабиёти тарихи»да (2-жилд) қўйидагича далилланган: «Навоий фикрини «Насруллаолий»ни назмга солиш банд қилиб юрганда Ҳусайн Бойқаронинг «Рисола»си ёзилади. Бу 890(1485) йилда юз беради.

Бу «Рисола»да Ҳусайн Бойқаро Навоий мадҳига, унинг ижодини баҳолашга анча ўрин ажратади. Муқаддимада ана шу моментни кўзда тутиб Навоий қўйидаги рубоийни келтиради:

Бир заррани меҳри зарфишон васф этмиш,
Бир қатрани баҳри бегарон васф этмиш,
Бир хастани Исойи замон васф этмиш,
Бир бандасини шоҳи жаҳон васф этмиш.

Шундан кейин Навоийда Ҳусайн Бойқаро ёзганларига жавобан бирор нарса яратиш фикри туғилади:

Бу фикр гам ўтига кабоб этти мени,
Бу дағдага бетоқату тоб этти мени,
Бу қайғу асири изтироб этти мени,
Ҳосилки, бу андеша хароб этти мени.

Навоий учун энг муносаби «Насруллаолий» таржимаси кўринади». Содиқлик, донолик, жасурлик, диний камолотда донг таратган Ҳазрати Алининг асари бўлганлиги учунми? Еки «шери худо» шоҳимизга мададкор бўлсин деган ички бир мақсад кўзда тутилганми? Балким. Лекин бунда бошқа бир ниятни ҳам мушоҳада қилиш зарурга ўхшайди.

Маълумки, Алишер Навоий дарвешнинг тахтга чиқишинимас, шоҳнинг дарвеш бўлмоғини орзу қилган. Унинг идеалида: «Шоҳ агар дарвешваш эса, шаҳдур, Шоҳу дарвеш ишидан огоҳдур». Шоир ғазалда Ҳусайн Бойқарони шундай шоҳ сифатида таърифлайди:

Шоҳга шаҳлир мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Фозийким, мусассар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарвешнию дарвешлар шоҳини, бор
Шоҳлиғ сурат анга, дарвешлик сийрат анга.

«Насруллаолий»дан олиниб рубойи шаклида ифодаланган ғояларнинг аксарияти ичдан покланиш, сийратда дарвишилик ҳисснётларини тарбиялашга хизмат қилган. Бу — масаланинг бир жиҳати. Унинг иккинчи муҳим томони ҳам бор. Бу — Алишер Навоийнинг «Қуръон»га муносабати. Алишер Навоийнинг «Бадойиъ ул-бидоя» девонида бир рубоий бор:

Бу даврда йўқ сен киби хушхон ҳофиз,
Ҳуффоз аро сарҳалқайи даврон ҳофиз.
«Қуръон»га сен ўлғон киби яксон ҳофиз,
Бўлсун санга барча ишда Қуръон ҳофиз.

Ҳофиз — ҳифз этувчи, яъни ёддан билувчи. Рубоий «Қуръон»ни қироат қилувчи «хушхон» ҳофиз мадҳига бағишиланган. У бу ишда ўз даврининг ягонаси. Шунинг учун ҳофизлар аро «сарҳалқайи даврон». Бунга эса унинг «яксон»лиги ҳам сабаб. Ҳа, у «Қуръон»га ўзини гарқ этган. Шоир шу ҳофизга «Барча ишда ҳимоячинг «Қуръон» бўлсин!» дея тилак билдиради. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Қуръон» ва унинг тафсирларини мутолаа қилишдан вақтини аямаган. «Насруллаолий»ни назмга солиш Навоийга «Қуръон» ва тафсирлар мутолаасидан туғилган таас-суротларни ифодалашда ҳам қулай имкон ҳамда восита эди. Шунинг учун муаллиф «Назм-ул-жавоҳир»ни таржи-ма асар деб характерлаган бўлса-да, уни камида эркин таржима деб қабул қилиш лозим. Чунки ундаги кўп рубоийда Навоийнинг умумшеъриятига хос фалсафилик, донишмандлик, теранлик, сўз ва тасвирда моҳирлик каби фазилатлар зоҳирдир.

Буюк даҳолар, алломалар барча асрларда ҳам башарият қайгуларига малҳам сўзни ахтарганлар. Шоҳу гадонинг онг ва юрак хасталикларини баб-баробар тузатадиган жонбахш сўзлар афсуски ғоятда сийрак яралган. Навоийнинг бу тўғрида ўйламаслиги мумкин эмасди. Мана, шу йўналишдаги бир фикр:

Оlam эли ичра гар гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур.
«Қуръон»ни тиловат этсун ар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Эл күнглига каломуллоқ даво бўлмоғига Навоий шубҳаланмаган. Бу ерда бир нарсани аниқ фарқлаш керак. Шоир «Қуръон» тиловатини кимга тавсия қилаётир? Оғоҳ одамга: «Қуръон»ни тиловат этсун ар огоҳ эрур». Ақлий, ахлоқий, руҳий огоҳлик эса кўр-кўрона тақводорликка зиддир. Навоий ўзлигини англамаганларни кўз олдига келтириб:

«Қуръон»ки эрур муждан жони ўқумоқ,
Иўқ, йўқки, ҳаёти жовидоний ўқумоқ.
Бил кўнгулга истасанг шифони ўқумоқ
Ким, келди кўнгул шифоси они ўқумоқ,

деб мисралар тизмаган. Албатта, ушбу фикрлар ҳар бир комил мусулмоннинг кўнглига таъсири ўтказган. Аммо «мискинлик сармояси»дан бўлак ҳеч нимани назарга илмаган, «Бунда сайр айлара келдим, боғча ила боғим унда...» дея яшагувчи Ҳақ ошиқлари «Қуръон»нинг сўзлари-дангинамас, ҳарфлардан ҳам «муждаи жон» ва «ҳаёти жовидон» сир-асрорларини ўзлаштирганилар.

«Ҳақни туйган кишилар Ҳақ ила тўқ»,— дейди буюк Юнус Эмро. «Ҳақ ила тўқ» зотлар учун «Жаҳона Ҳақ тўлиғидир...» Навоий ҳам «туну кун кўнгил муроди Ҳақ» бўлган ишқ эли тўғрисида:

Юз ҳар сориким, кетурса ҳоди ҳақдур,
Хуш вақти анингки, эътиномди ҳақдур,

деган. Худди шундай кишилар «Дунё сори ҳирс ҳар ямондин ортиқ» деб билишган. Худди шундай зотлар «Хуштурур бу жаҳонда бенишонлиқ кишига, Фақр аҳли йўлида нотавонлиқ кишига», дея фақру фанолик йўлига чорлаб, одамларга донолик «тўн»ларини таклиф этишган: «Кий хирқан фақру хотирингни тиндор».

Жаҳл аҳли билан кимгаки улфат бўлғай,
Ул улфат ичра юз минг оғат бўлғай.

Жаҳл аҳли сафига қўшилиб «юз минг оғат»га йўлиқмасликнинг битта зарур чораси — «фақр аҳли била» сұҳбат тузмоқдир. Чунки бу сұҳбатларда камолот сари юксалишнинг шарт ва машаққатлари мушоҳада қилиниб, дунё зиндонидан Руҳни озод айлаш сирлари очилади.

Одам фарзанди устим бут, қорним тўқ бўлсин деб тиниб-тинчмайди. Бу табиий эҳтиёж. Бироқ айни пайтда

нотабии өхтиёж ҳамдир. Тўқтикка ўчликдан ҳорислик, қаноатсизлик томир ёзади. Шукр неъматидан маҳрум, таъмагир кимсага «Қўнглунгни арит борча ямон хислатдин» демоқ бефойда. Унга «Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл», дейиш керак. Фақр аҳли дунёқарашида «очлик» мана бундай моҳиятга ҳам эга:

Гар кисса аро тўла жаҳон моли эса,
Хушроқ андин агар кўнгил холи эса.

Жаҳон молидан холи кўнгил «ҳирс оғатини нафс ҳавоси» билиб, дунёга дунёни сотиб яшамайди.

«Сўфиylар демишларки,— дейди Муҳаммад Фузулий,— шайтон инсон табиатидан иборат бўлиб, шаҳватларга мойил кўрсатур. Агар инсонни нафс тобе этса тўғри йўллардан озур, агар уни ўзига у бўйсундирса, бутун таҳликлардан қутилур». «Назм ул-жавоҳир»да шу масала ҳам талқин этилган. Шоирнинг қатъий тавсиясига кўра, «шайтон йўлидин» чекиниш учун Ҳаққа юз буриш зарур:

Шайтон йўлидин айла хизмат зинҳор,
Қилғил раҳмон сори азимат зинҳор.

«Раҳмон сори азимат» қилган одам — «Имон топқон киши» бўлиб, унда «Фам йўқ шайтон васвасау заҳматидин». Шайтонни енгиш — шижоат ва тўғрилик фалабаси. Бироқ айни шу шижоат қўрқувга ҳам эрк беради. Бу — Худо олдидаги қўрқув. Зотан, илоҳий қудрат қаршисида ҳамма нарса кучсиз ва таслимдир. Ҳақдан чўчишни худосизлар жаҳолат ҳисоблашади. Тўғри, «олам фисқ»ларидан бехабар омий тақводорларнинг Тангридан қўрқишлиари гумроҳлик. Абдураҳмон Жомий:

Тарсгари зи худо оқили аст,
Лекин аз ғайри худо ғофили аст,

дейди. Яъни: Худодан қўрқиши оқилликдур. Лекин худодан бошқасидан қўрқиши ғофиллик эрур. Тасаввуф Оллоҳдан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нимадан қўрқмасликка чорларкан, оқилликни ёқлайди, орифликни кўзлади.

Ҳар бир одамнинг ичидаги таҳлика «майдони», қўрқув «саҳро»си бўлади. Бу «майдон» ва «саҳро»даги қўрқувларнинг илоҳдан қўрқувга алоқаси йўқ. Буни аниқ билиш керак. Жоҳилнинг Тангридан чўчишидан не самара, у ўз жаҳолатидан қўрқсин, шуни тушунсан. Нодон ўлгунича ҳам Ҳақ қаҳрини идрок этолмайди. У ўз ваҳшийлигидан ҳа-

зар этсин. Ёлғончи — худонинг душмани дейилади. Лекин у алдов ва риё илдизини бағридан суғуриб ташламас экан, наинки худонинг, элу юртнинг ҳам ғаними бўлиб қолаверди. Шунинг учун Алишер Навоий:

Ҳақ ваҳмидин улки йиғламоқ фан қилғай,
Ул ашк аниңг кўзини равшан қилғай,

деганида изтироб нури ила дилни равшанлаштиришни назарда тутган эди.

Едингра ўлум кирмаги мотам санга бас,
Үлмакни яқин айламагинг ғам санга бас.

Улимни ёддан чиқарма. Уни эсласанг умри равонинг қайга шошайтганлигини ўйлаб маҳзуналашасан. Шу мотам ҳам кифоя санга. Улимни ўзингга яқин кўрсанг ғамга тўласан. Шу ғам «бори элдин ўзни кам билиб», ҳовлиқмасдан, «Ҳақдин не келса» сабр қилиб, ҳеч кимга озор бермасдан, хотиржам яшаб ўтмоғинг учун басдир. Байтдаги биринчи маъно шарҳи ана ўшундай. Бу ерда ҳам гўё қўрқувга даъват бордай. Рубоийлардан бири «Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ билгил», деб бошланади. Юқоридаги сатрларда инсон қалбини мурод йўлига олиб чиқадиган Ғам назарга олинган. Навоий ғазалларидан бирининг матлаини ўқиймиз:

Эй кўнгул, келким бало базмида жоми ғам тутай,
Уз қатиғ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.

«Бало базми» нима? Ғам жоми-чи? «Ўлмастин бурун мотам тутай» дейилганда қандай ҳолат кўзда тутилган? Рубоий байти билан ғазал матлаини мантиқан қиёсланг. Маъноси сизга унча маълум бўлмаган истиоравий иборалар мазмун касб этади. «Бало базми»—бу, «ёдингра ўлум кирмаги», ўлмасдин бурун мотам тутиш — ўлмакни яқин кўриш, жоми ғам — тушкунлик ва бадбинликка берилмасдан нурли хаёлларни сабит билиб, «Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ» дея умр ўтказишdir, дейсиз.

Тирик инсонда ўлим тажрибаси йўқ. Бундай «тажриба»ни фақат тасаввур қилиш мумкин. Лекин тасаввур — реалликмас, аввалдан ўйланган, хаёлда яралган нарса бўлади. Ўзгаларнинг ўлим «тажриба»си тирик киши учун бамисоли сароб, ўлим ҳодисасининг на илоҳий сирларини оча олади, на уларга инонтира билади. «Faфлат майининг

ҳамиша дилтанги» бўлиб қолмаслик учун тасаввуф бу «жумбок»ни фано сайди воситасида ҳал этишга ўргатади. «Хўш вақти фано базми борғонинг» мисрали рубоий шу тўғрида.

Диннинг шакли бор ва руҳи бор. Диннинг шакли асосан ахлоқ ва ақл тарбиясига хизмат қилади. Диннинг руҳи эса илоҳий гўзаллик ҳамда озодликка чорлайди. Инсон учун бу Руҳ чинакам ҳурлик нажоти. Борлиқ — оламнинг кўрки, абадият, меҳр-шафқат сирлари ана шу Руҳ орқали очилади. Бу Руҳ ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда ёмонликни ёқламайди, бағритошликка йўлламайди, ўзгаларнинг кулфат ёки баҳтсизликларига бефарқ қарашга ўргатмайди.

Бизда ҳанузгача бадиий ижоднинг диний моҳияти ёхуд диннинг бадиий ижоддаги ролига мутлақо эътибор берилмаган. Ҳолбуки, бу масала бир неча ўн йиллармас, бир неча асрларга даҳлдор. Дин на санъат, на адабиёт, на фалсафа — буларнинг ҳеч қайсисига муҳтоҷ бўлмаган. Лекин том маънодаги адабиёт, санъат, фалсафа диннинг руҳига ҳамиша эҳтиёжманд бўлган. Бадиий ижоддаги диний «тажриба» диндорлик тажрибасидан бутунлай фарқланади. Адабиётни диннинг тарғиботчиси деб биладиганлар, албатта, янгишиадилар. Масалан, Алишер Навоийнинг кўпгина ахлоқий, ижтимоий, маънавий қарашлари ислом таълимоти билан чуқур боғлиқ. Лекин шунга қарамасдан Навоийнинг ижоди тажрибаларини диний мезонда баҳолаш ёки уни диний ақидаларнинг тарғиботчиси сифатидагина улуғлаш асло мумкин эмас. Чунки Навоийнинг илҳоми ҳам, санъаткорлик меҳнатлари ҳам диний тушуунчалар доирасига сиғмайди. Навоий масжидга бориб туну кун тоат-ибодатга машғул бўлганида, ўзбек ҳалқи Навоийдай даҳо ижодкорга эга бўлолмасди. Тоат-ибодатга берилмоқ учун на истеъдод, на ижодкорлик зарур, комил мусулмонлик бўлса, бас. Диндор нимани яратади? Аввало ўзини. Унинг энг мукаммал «асари» — ўзи. У шу ишни тоза эътиқод билан уddyалай олмаса, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ижобий таъсир ўтказа билмайди. Ижодкор-чи? У ўзини комиллаштириш баробарида дунё учун ўлмас асаллар яратади. Ижодда ҳам ўзига хос диний йўл мавжуд. Бундаги илоҳийлик, руҳонийлик фоятда самовий ва қудратлидир. Сўз сеҳрини теран идрок қилган ҳар бир улуғ ёзувчи ва шоир ўзича «диндор». Алишер Навоийнинг «Назм-ул-жавоҳир»даги динга доир фикрлари устида мулоҳаза юритганда масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам албатта инобатга олмоқ шартdir.

«КИМКИ ҰЗЛИҚ ИМОРАТИН БУЗДИ...»

Алишер Навоий ва тасаввуф масаласи ёритилган айрим тадқиқотларда шоирнинг бу таълимотга қизиқиши узоқ муддат чўзилмаган ва муносабати ҳам ўткинчи ҳарактерда эди, деган фикрлар айтилган: «Навоийнинг кеини кириб келгани катта ҳаёт йўли, ачниқ ҳаёт тажрибалиари унинг кўзини очди, тасаввуф уни, унинг севгилиси бўлган инсонни қаерга олиб боришлиги, нималарга эга қилишлиги унга ойдин бўлади, тасаввуфнинг гайри ҳаётийлиги фош бўлади, Навоий ундан узоқлашади...»¹. Аксинча, Навоийнинг «катта ҳаёт йўли, ачниқ ҳаёт тажрибалиари» тасаввуфга уни янада яқинлаштириб, улуғ шоир илоҳий ишқ, мутлақ ҳақиқат, руҳий камолот муаммоларини ҳар қачонгидан кенг ва теранроқ тадқиқ қилган. Тасаввуф «унинг дунёқарашида бир система ҳолига кўтарила» олмади, деган ҳукм мунозарали. Маълумки, Алишер Навоий ўндан ортиқ шеърий жанрларда асарлар яратган. Мана шу асарларнинг барчасида тасаввуфий ғоя ва сбразларнинг уёки бу даражада ўрни ҳамда роли бор. Буни текшириш эса, тасаввуфни яхши билиш билан бир қаторда, унга алоқадор ҳар қандай моҳиятни тўғри баҳолай олишга ҳам боғлиқдир. Навоий дунёқарашида тасаввуф «бир система ҳолига» кўтариленгани, йўқми — ана ўшандагина қатъий хулоса чиқариш мумкин бўлади. Навоий шунослик аллақачон амалга ошириши зарур бўлган бу иш ҳанузгача четда қолиб келмоқда. Навоийни тасаввуфдан узоқлаштиришдан манфаат йўқ. Шу ниятда қилинган илмий ишларда Навоийнинг мислсиз ижод намуналари ва санъаткорлиги қандай нуқтai назарлар билан баҳоланганилиги равшан, албатта. Навоийни дин ва тасаввуфга атайин яқинлаштириш ҳам саёзлик, бир ёқламалик, шеърхонни чалғитишдан ўзга натижা бермайди. Шоир шеърларида тасвиrlанган ғоя, туйғу, образ руҳий манза-

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тонкент, 1970, 369-бет.

раларни ўз номи билан айтишга эришиш, улар бағридаги яширин маъно ва бадиийлик сирларини таҳлил тилида ифодалаш — ҳақиқатнинг бош мезони мана шудир.

Алишер Навоий ўзбек адабиётининг қайси жойида бўшлик ёки етишмовчилик сезган бўлса, ижод тажрибаси билан ўша бўшлиқни тўлдириб, камчиликларга чек қўйган. Шоирнинг қитъя жанри такомили ва тараққиётидаги хизматлари шу томондан ҳам таҳсинга лойиқ.

«Навоий қитъаларининг асосий хусусияти шундаки,— дейди А. Ҳайитметов,— улар кўпроқ традицион мазмун ва формалар билан эмас, балки тўғридан-тўғри ҳаёт билан, шоирнинг турмуши билан боғланган. Бу шоирнинг умри давомида яратган кундалик дафтари, у ёки бу ҳодисалар муносабати билан яратган бадиҳалари мажмуаси, ҳаётий мушоҳадалари ва хулосаларидир...»¹

Бевосита ҳаёт ва «шоирнинг турмуши» билан боғланган, «кундалик дафтари»ни эслатадиган ёки бадиҳа шеърларда ҳам тасаввуфий мазмундаги мисралар анчагина.

Эй Навоий, кўп мажози ишқ ила машъуфсан,
Ўткил андин, доғи ён ишқи ҳақиқат сори бот.
Иккисидин гарчи ошиқ ўлмаки лозим келур,
Бори ул ўлмакки, бўлғай зимида юз минг ҳаёт.

Бу шеър — шоирнинг ўз-ўзига бир танбиҳидир. Унинг кўнгли мажозий ишқдан кўп хурсандлик топган. Лекин у бу шодликларидан ҳаволанмасдан тезроқ ишқи ҳақиқат шавқи ила яшашни орзу қилаётир. Ишқнинг ҳеч бир турида омонлик йўқ. Жондан кечмагунча жононга етиб бўлмайди. Аммо илоҳий ишқ йўлида ўлмакнинг бошқа; зимида «юз минг ҳаёт бўлғай». Бунинг яна бир мухтасар атамаси — «мақсади кул». Бу якуний мақсаддага эса ҳеч қайси солик «фонийи мутлақ» бўлмаса, эришиб бўлмайди. Чунки «қатра» ҳам «қаро туфроқ»قا сингмагунча, «Андин имкони йўқ очилмоқ гул». Фонийи мутлақ ким? «Нақди фано»га эга ошиқ. «Нақди фано» ниманидир қўлга киритишмас, балки «ўзлук иморатин» бузиш:

Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано анинг музди.
Ул иморатни бузмайин солик,
Бўла олмас бу нақдга молик.

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 52-бет.

Ұзлик «бандидан» халослиқни шоир — «Хақиқат кишвари сори ҳидоят айлаб» огоҳ бўлмоқ, дейди. Бошқа бир қитъада бучинг асосий шарти сўзланган:

Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса бўлмас бу иш,
Кимдуурурким, бағри бу ҳасратдин онинг қон эмас.

Ўзликдан кечган кўнгилда Ўзлик бўлиб Ҳақ «иморат» тузади. Шунда дил ҳам, тил ҳам тангриники. «Ҳар киши тенгрига бўлса,— дейди Навоий,— тенгри ул кишига бўлур. Ва тенгрига бўлғонлиқнинг маъниси муни дебтурларким, тенгри таолонинг буйруғи била амал қилилғай... Ва тенгри таоло бу кишига бўлмоқнинг маъноси муни дебтурларким, қулнинг ҳар навъ муроду мақсади бўлса, тенгри таоло ҳосил қилғай ва барча оғат ва балодин сақлағай».

Инсон «тенгри таоло буйруғи била» қачон амал қила олади? Қачонки, фисқ, кибр, риё ва бошқа гуноҳлардан юракда ғубор ҳам қолмаса. Қачонки, шахсиятини доимо кузатиб, ич-ичидан ўрганиб, билса. Қачонки, у руҳий ҳаёт кечира бошласа.

Фосиқ мену кофири ниҳони,
Қаъба сафари эрур манга ҳайф.
Ўзни буки яхши кўргазурмен,
Биллоҳки, менга келисё ҳайф.

Бу шеърда «Қаъба сафари»га доир гап — восита. Үнга асосланиб фосиқлик, яъни зоҳирий мусулмонлик ортидаги ниҳоний кофирилик фош қилинган. Бундай риёкорликнинг илдизи — худпастлик: ўзни яхши кўргазмак балоси. Охириги сатрда худпастликдан будпастлик афзалдир, деган мантиқ аксини топган.

Хилқатимни девлар бирла агар қилсан қиёс,
Лоф бўлғай, гар десамким, ул ҳамондур, бу ҳамон.
Тоатимни габрлар фисқиға ёндоштурсалар,
Не бу андин яхшироқ бўлғай, не ул мундин ёмон.

Тасаввуф ана шундай қиёсларда инсон ўз табиатини текшириш ва ҳеч чўчимасдан нуқсонларини тан олмоглигини заруриятга айлантиради. Инсонийликнинг «ўзани» қаерда? Юракда. Ноинсонийликнинг-чи? У ҳам одамнинг ичиди. «Хилқатимни девлар бирла агар қилсан қиёс», «Лоф бўлғай» дейилганда лоф йўқ. Одам сийратида шундай шайтоний кучлар яширинганки, жаҳлу ғазаб, макру

риёда у девларга ҳам панд беради. Ҳақиқий тоат-ибодат ичдан покланиш, журму гуноҳлардан халос бўла боришни ўйлашдир. Абу Ҳошим Сўфий «Юракдан кибр разолатини даф қилишдан кўра, тоғни игна учи билан қўпориш осон»— деган экан. Айтишларича, кишининг «уч юз олтмиш томири» уйқуга кетганда ҳам «кин томири» бедор бўлармиш. Ҳасаднинг ёвузлиги шу даражада эканки, Юнус Эмро унинг «Тангри ҳайбатидин қўрқуси йўқ»,— дейди. Инсон ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати ва ахлоқий хислатларига ўзини масъул билиши керак. Шундагина у қалбининг зулмат гўшаларига зиё тилайди. Шундагина у ўзининг фақат ҳақлигини эмас, поҳақлигини ҳам тушунади. Айбордлик ҳиссидан айб ва камчиликларнинг томири бир қадар қурийди.

Зунун Мисрий «Уч сафар қилдим ва уч илм келтурдум Аввалки сафарда илме кетурдумким, хос қабул қилди ва ом ҳам қабул қилди. Иккинчи сафарда илме кетурдумким, хос қабул қилди ва ом қабул қилмади. Учунчи сафарда илме кетурдумким, на хос қабул қилди ва не ом...», деганиши.

Бу илмларнинг аввали — тавба илми. Иккинчиси, «таваккал ва муамолат ва муҳаббат». Учунчи, ҳақиқат илмидурким, элнинг илм ва ақл тоқатидин ташқари» бўлиб, ҳалойиқ уни англамаганлиги туфайли инкор қилишган экан¹. Навоийда комил инсон концепцияси «ҳақиқат илми»ни ҳам қамраб олгандир.

Филология фанлари доктори Р. Орзивеков Навоий қитъаларининг ўзига хос ғоявий хусусиятлари тўғрисида фикр юритиб, яна бундай дейди: «Навоий қитъалари ўзининг ахлоқий-таълимий мағзининг кучлилиги билан ҳам қимматлидир. Шоир ҳар бир кишидан жамиятга, оммага фойда келтиришни талаб этади. Дунёга келдингми, яхшилаб ҳунар ўрган, йўқса, нотамом, чала ўтасан:

Камол эт қасбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғаминок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайнҳи,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ,—

деб, кишиларни илм-ҳунар ўрганишга чақиради»².

Ростдан ҳам шеърда шундай талаб ва чақириқ борми? Бу саволга жавоб қайтаришдан аввал бошқа олимларнинг шарҳ ва мулоҳазаларига мурожаат этиш зарурдир.

¹ Алишер Навоий. Асаллар. 15-том, Тошкент, 1968, 77-бет.

² Орзивеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент, 1976, 23-бет.

Алишер Навоийнинг ҳикматли сўзлари жамланган тўп-ламда қитъанинг насрый мазмуни шундай берилган: «Оlamдан ғамсиз ўтай десанг илму ҳунар ўрган. Дунёдан камолотга етмай ўтиш, ҳаммомдан тоза бўлмай чиқишинг худди ўзи»¹.

«Ҳаётдан мурод фақат айш-ишрат эмас. Ҳаётнинг мезони инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга бағишлиши, касб-ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши керак. Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўлади». Н. М. Маллаев шу фикрларга қитъани далил қилиб кўрсатган².

Энди ўзга бир асада ўқиймиз: «Ҳақиқатдан ҳам, дунёда яшаб, умр кўриб бирор касбга, бирор ҳунарга эга бўлмаган инсоннинг, шоир айтганидек, ҳаммомга тушиб, кирдан тоза бўлмаган инсондан фарқи бўлмайди».

«Кирдан тоза бўлмаган»ларнинг кимлиги балки қизиқарлидир. Ана, эшитинг: «Маълумки, Алишер Навоий сарой доирасини яхши билар, уларнинг хулқ-атворини яхши ўрганган эди. Шоирнинг юқоридаги тўрт мисра шеъридаги (қитъадаги дейилмоқчи — И. X.) фикри, яъни ҳаммомга тушиб тозаланишнинг ўрнига кир билан ҳаммомдан чиқиши, турмушда бир касбга эга бўлмаслик каби фикрлари худди ана шу сарой аҳлларига қарши қаратилган эди. У сарой аҳлларининг мана шундай ғайриинсоний хулқ атвонини жамият, халқ олдида аямай фош қилди».

Эркин Воҳидов Навоий ғазалларининг айрим таҳлилларига муносабат билдириб, «Ғазалнинг мазмунини жўн гапириб бериш — таҳлил эмас. Бу ғазални ечинтириш. Уни шоҳона либосдан ҳоли қилиб, очиқ танасини кўрсатиш, холос. Бундай таҳлил шеърхонни совутади, шоирни беобрў қиласи», деган эди. Алишер Навоийнинг ҳар қандай шаклдаги шеърлари мазмунини жўнлаштиришнинг таҳлилга алоқаси йўқ. Кейинги «таҳлил»да ҳатто қитъанинг «танаси» ҳам кўринмайди. Энг ёмони, у ўқувчининг қизиқишини сўндиради.

Филология фанлари доктори А. Абдуғафуровнинг фикрича, «Кўб олтун — кумуш сори қўл сунмағил» деб бошланадиган қитъадагидек, «Камол эт касбким...»да ҳам «шоирнинг кузатган асосий мақсади мавжуд нуқсон-иллатларни фош этиш, қоралаш эмас, балки комил инсон идеа-

¹ Алишер Навоий. Афоризмлар. Тошкент, 1941, 35-бет.

² Маллаев Н. М. Ўша китоб, 389-бет.

ли нуқтани назаридан кишиларни ёмон йўлдан қайтариш ва панд-ўгит билан тўғри, ҳалол бўлишга ундаш, касб-хунар эгаллашга даъват этишдир»¹.

Бунда «идеал» сўзининг тилга олниниши ўринли. Шеърда «кишиларни ёмон йўлдан қайтариш», «тўғри, ҳалол бўлишга ундаш» бор. Албатта, касб-хунар эгаллаш ҳам комиллик шартларидан ҳисобланади. Лекин «ҳалол бўйлай деб жони ҳалак», ўзинча тўғри яшаб, бирор-бир касб ёки ҳунар ўрганган одам ишқдан йироқ, орифлик маъри-фатидан хабарсиз бўлса-чи?

«Камол эт касбким...» номли китобчада қитъанинг ғоя-вий моҳияти қўйидагича шарҳланади: «Камол касб этмоқ дегани — беҳад кенг ва теран тушунча... Алишер Навоий «Лисон-ут-тайр»да: «Тўрт унсур, етти кўк ва олтита томон — булар коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади. Коинотдаги барча нарсалар ичida ҳаммадан энг улуғи Инсон бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қолади», — дейдилар. Инсоннинг камолот ўйли мана шу ҳақиқат ҳақида чуқур ўйлашдан бошланади. Ва у аста-секин ўзлигини излайди. Ўзини таниган оламни танийди. Шу тариқа у «олам уйида» ғам ва фафлатда тутқун яшашдан руҳини қутқаради. Ҳазрат Навоий «Камол эт касбким» дея даъват қилганларида комиллик учун зарур жуда кўп хусусиятларни назарда тутганлар. Киши ўзини ҳирс, таъма, нафс, фафлат, подонлик сингари майларидан покламаса, у ҳеч пайт комил бўлолмайди... «Оlam уйи»да яшаш — унинг фуқаросига айланишдир. Мир Алишер Навоий инсоннинг жаҳон фарзанди мавқеига кўтарилишини хоҳлаганлар. Худди шу мавқени эса камолотнинг олий чўққиси деб билганлар»².

«Камолотнинг олий чўққиси»га оид охирги гап нотўғри. Чунки қитъада жаҳондин ўзни тўла озод айлашга даъват қилинган. Бу — тасаввуфдаги бош масала.

Қамол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.

Аввало шу байт маъносини талқин этайлик. «Касб» сўзи икки маънони англатади. Биринчиси — ўрганиш, одат қилиш, ҳосил қилиш, эгаллаш. Иккинчиси — ҳунар, билим, машғулот. Шунга биноан байт мазмунидан икки хил

Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. Тошкент, 1979,
89-бет.

² Ҳаққул И. «Камол эт касбким...», Тошкент, 1991.

хулоса чиқариш мумкин. Чүндарда камолотга эриш. Акс кетмагингдан натижа топмайсан. А1606
үйидин» ғамга тўлиб кетмоқ сен учун.
Эй, инсон, камолот босқичларини эгалла
сингга мағлуб бўлиб қолма. Дунёнинг «зебу»
кўнгул қўйма. «Маъни аҳли» сафида бўл. Ком.
ноқислигингни билиш. Ҳақни сев. Шодлигинг
фаноликда. Бўлмаса «олам үйини» хушнудлик билан
эта олмайсан. Булардан қайси бири шеърий матн тарки-
бига тўла мувофиқ?

Шеърни тушуниш учун матини ҳар жиҳатдан тўғри
ўқиш лозим. Лекин бу камлик қиласди. Шеърни тинглай
билиш керак. Шеър фақат сўз ёки фикрмас, овоз ҳамдир.
Шу овозни шеърхонга етказувчи «орган» — бу, образ. По-
этик образ шонирнинг фикридан кўра, нотинч руҳи, дард-
ли қалбига мансубдир, деган қараш мавжуд. Бунга инон-
моқ керак. Чунки образ мундарижаси ҳамиша руҳ **ва**
қалб ҳақиқатини ифодалайди. Шеърни англашнинг яна
бир зарур шарти бор. Шеър сени ҳам эшитиши лозим.
Шеърга аввалдан ўйланган ақлли ва қуруқ гапларнинг
кераги йўқ. Унга Ғам ва Армоннинг акс садоси етиб **со-**
ради, холос.

Камол эт қасбким, олам үйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.

Нега оламдан эмас, «олам үйидин?» Бу образ олам-
нинг «уй» қадар торлигини аниқ ҳис қилган кўнгилдагина
таассусот уйғотади. Образнинг мундарижасини чуқур бил-
моқ учун эса, олам ва одам муносабати масаласини та-
саввух фалсафаси контекстидан ажратмаслик керакдир.
Биз «олам үйидин» ғамсиз чиқмоқни қанчалик тор ва бир-
ёклама тушунсак, «ғамнок чиқмоқ»ни ундан ҳам саёзроқ
тушунамиз. Қани, Алишер Навоийнинг ўзларига муро-
жаат этайлик-чи:

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,
Мундин ўзга таман касби камол айламангиз.

Демак, чин маънодаги комиллик — Ҳаққа қуллик,
кимки комил бўлса (комилликка интилса ҳам) «мундин
ўзга» касби камол истамайди. Ёри азалдан ўзгасидан «та-
манной висол» талаб қилмайдиган ошиқлар «олами фони»
учун мутлақо ғам емайдилар. Алишер Навоийнинг бир
рубонйсида бундай дейилган:

ли нүктән назаридан кишиларни ёмон йўлдан қайтариш ва панд-ўгит билан тўғри, ҳалол бўлишга ундаш, касб-хунар эгаллашга даъват этишдир»¹.

Бунда «идеал» сўзининг тилга олиниши ўринли. Шеърда «кишиларни ёмон йўлдан қайтариш», «тўғри, ҳалол бўлишга ундаш» бор. Албатта, касб-хунар эгаллаш ҳам комиллик шартларидан ҳисобланади. Лекин «ҳалол бўйлай деб жони ҳалак», ўзича тўғри яшаб, бирор-бир касб ёки ҳунар ўрганган одам ишқдан йироқ, орифлик маърифатидан хабарсиз бўлса-чи?

«Камол эт касбким...» номли китобчада қитъанинг ғоявий моҳияти қўйидаги шарҳланади: «Камол касб этмоқ дегани — беҳад кенг ва теран тушунчча... Алишер Навоий «Лисон-ут-тайр»да: «Тўрт унсур, етти кўк ва олтига томон — булар коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади. Коинотдаги барча нарсалар ичидан ҳаммадан энг улуғи Инсон бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қолади», — дейдилар. Инсоннинг камолот йўли мана шу ҳақиқат ҳақида чуқур ўйлашдан бошланади. Ва у аста-секин ўзлигини излайди. Ўзини таниган оламни таниди. Шу тариқа у «олам уйида» ғам ва ғафлатда тутқун яшашдан руҳини қутқаради. Ҳазрат Навоий «Камол эт касбким» дея даъват қилганиларида комиллик учун зарур жуда кўп хусусиятларни назарда тутганлар. Киши ўзини ҳирс, таъма, нафс, ғафлат, подонлик сингари майларидан покламаса, у ҳеч пайт комил бўлолмайди... «Оlam уйи»да яшаш — унинг фуқаросига айланишдир. Мир Алишер Навоий инсоннинг жаҳон фарзанди мавқенига кўтарилишини хоҳлаганлар. Худди шу мавқени эса камолотнинг олий чўққиси деб билганлар»².

«Камолотнинг олий чўққиси»га оид охирги гап нотўғри. Чунки қитъада жаҳондин ўзни тўла озод айлашга даъват қилинган. Бу — тасаввуфдаги бош масала.

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.

Аввало шу байт маъносини талқин этайлик. «Касб» сўзи икки маънони англатади. Биринчиси — ўрганиш, одат қилиш, ҳосил қилиш, эгаллаш. Иккинчиси — ҳунар, билим, машғулот. Шунга биноан байт мазмунидан икки хил

Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. Тошкент, 1979, 89-бет.

² Ҳаққул И. «Камол эт касбким..», Тошкент, 1991.

холоса чиқариш мумкин. Чунончи: 1. Эй, инсон, билим ва ҳунарда камолотга эриш. Акс ҳолда на келмагинту на кетмагингдан натижа топмайсан. Шуни англагилки, «олам уйидин» ғамга тўлиб кетмоқ сен учун шараф эмасдур. 2. Эй, инсон, камолот босқичларини эгаллашни кўзла. Нафсингга мағлуб бўлиб қолма. Дунёнинг «зебу зоҳир»ларига кўнгул қўйма. «Маъни аҳли» сафида бўл. Комилликнинг — ноқислигингни билиш. Ҳақни сев. Шодлигинг — фақру фаноликда. Бўлмаса «олам уйини» хушнудлик билан таркибига тўла мувофиқ?

Шеърни тушуниш учун матини ҳар жиҳатдан тўғри ўқиш лозим. Лекин бу камлик қиласди. Шеърни тинглай билиш керак. Шеър фақат сўз ёки фикрмас, овоз ҳамдир. Шу овозни шеърхонга етказувчи «орган» — бу, образ. Потетик образ шонрнинг фикридан кўра, нотинч руҳи, дардли қалбига мансубдир, деган қараш мавжуд. Бунга инномоқ керак. Чунки образ мундарижаси ҳамиша руҳ ва қалб ҳақиқатини ифодалайди. Шеърни англашнинг яна бир зарур шарти бор. Шеър сени ҳам эшитиши лозим. Шеърга аввалдан ўйланган ақлли ва қуруқ гапларнинг кераги йўқ. Унга Ғам ва Армоннинг акс садоси етиб ёради, холос.

Қамол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.

Нега оламдан эмас, «олам уйидин?» Бу образ оламнинг «уй» қадар торлигини аниқ ҳис қилган кўнгилдагина таассурот уйғотади. Образнинг мундарижасини чуқур билмоқ учун эса, олам ва одам муносабати масаласини тасаввуф фалсафаси контекстидан ажратмаслик керакдир. Биз «олам уйидин» ғамсиз чиқмоқни қанчалик тор ва бирёқлама тушунсак, «ғамнок чиқмоқ»ни ундан ҳам саёзроқ тушунамиз. Қани, Алишер Навоийнинг ўзларига мурожаат этайлик-чи:

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга таман касби камол айламангиз.

Демак, чин маънодаги комиллик — Ҳаққа қуллик, кимки комил бўлса (комилликка интилса ҳам) «мундин ўзга» касби камол истамайди. Ери азалдан ўзгасидан «тамони висол» талаб қилмайдиган ошиқлар «олами фони» учун мутлақо ғам емайдилар. Алишер Навоийнинг бир рубойисида бундай дейилган:

Аҳбоб, денгизки, хонумондин тамаъ уз,
Не хону не мон, кавну макондин тамаъ уз,
Не кавну макон, жону жаҳондин тамаъ уз,
Лекин демангиз муники ондин тамаъ уз.

Кимдин «тамаъ уз» демаслик керак? Ҳусни мутлақ маъшуқадин. Аслида, «хонумон», «кавну макон», «жону жаҳондин» кечмасдан, Ҳақ висолига умид кўзини тикиб бўлмайди. Шеър қаҳрамони буларнинг барчасидан ўзни озод айлай олган, дилда боғлиқлик сезганида, «Лекин демангиз муники ондин тамаъ уз», дея қатъий қаршилик билдирамасди. «Лисон-ут-тайр»да Иброҳим Адҳамнинг «сулукин имтиҳон» қилувчилар унинг кўнглида мулки ёди сақланганлиги учун:

Дедиларким нотамом эрмиш ҳануз,
дея уни ҳали «хом» ҳисоблашади.

Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Этур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Бундаги «нотамом» ҳам сўз — образ, жаҳондан томоман этак силкимаслик ноқисликларини акс эттиради. Достонда ҳам, қитъада ҳам «нотамом» бир моҳиятда тадбиқ қилинган. Лекин шеърдаги қиёсий далил янги топилган. «Ҳаммомдин нопок чиқмоқ»—«жаҳондин нотамом ўтмак»—лик натижасини гўё реаллаштиради.

Тасаввуфда мужаррад олами, маъни олами, ғайб олами, руҳ олами, тафрид олами, сир олами каби атамалар мавжуд. Буларнинг барчасини ботиний олам тушунчаси ўз ичига олади. Ташқи, яъни зоҳирий дунёдан кечиш — ана шу оламга сафар қилиш демак. Тарк этган — топади. Топган — тарк ҳам этади. Шундай экан, тасаввуфий шеърлардаги «таркидунё»чилик кечинмалари барча манзара ва оҳанглари билан текширилиб, ундан сўнг бу foявиий йўналишни бадбинлик ёхуд реакционликка нисбат бермоқ адолатдан бўлади.

МАЖОЗ — СУВРАТ, ҲАҚИҚАТ — СИИРАТ

«Лисон-ут-тайр» достонидаги ҳикоятларнинг аксарияти дин ва тасаввув ҳақиқатларидан юзага чиқарилган бўлиб, тарбиявий ва таълимий аҳамиятга эга. «Суду савдо шевасида моҳир» бир савдогар Ҳинд дарёсида савдосотиқ ишлари билан шуғулланар экан. Унинг димоғига «моял савдо» шу қадар чуқур ўрнашибдики, сувга ғарқ бўлиш эҳтимолини ҳам хаёлга келтирмайдиган бўлиби. Фойда ҳирси уни бир мулкда ўн кун сокин туришга қўймас, у сув сари югуравераркан. Йиллар шу янглиғ ўтаверибди. Баҳри беомон унга «ҳар оғатдин» холи кўринаверибди. Юнус Эмро «Ким нени севса — имони шулдир», деганидек, ҳалиги савдогар чин имон, эътиқод эҳтиёжларини ҳам унитибди:

Макка атрофин сув ичра айланиб,
Фарз адo этмай, яқин етгоч ёниб.
Халқ дебким йўл мушарраф ҳажга ҳам
Майл бермай ул тараф ҳирси дирам.

Кунлардан бир кун дарёда бўрон қўэфалибди. Савдогар савдо-сотиқقا қандай ғарқ бўлган бўлса, унинг кемаси ҳам сув қаърига чўкиб, ўзи балиқقا ем бўлиб кетибди.

Бу ҳикоятда, бир қарашда, бойликка муккасидан кетган кимсанинг фожиаси кўрсатилгандай. Лекин ундаги ички мақсад бошқа. Аҳмад Яссавий:

Тариқатга шарнатсиз кирганиларни,
Шайтон келиб имонини олур әрмиш,

дейди. Ҳикоятда худди шу ҳақиқат ифодаланган. Шарнат қонун-қоидаларига риоя қилингандагина, имон шайтон чангалидан омон асралади, дейди ҳикоят мантифи.

Маълумки, Шайх Санъон Шарқ адабиётидаги машҳур қаҳрамонлардан бири. Шайхнинг севги қиссаси — түғёнли ва мунгли қисса. Унинг ишқий қисмати биринчи ма-

ротиба буюк мутасаввуф шоир Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарида тасвирланган. «Лисонут-тайр»-даги ҳикоятлардан бири ҳам «ишқ ва муҳаббат баҳрининг гавҳари ва шавқу маломат оташкадасининг самандари» Шайх Санъон ҳақиқададир. Навоийшунос олим А. Ҳайитметов уни «ҳажм эътибори билан, айниқса бош қаҳрамон... образининг тўла ва чуқур очилиши билан бошқа ҳикоятлардан кескин фарқ қилади ва уни бемалол достон ичидаги мустақил шеърий қисса ёки поэма деб қараш мумкин», деб характерлайди.

Достонда тасвирланишича, Шайх Санъон «Кўнглиғайб асроридин огоҳ» зот. У Қаъбада авлиё ва ориф одамлар орасида, ўз саҳобалари даврасидаги пайғамбардай кун кечирган.

Остонининг гадойи шоҳлар,
Қуллуқиға муфтахир огоҳлар.

Кимки бирор балоға мубтало бўлса, «ул дуо қилғоч» ўша бало дафъ бўлган. Иттифоқо, Шайхнинг ўзи чорасиз савдога йўлиқибди. У «неча тун бир туш» кўрибди. Ва «риштай сабру қарори» узилиб, тушида ҳар гал бегона мамлакатда сайр этиб юрар, қандайдир бутхонага кирав, мастиқдан ғайридинлар сафида будпарастлик қилар экан. У охири ўша юртга, яъни Румга боришга аҳд қилибди.

Ботроқ ул кишварға азм этмак керак,
Ҳар қаён тортар қазо — кетмак керак,
Чунки бўлса бизга ул маъво насиб,
Бошимизга ҳарна келса ё насиб...

Рум иқлими сафарида унга «тўрт юз аҳли тарийқ» ҳамроҳ бўлишибди. Ул кишварга қадам қўйилиши билан муҳташам бир бутхона кўринибди. Ўнинг тошлари «ғам ва машаққат тоғидан келтирилган бўлиб, хиштлари дарду бало тупроғидан» қорилган эмиш.

Таъбия ҳар кунгурида тошлар,
Ишқ тифидин кесилган бошлар.
Аҳли дин бошиға паррон қилғали,
Оlam узра сангборон қилғали.

«Куфру исён зулмати»га қопланган бу жойга киришданоқ, Шайхнинг жисму жони изтиробга тўлибди. Ў «ҳар

тараф ошуфтавор» назар ташларкан, беихтиёр юзида парда тортилиг санамга қўзи тушибди. Шамол шуни кутиб тургандай парданни кўтариби ва ҳамма жой «ул қуёш»нинг нури жамолидан ёришиб кетибди:

Не қуёшким, юз қуёш девонаси,
Ҳусн шамъи даврида парвонаси.
Пайкари руҳи мусаввирдин мисол,
Руҳға ҳар лаҳза ондин ўзга ҳол...

Алишер Навоий «Мұхокамат-ул-лугатайн»да, «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен», деган эди. Шунинг учун достондаги ҳар бир сўз ва сатр замираша «ҳақиқат асрори» мавжудлигини асло унутмаслик керак. Аҳмад Яссавий таърифида:

Тажаллини мақомидур ажаб мақом,
Ул мақомда ошиқ құллар жавлон қилур.
Қай кўнгулга тажаллиси партав солса,
Беҳуд бўлиб ўзин билмай афғон қилур.

Шайх Санъон ана шу «ажаб мақом»га кўтарилиган ошиқ құллардан. Унинг кўнглига «тажаллиси партав» солган. Шунинг учун у «беҳуд бўлиб ўзни билмай афғон» эта бошлияди. Чунки илоҳий ишқ унинг «жисм ила жонига» ўт ёккан эди:

Тушти жони пок фаржомига ишқ,
Кирди қондек етти андомига ишқ...

Ахир Шайхни «дин тариқидин мубарро» айлаб, «куфру даири ичра» расво қилган бир «тарсозодаи оғоқсўз»нинг дардидан туғилган севгининг илоҳий ишққа нима aloқаси бор?» деган эътиrozлар бўлиши мумкин.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

Титрангиз, эй аҳли дин, исломингиз бошиғаким,
Форати дин эткали ул номусулмоним чиқар,—

дейди. «Ул номусулмон» ким? Албатта, ҳусни мутлақ. Бу ерда шоирнинг қандайдир ғайридин қизга муносабати ҳакида ўйлаш кулгулидир. Тарсо қиз ҳам дин форатчиси. Шоирнинг ғазалда битган мана бу гапларини шу қизга қаратади:

Ҳам қошинг тақвию тоатқа бало,
Ҳам күзунг оғати ақлу диндир,

дея бемалол тақрорлаш мумкин.

Демоқчимизки, тарсо маҳваш хаёл ва тасаввур кучи билан яратылган образ. Үнда оддий инсоний хислатлардан күра, илохий сифатлар устун ва характерлидир. Достонда бу даъвони исботлайдын ишоратлар күп. Эңг эътиборлиси мана булар: унинг оғзи «Ғайб сирридин» нишон берса-да, «Ўзи гайб аҳлидек, аммо бенишон». Бироқ унинг нопайдолиги ҳам пайдоликдир. У «Зулмат ичра нурни» нечоғлик пинҳон қилмасин, юзи ҳамиша нурағшон, «Шуълаи ҳусни» «давронға ўт солади. У шайх кўнглини ҳам нурга чулғаб, жонини «шуъла дарёсиға» фарқ айлаган эди.

Лекин ҳикоятдаги «ҳақиқат асрори» шундангина иборатмас. «Ишқи золим зулмидин зору» интизор Шайх ғам шомларининг азобларига сабр тополмасдан:

Дўстлар, нетти мадад еткурсангиз,
Жамъ ўлуб мен зорни ўлтурсангиз...
То жаҳонда бўйла расво бўлмайин,
Бир ўлай, юз қатла ҳардам ўлмайин,

дея ёлворади. Унинг ҳолиға ҳайрон, «ҳардам онинг дардидин қон» йиғлаётган асҳоблардан бири сўз бошлаб: «К-эй муршиди арбоби дин, умр йўлида гоҳо шундоқ кўргиликлар содир бўлади, бунда ўзини қўлга олган кишигина наожот топади»,— дейди. Бироқ «Ўзлук қани?» Ўзлигидан озгина нишон қолганида, Шайх шу аҳволга тушармиди? Мурид буни англолмайди. Аглолмагани учун ҳам муршидини ҳамон «арбоби дин» деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, Шайх ишқ туғёнидан бўлак — на дин, на имон — хуллас, ҳеч нимани идрок қила олмас, «кўзга аввал» «меҳри мунир»ни кўргузуб, сўнгра уни ёшурган гўзалнинг порлоқ чеҳрасидан ўзга ҳеч нарсадан најот истамас эди. Афсуски, бу сирни Шайх Санъонга ҳамроҳ бўлишган «тўрт юз аҳли тарийқ»дан ҳеч бирори идрок қила олмайди. Улар айтган гапларга жавобан Шайх билдирган фикрлар, илохий ишқ шавқидан маст ошиқнинг аҳвол-руҳиясини англаш жиҳатидан характерлидир:

Бири дебким:— «Бу эрур шайтон иши,
Зикр ила ондин топар маҳлас киши».
Шайх деб:— «Жамиъят анда шарт эрур,

Мен паришонман — не хосият берур».
Бири деб:— «К-эй муқтадой аҳли роз,
Бу бало дағынға вожибдур намоз».
Шайх дебким:— «Урма бу маънида дам,
Телбадурмен, телбага йўқтур қалам».
Бири дебким:— «Қўп, таҳорат айлагил,
Элга тоатқа ишорат айлагил».
Шайх деб:— «Ийў кўз ёшимдин ўзга сув,
Қон келур ҳардам боғирдин кўзга сув».
Бири дебким:— «Ғусл пок айлаб кўнгул,
Фориг эт ғамдинки — будур тўғри йўл».
Шайх дебким:— «Ғарқан баҳри фано,
Бўлмишам, мендин на истарсан яно?»

Демак, «паришон»лик «кошифи асрори ниҳон»ликнинг дастлабки белгиси. Паришонлик — «ўз ҳолиға саргаштау ҳайрон»ликка йўл очади. Ундан сўнг «телбалик» юз кўрсатади. Ҳушини ишқ ўғирлаган телбаларнинг пиру комили Мажнундир. Кўздин сув ўрнида қон оқиши — сидқу садоқатдаги балофат. «Ғарқан баҳри фано» — ишқ баҳрига бутунлай ғарқ бўлиш. Бундай ҳолатдаги ошиққа «шайтон иши», намозу таҳорат, тасбихи мисвокдан насиҳат ўқиши ғоғилликдир.

«Тазкиратул-авлиё»да Робия ҳақида шундай мазмундаги ҳикоят нақл этилган экан: Қунлардан бир кун Робиядан «Сен шайтондан нафратланасанми?» деб сўрашибди. «Ийў!» — дебди у. «Нечун?» «Чунки менинг Худога бўлган ишқим шайтондан нафратланишимга вақт қолдирмайди», — дебди-ю, у яна давом этибди: «Мен бирда пайғамбаримизни туш кўрдим. Ул зоти пок «Робия, сен мени севасанми?» — деб сўрадилар. О, Расули оллоҳ, ким ҳам севмайди Сизни? Лекин Ҳақ ишқи менинг борлиғимни шу қадар ишғол қилганки, бошқа бирорни севиш ёки кимдан-дир нафратланишга заррача ҳам имкон йўқ менда». Шайх Санъоннинг ўз яқинларига айтган кейинги фикрлари туб моҳиятда Робиянинг эътироуз сўзларига яқиндир:

Бири деб: «Саҳв агар тутти вужуд,
Узриға туфроғ ўпуб қилғил сужуд».
Шайх дебким, оқизиб қон ёшини,
«Олмоғумдур бу эшикдин бошини».
Бири дебким:— «Румға бўлди сафар,
Қаъбани қилмоқ керак эмди мақар».
Шайх дебким:— «Онда қилғонни талаб,
Мунда топдим, не чекай ул ён таъб...»

Ха, Шайх Қаъбада «талаб қылғонни» Румда топади. Румда топгани, азалий талабига мос ва мувофиқлиги учун ҳам у на панд, на таънаю маломатларга парво қилмайди. «Йүқ алар бирла ишим, Ким харобот ичрадур истар кишим», дея дийдор дардида ёнаверади:

Кундуз — оқшомгача бағри чок-чок,
Кеча тонг отқунча фирмәтдин ҳалок.
Ҳар нафас бир ойдин ортиб меҳнати,
Бу эди бир ойға тегру ҳолати.
Чунки ҳаддин ўтти ранжу дард анга,
Туғроқ ўлди жисми ғам парвард анга.

«Ранжу дард» ҳаддан ортиб, «жисми ғам парвард» туғроқ ила тенг бўлгач:

Кофири золим сиришти ишвагар
Ена ул манзардин ўлди жилвагар.

«Кофири золим» ёр бу гал «ўз афтодаси»дан «Куфр дайриға» не сабабдин асир бўлганлигини сўраб-суринтиради. Шайх эса ҳушдан кетиб, «Жисмида қолмай ҳаётдин асар», «Бир кечакундуз ўлуклардек» чўзилиб ётади. Фурсат етиб, завқ ила бехушлик гўё чекинади. Шунда у Ёрга дарду ҳолини изҳор қиласди. Шайхнинг дил изҳоридан маҳвашга бир ноқислик сезилади. У «аҳли роз» «ишқни маҳфий» тутишларини эслатиб, ошиғини «кўп хижолат» қиласди-ю, охири шарт қўяди («Ким менинг васлим таманно айламиш, Ихтиёр этмак керакдир тўрт иш...») Бу шартлар: май ичиш, маст бўлиб, зуннор боғлаш, «Қуръон»ни ўтда ёқиши ва будпарастлик динига ўтмоқдир. Булар ишқнинг «шукронаси» бўлса, икки «журмонаси»— жаримаси ҳам бор: бири — бир йил мобайннида чўқабоқарлик қилиш. Иккincinnisi — шунча муддат оташгоҳда ўт ёқиши. Шайх бу ишларнинг ҳаммасини бажаради. Маъшуқа дастлабки шартларни фанонинг «тўрт такбири» дейди. Шайх ҳам уларни худди шу мазмунда қабул қиласди ва фаноликка монелик кўрсатмагани учун ҳам тўла бажаради. Бу ерда дин ёки имондан кечиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Шайхнинг дини — Ишқ, имони — дил соҳиби ўша Моҳ эди. Ахир, у булардан тонгани йўқ-ку! Демак, у умрини тиккан ҳақиқат — мутлақ ҳақиқат. Шунинг учун унга бошқа ҳар қандай ақида ва муқаддас тушунчалар фоятда нисбий туюлган.

Неки амр этса пари рухсор ёр,
Ошиқи девонаға не ихтиёр!
Харне матлуб ўлса, қокимсан буюр,
Қилмасам — тиғи жафо бўйнимга ур!

У нима ишга қўл урган бўлса, ана шу эътиқод сўзларига
событигини намойиш этган, холос. Йиқ мулкида гадову
шоҳ деган тафовут бўлмаганидек, мўмину тарсо деган
фарқ ҳам йўқ. Шайхнинг муҳаббат тариқати—илоҳий бир-
лик тариқати.

Риёй Қаъбадин дайри фаноға
Кириб, гар бутқа зоҳир қилдим имон,
Мени ёзғурма, эй шайхи риёй,
Ки гар коғир эдим, бўлдум мусулмон.

Навоийнинг бу қитъаси гўё Шайх Санъон тилидан ёки
унинг толенини назарда тутиб битилганга ўхшайди.

Ҳикоятда яна бир ибратли маъно илгари сурилган.
Ошиқи девона Шайхнинг қилмишлари туфайли, унга эр-
гашиб келган кишиларнинг ҳаммаси пирларини ёлғиз таш-
лаб Қаъбага равона бўладилар. Унинг ишқ майидан қон-
ган бир фоний муриди бўлиб, Шайх Рум томон юрганида,
у бошқа мамлакатда экан. Сафардан қайтгач, пири боши-
дан кечган воқеаларни эшитибди, унга хабар етказган
ҳалиги қочоқларга қарата у дебди:

— К-эй ҳамиятда тўнғизлардин батар,
Шайхким пир эрдию, сизлар мурид,
Борчага иршодидин беҳбуд умид.
Фақр аро шарти иродат келди бу,
Кимни қилса муршиди фархунда хў,
Хайли асҳоби ташаббүҳ айламак,
Тенгрима лекин таважжуҳ айламак.
Гар тааллуқ бўлса, гар тажрид анга,
Харне қилса айламак тақлид анга.

Демак, фақру фанолик талаби бўйича пир не деса,
нима ишни қилса, муридлар ҳар қандай вазиятда унга
‘тақлид этиб, сўзларини жон қулоғида эшитишлиари шарт.
Шайх Санъоннинг муридлари-чи? Ул «вафосизларға фақр
автори ҳайф», «Аҳли тақво хирқаву дастори ҳайф». Улар
тинчлик ва хотиржамлик пайтларида ёлғон лоф уриб со-
диқликларини исботлашга тиришган бўлишса, Шайх бо-
шига иш тушгач, дарров «бевафолик» йўлига ўтишган.

Үларнинг ўзни «салоҳ андеш» тутиши, бир-бирини «дарвеш» аташи, «Зуҳду тасбеҳу ридо»си, «кафшу дастору асо»си — хуллас, барча-барчаси уят. Чунки:

Бўлса эрди Шайхқа сакбонлик иш,
Қылса эрди бир неча ит парвариш,
Чархдин етканда бу янглиғ жафо,
Кўрмагайму эрди итлардин вафо!?

Хуллас, «Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бो-
била андин яхшироқ». Ҳикоятдан келиб чиқадиган яна
бир муҳим маъно ана шу!

«Як жиҳатлиқ бобида мардона» шу мурид (ҳалиги
жамоат ҳам хоҳлар-хоҳламас унга йўлдош бўлишади)
Рум томонга йўл олади ва бориб Шайхни топади. На ис-
лом, на имон маслагидан асар қолмаган, хотири зуҳду
тақво андишасидан тўла фориғ Шайхга яратгандан на-
жот тилаб муриди кўп дуо ўқийди. Оқибат шу бўладики,
Шайх асҳоблари қуршовида Каъбага қайтади.

Савол туғилади: тарсо қизнинг Шайх олдига қўйган
шартлари тўғрими? Ислом дини нуқтаи назаридан ўша
шартларни бажариш гуноҳи азимлиги тушунарли. Лекин
ҳақиқий ишқ маслагида-чи? Ушбу шартларда ҳам бир
сир очилади. Бу — тарсо қизнинг «вафо бобида хому но-
тамом»лигидир. Шайх ва асҳоблар йўлда экан, маҳвани
тарсога бу «нотамом»ликни Йсо пайғамбар маълум қила-
ди. У туш кўради. Тушида унга Йсо бундай дейди:

Мезбонлиқнинг тариқин билмадинг,
Ўйла меҳмонға неларким қилмадинг.
Дайрнинг меҳмонлиғин тарк этти ул,
Мезбонлиққа ҳарамға кетти ул.
Бот етиб бўлрил, мушарраф динира,
Ўзинг айтиб, кир анинг оинифа.

Тарсо қиз уйқудан уйғониши ҳамон «Шайх аёфининг
изи»га айланишни истаб қолади. Қилган ишларини ёдга
олиб, «хотири ношодига» ўтлар туташгач, «оҳ уриб» ўр-
нидан туради-ю, Каъба эҳроми томон елади.

Тез борур эрди борғон сори эл,
Элтандек тоза гулбаргини ел.
Солур эрди гомини беҳолваш,
Чарх анинг қилғонларидин кинакаш.
То биёбон ичра ошти шиддати,
Фолиб ўлди ваҳму бийму ҳайрати...

«Заъфу ожизлиқ» юз кўргазгач, у «ёлғизу бекаслигига» йиғлайди. Жудолик жафосин англаб, ҳажр «Чорасин бил-маслигига» йиғлайди. Ниҳоят ғамкаш маҳваш:

Шайхнинг қўйнида кўргач бошини,
Тўкти рухсорига ҳасрат ёшини...

Кўзларида ҳасрат ёшлари, беадаблигу юзқаролиғига ик-
пор бўлиб Шайхга у дейди:

Беадаблиғларки қилдим билмишам,
Афвунг оллида сияҳрў келмишам.
Ҳар неким қилдим ҳамон, қилдим ҳамон,
Мен ямон, кешим ҳамон, диним ҳамон.

Қарангки, «Фоғил элнинг ҳар бирида юз хаёл», бу гал
ҳам улар ишқ сирини кашф қила олмайдилар.

«Инжил»да «Менга инонган ўлса ҳам, яшайди»,— дей-
ди Исо. Шунингдек, у «Худо Руҳдир... Руҳдан туғилмаган,
худонинг Шоҳлигига киролмайди... Руҳ истаган жойда
эсиб туради ва унинг товушини эшитасиз, лекин қайси то-
мондан келиб, қайси томонга кетганини билмайсиз...»,—
деган. Тарсо қиз «Мен ямон, кешим ҳамон, диним ҳамон»
деркан, ўзи, маслаги, динидаги ноқисликларни айблайди,
аммо Исолга шак келтирмайди. Шунинг учун унда фақат
«шавқи ислом» эмас, Исо пайғамбар башоратидан нишон-
лар зоҳир бўлади:

Зоҳир этти шавқи исломни ҳам,
Исо руҳиллоҳи аъломни ҳам.

«Менга иймон арз қил!»— дейди маҳваш ошиғига. Тила-
ги бажо келтирилади. Шундан сўнг у «Оҳ уруб Шайх ол-
лида» жон беради. «Булъажаб иш зоҳир ўлди, булъа-
жаб»,— дейди шоир. Ахир, Ишқ ниҳояти йўқ ажойибот-
лар олами. Бу оламда булат чархни нигун айлайди. Паш-
ша анқони забун этади.

Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ...

Ишқ зулмидан ўлган — асло ўлмайди. Боқий яшайди.
Чунки у «ишқ айвонида» дафн этилади. Ишқ айвони эса
мангу қуламайди. Дунёдаги ҳамма динлардан мукаммали,
динларнинг дини — Ҳақ ишқи. Муҳаббат дардидан пок

ва қудратлироқ имон бўлиши мумкин эмас. Мана шунинг учун Шайх Саънон ёрини «ишқ айвонида», «Дину иймон аҳли гўристонида» дафн қилади.

Нақл этилишича, бир гуруҳ басирлар «Ё мусофириғ била ёхуд асирик» боиси Ҳиндистонга бориб қолишибди. Орадан анча вақт ўтгач, фалакнинг гардиши билан кўрлар яна юртларига қайтиб, масканларида қарор топишибди. Ана шунда бир киши улардан «Филни кўрдингизларми?»— деб сўрабди. «Кўрдик!»— дейишибди басирлар. «Қани, далил келтириң»,— дебди ҳалиги киши. Аслида уларнинг њеч қайсиси филни кўрмаган, унинг айрим аъзосини пайпаслаб, шу билан кифояланган эдилар. Филнинг «қўл»ларини ушлаган кимса уни «Сутун» деса, қорнига қўл теккизгани «Бесутун» (устунсиз) дебди. Хартумини ушлаган одам филни аждаҳога нисбат берса, тишини тутгани фил — икки суюқдир, дебди. Филнинг бошини сийпалаган шахс уни бир чўққининг тумшуғи дея шарҳласа, қулоғига қўл етказгани фил — қимирлаб турган икки елпуғич экан, дебди. Ҳуллас, бу сўзларнинг барчасида аниқлик, тўғрилик бўлса-да, «умъё юзидин»— кўрлик сабабли ҳукм чиқарилганлигидан нуқсонли ва тартибсиз эди. Шу воқеа «пилбонлиғ шевасида устод», «ҳакими комили ҳуиду нажот» бўлмиш зотга айтилганда, басирларнинг «филшунос»лигини у қўйидагича шарҳлабди:

Деди ҳар бир улча воқиғ эрдилар,
Пил ҳолидин нишоне бердилар.
Бир-бирининг сўзига айлаб хилоф,
Гар жадал қилдилар эрдилар маоф.
Ҳар бири ўз билғонидин деди сўз,
Солмоғон эрди бири пил узра кўз.
Лек жамъ ўлғонда бу барча сифат,
Пилға ҳосилдур улдам маърифат.

Ҳар қандай дин ёки мазҳабда хусусийлик мавжуд. Қаердаки ҳақиқат ва тўғрилик шу хусусийлик доирасидан чиқмас экан, у жойда мутлақ ҳақиқат ҳам, умуминсоний маърифат ҳам йўқдир. Шайх Бистомий демоқчи, кўнгул Ҳақ нуридан қонмагунча, «Ўз демоқлик бирла келмас рост сўз». Мана, ҳикоят замиридаги сира эскирмайдиган моҳият.

Иброҳим Адҳам ҳаётидан олиб тасвиrlанган ҳикоятда «Ўз демоқлик»дан қутулиш «тажриба»си кўрсатилган. Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат»да «Иброҳим Адҳамнинг ҳолоти багоят кўптур. Бир китоб битса бўлур»,

дейди ва яна ёзади: «Бир кун овға борур эрди. Хотифе нидо құлдикі, эй, Иброҳим, сени бу иш учун яратмайдур. Бу — сүздін анга огоҳлиғ юзланади. Ва мулк таркин қи-либ, бу тоифа тариқін ихтиёр құлди ва Мakkага борди ва анда Суфиён Сурій ва Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Фай-булий сұхбатыға етишти ва Шомда ҳалол рўзи учун позир-бонлиғ, яъни доштбонлиғ құлур эрди ва анга ҳадисдур: бийик каромот ва мақомот аҳлидин бўлди...»

Иброҳим Адҳам Мakkага бориб улуғ шайхлар сұхба-тига етишган. Ризқ учун даштбонлиғ қылған. Қароматлар зоҳир этиб, мақомоти буюк тариқатчилар сафидан ўрин олган.

Ишқнинг бошланғич босқичи — покланиш. Покликка эса ҳұнар ёки билимга, давлат ёхуд мартабага эришган-дай эришиб бўлмайди. Покланиш «истеъдод»и ишқда бошқача. Шунинг учун ишқ ганжига восил бўлған шоҳлар тожу тахтидан, бойлар молу давлатидан, олимлар мансабу мартабаларидан жуда осон кечишган. Иброҳим Адҳам кўнглида ошиқлик шоҳликдан ғолиб чиққач, у сўфийлик хирқасини кияди-да, Балхдан Нишопурга қараб юради ва бир төғ бағрида яшай бошлайди:

Бу макон бўлди чу ул гавҳарга кон,
Етти йил бир төғ аро құлди макон.

«Лисон-ут-тайр»даги ҳикоятда ҳам собиқ шоҳ мағора-да яшаркан, тоат-ибодат қиласи. Рўза тутади. Сирли хаёлларга фарқ бўлади. Лекин ҳалол луқма учун заҳмат ҳам тортади:

Жамъ этиб водийда кундуз хасу хор,
Бир қучоқ боғлар эди мардонавор.
Эгнига боғлаб, бориб бозорға,
Сотар эрди шом учун ифтогра...

Кунлардан бир кун «эгнида ўтун», «жисмида ранж», шаҳарга бораётган Иброҳим Адҳамнинг йўлини бир гуруҳ кишилар тўсишибди. Мақсад — унинг сулукда нимага эришганлигини имтиҳон қилиш экан. Имтиҳон сўз билан эмас, мушт билан бўлибди. Бири мушт билан урса, бошқаси бўйнидан бўғишга бошлабди. Шунда Иброҳим Адҳам, «Ким ониким сен тилайсан қолди ул, Балхдин мен бу та-раф тутқонда йўл», деба ўзлигидан кечганлигини эътироф этибди-ю, балога қолибди:

Балх онинг чиқмайдур эрмини ёдидин,
Ким бosh эрди хотири ношодидин.

Неча йил чекса бу янглиғ ранжу дард,
Мулкининг ёдидан ўлгай кўнгли фард,

дэйишибди имтиҳончилар. У «нотамом эрмиш ҳануз».

Нимаси «нотамом?» «Хотири ношодидин» Балхнинг чиқмаганими? Абу Язид «Ориф на тушида, на ўнгида ҳусни мутлақдан ўзга ҳеч нимани кўрмайди, ундан бешқа билан учрашмайди ва ҳеч бирор нарсага кўз тутмайди», деган экан. Ал-Шиблӣ табъирича, «Ошиқда — шикоят, қулда — эътиroz, қўрқоқда — хотиржамлик бўлмаганидек, орифда ҳеч нимага боғлиқлик бўлмаслиги керак».

Орадан бир йил фурсат ўтгач, синовчилар яна Иброҳим Адҳамнинг йўлини тўсадилар: «Яна бир мушт имтиҳонга урдилар...» Бироқ бу сафар ундан ҳеч қандай садо чиқмайди. Бундан «мумтаҳин»ларнинг ўзлари фарёд тортиб:

Дедилар топиб ул ойин биғла ком,
Ким сулук ичра иши бўлмиш тамом...

Бу Иброҳим Адҳамнинг ҳақиқий шоҳликка кўтарилиши эди: «Шаҳфа андин сўнгра итти шоҳлиғ». Аввалги шоҳлиғ ёди унинг кўнглида бир пардага ўхшаб турганки:

Файр ёди кўнглида то бор эди,
Парда янглиғ монеъни асрор эди.

Қиссадан ҳисса шулки, ҳақни деган ёлғиз Ҳақни севиши, фанолик йўлида «булҳавас»лик қилмаслиги керак. Ана шундай эшиқ комилу покбоздур.

«Лисон ут-тайр»да хилма-хил мавзулардаги олтмишдан ортиқ ҳикоятлар бор. Уларнинг кўпчилиги ҳали таҳлил этилмаган. Бағрида мутлақ ҳақиқат томон бориш сирлари яширин бу ҳикоятларни ўрганиш, айни пайтда, тасаввуфни ҳам ўрганишdir.

ЖУНУН МАЪРИФАТИ

Бу ишқ ўтиға давому бўлғай?
Ҳар ким тиласа равому бўлғай

Машҳур араб адаби Абул Фарроҷ Исфаҳонийнинг «Қўшиқлар китоби»да Мажнун ҳаётидан шундай воқеа қайд этилган. Мажнун бир кун Лайлиникига ўт сўраб чиқибди. Лайли унга лахча чўғни рўмомчага ўраб берибди. Гап гапга уланибди-ю, латта ёниб тугабди. Лекин Мажнун жойидан жила олмасмиш. У яктагини йирта бошлабди. Яктак ҳам куйиб битибди. Сўнг у беҳуш бўлиб Лайлининг пойига йиқилибди. Лайли берган ўт — ишқ ўтининг чўғи эди. Бу чўғ Мажнун кўнглида алангага айланиб, у шу оловда Қақнусга ўхшаб тириклай ёнганди. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида, «Ўт солса жаҳон элига Мажнун, Бир куйгучи бўлғуси Филотун», дейди. Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлилангандир. Мажнун қисматининг тимсоли достонда ўт ва нур. У туғилишидан то охирги нафасигача ўтга талпиниб яшайди. Унинг ҳаёти — нур ичида кечган ва нурдай безавол ҳаётдир.

Қайс ҳали чақалоқ, эмаклай ҳам олмайди. Аммо унда қандайдир пиҳоний иштиёқ кўзга ташланади. У «Ўт кўрсаки майл этиб ниҳони, Ишқ ўти тасаввур айлаб они» бешик ичра фифон тортаверади. Бундай гўдек табиатида фавқулодда хислатларнинг уруғи яшириниши шубҳасиз, албатта. Қайс мактабга қатнай бошлашиданоқ ўша хислатлар қувватини кўрсатади. Унинг зеҳни ниҳоятда ўткир. Дарсларни жуда тез ўзлаштиради. «Ҳамдарслари бу ҳолатдин, Ожиз эрдилар хижолатдин».

Кунларнинг бирида Қайс сабоқ олаётган мактабга, атрофида канизаклари, Лайли кириб келади. Лайлининг чехраси гўё гулистон саҳнида ўтдин очилган гул, «ул гул била» у жаҳонга ўт солади. Бу — чақалоқликда Қайс хушини эгаллаган ишқ ўти эди. Лайли юзида балқиган ёлқинга Қайс бардош беролмай қолади. Ранги сарғайиб, кўнглида қўзғалон кўтарилади. Ишқ зўр келгач, у ҳушини «аввал қадаҳ»га топширади. Бу «қадаҳ»га «май» тўлгунича йўқ. Қайс ҳали ишқ майидан сипқормаган. Шунинг

учун у «май иси бирла масть» бўлиб, илк бора ғам тўдасидан енгилади. Нозикфаҳм Лайли буни дарҳол сезади. Чунки унинг ҳам «жони зори» «шавқ ўтида» ёна бошлаганди.

Қайснинг изтироблари атрофидагиларга ошкор бўлиб қолмаслиги учун Лайли чора ўйлаб топади. Унинг таклифи билан аҳли мактаб боғ сайрига чиқадилар. Баҳор фасли. Дараҳтлар яшил либосларга бурканган. Гуллар қулф уриб очилган. Чор атрофдан қушлар чуфури эшистилади. Болалар у ёндан-бу ёнга қувнаб югуришади. Аммо Қайснинг дил гунчаси очилмайди. Хомушлиги, хазинлиги аввалгисидан кучайган. Сирини пинҳон сақлашга ҳар қанча уринмасин, уддалай олмайди: гоҳ кўзидан ёш оқади, гоҳ ихтиёrsиз оҳ чекади. Лайлига қарай деса, кўнглида ўт ловуллаб кетади.

Боқай деса доги қуввати йўқ
Боқмай деса доги тоқати йўқ.

Лайлининг саъӣ-ҳаракати туфайли улар хилватда учрашишади. Ери келганда Қайс гуллар орасида яшириниб фироқ қўшиқларини куйлаётган эди. У «ўз ҳолиға зор йиглар», «бесабру қарор» тўлғанарди. Қайснинг ўз ҳолиға ҳайронлиги ортар, барча чин ошиқлардек у дил дардини очиқ изҳор эта олмасди. Балки шунинг учун Лайлига у «турфа йигит» бўлиб кўрингандир. Балки шунинг учун беҳисоб хижолатлар тортиб бўлса-да, маъшуқанинг ўзи аввал сўз бошлагандир. «Не навъ ғаму малолатинг бор?» деб сўрайди Лайли ундан. Буни Лайли билмаганими? Лайли Қайсни «ширин сўзидан» лол қилганди. У ҳолшунос эди. Қайс ҳам унга «забони ҳол бирла» сўз айтади. Ва илк дафъа «ҳайрат ўти»ни тилга олади:

К-эй жонима ҳайрат ўти солғон,
Кўнглумни бурун назарда олғон.
Аввалки жамолидин сочиб барқ,
Ўт ичра вужудим айлаган ғарқ...
Қилғонни ёшурмогинг не эрди,
Мендин яна сўрмоғинг не эрди?

Ҳайрат ўтидан жони ўртанган Қайс ҳушдан кетади. Маҳваш унинг бошини қучоғига олади. Юзига гулоб сепади. «Ким бўлди бу шиддатингга боис?» деган ўз сўроғидан гўё пушаймон бўлиб йифлайди. Шу пайт Лайлини излаб юрган канизаклар келиб қолишади. Юз берган воқеа уларни чўчитиб юборади.

Кўзларига даҳр ўлуб қаронгу,
Қўрқиб дедилар: «Не ҳол эрур бу?»

Лайли уларни сирдан огоҳ қиласди. Қанизаклардан бири ишқ дардидан воқиф эди. Шу қиз Лайлига тасалли бериб, уни уйга жўнатади. Қайсни эса яқин кишисини топиб унга топширадилар.

Ҳушдин хабари, «руҳдин асари» йўқ. Қайс ярим кечада ўзига келади: «Қўрди ўзини чаман ичинда, Сарву гулу ёсуман ичинда». Худди шу тунда Қайс янгидан туғилганди. У энди табиат билан бир тану бир жон эди. Унинг «гул атри» таъсиридан ҳушига келиши оддий ҳодиса эмас. Гул — тимсол. У табиат ва инсон руҳиятидаги ўйғунлик, илоҳий бирлик моҳиятини ифода этади. Навоий бир ғазалида «Ул қуёш васлиға бир дамлиқ хаёлимни десам» «етти чарх» варақлари тўлиб, «етти баҳр» сиёҳдон бўлади, деганди. Қайс ҳам ана шундай хаёллар билан сеҳрланганди. Буни ҳаммадан аввал бағри сўзон булбул тушунди. Ва унинг боши узра сайраб, аҳволига йиғлади. Сўнг гул «гулгун ёқасини» пора-пора қиласди. Лола, нарғис, сунбул, дарахт, сабза, сув — булар ҳам Қайсга ҳамдардлик билдиришади. Лекин «андуҳ ўти»ни нима сўндиради? Висол. Ҳар ён боқиб ёрини топмаган Қайс кўнглида энди фироқ ўти шуъла сочарди:

Кўкси аро шуълан фироқи,
Бу ўт била доғи иштиёқи...

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаркан тонг ўз байроғини кўтаради. Тонг ёруғида умидсизлик зулмати чекинади. Ошуфта йигит сабодек «гул бошиға» эврулади. «Дедиким: Қани ул гули шакарханд, Ким бу гул эрур юзига монанд?» У бутун гулшан бўйлаб монандлик ахтаради ва ғунча, сарв, сабза, туфроғ, сув — ҳамма-ҳаммасида ёрдан алоҳида-алоҳида бир нишона топади. Масалан, сарвда ёр қаддининг нишони бўлса, туфроғда унинг «аёғ нишони» мужассамдир. Тунда Қайс булбулни тинглаганди. Тонгда булбул унинг фифонига қулоқ тутади. Қайс булбулнинг «Гул суҳбати ичра муҳтарам» эканлигини эътироғ қиласди. Аммо унинг минг тил била ҳар шому саҳар нола чекишини ёқламайди. Биринчидан, ошиқлик даъвоси элга заррача ҳам озор етказмаслиги керак. Бундан ташқари, ишқдан лоғ урган — ишқ аҳли томонидан тан олнимайди. Иккинчидан, булбул «аҳли висол» вакили, «ҳажр аҳли қошида» дам урмаслиги лозим. Қайс ўзини висол аҳли қаторига қўшмайди.

Мискин мену дардманди мажрух,
Топмай тан аро нишонаи рух.
Яъни фам ўтида жисми зорим,
Ийк жон киби сарви гулъузорим.
Сен тортма нола мубталовор.
Ким нола эрур манга сазовор,—

дейди у. Достондаги воқеалар ривожи — Қайсдаги мискинликнинг ривожи, дардмандликнинг кучайиши ва мубталолиге ноласининг шиддатланишидир. Қайс ҳар гал ҳушини йўқотганда жононнинг руҳи унга жон бўлиб қайтаверади. Қабиладошлари уни олиб кетмоғ учун келишганида Қайс ақлу ҳушдан бегона, худди жонсиз аҳволда ётарди. Ўйга олиб борилгач, у ўзига келади. Кўз очса, бошида ота-онаси турибди. Уларни фам эзган. Онаси ўғлиниң мусибатидан зор инграб бошларини силаса, отаси меҳр билан пешонасидан ўпарди. Алишер Навоий ғазалда бундай дейди:

Гар забун бўлсан ажаб әрмаски түнса ишқ аэр,
Аждаҳолар хоксор ўлмоқ тариқин ўрганур.

Ҳақиқатда ҳам ишқ хоксорлик тариқати. Ишқ аждаҳони ҳам хоксорликка ўргатади. Ишққа забун бўлган одам меҳру шафқатда ғолибdir. У қаҳрдан, ваҳшатдан покланади. У ўзининг илоҳий моҳиятини тушунади. Хоксорлик — Қайснинг туғма фазилати эди. Ишқ ундаги хоксоликни мукаммалаштириди. У багоят андишли йигит эди. Ҳижолат ҳисси ота-онасининг кўзларига тик қарашга имкон бермас, у уятдан қийналарди: «Чун кўрди ато билан аноси, Қим они ҳалок этар ҳаёси». Ҳаёдан ўлаёзган кишига насиҳат не ҳожат? Шу боис на ота, на она унга бирор нарса демайдилар. Унинг «турфа ҳоли» ва «ажаб ҳаёли»ни ўзларича мулоҳазадан ўтказадилар. Бирларига уни пари йўлдан оздиргандай бўлиб туюлади. Иккинчиси, «Дев чалиб кетибди», дейди. Бу ҳукмлар огоҳликдан далолат эмасди. Бу тахминлар кейинчалик Қайснинг оёғига занжир бўлиб боғланди. Унга хайриҳоҳ одамлар кўп эди. Лекин чигал қисмати ва руҳий ҳаётини бутун мураккаблиги билан тушунадиган одам йўқ эди. Навоий улуг Шахс ва муҳит, идеал ва воқелик ўртасидаги ана шу фоже муносабатни чуқур тадқиқ этади.

Қайс фам кулбасида ёлғиз бир лаҳза бўлса ҳамки, ақлу ҳуш ғолиб келиб турибди. Ўз ҳолатини у мушоҳада этмоқчи. Бироқ уни ҳайрат енгади. Ботин оламидаги га-

ройиб ўзгаришлар Қайсни ҳайратлантиради. У яна ҳамма нарсаны эсдан чиқаради:

Чеккач яна ишқ ўти забона,
Құймади вужудидин нишона.

Қайс «бало қабиласи» томон равона бүлади, яъни «Маъшуқ уйининг йўлини» тутади. Моҳлиқо ҳарамига қараб чопаётган Қайсни ким биринчи бўлиб қаршилайди? Мана, эшитинг: «Чун бўлди қабила ўти пайдо, Ул ўт билла куиди зор шайдо». Ўт ўтга чирмашади. Кўнгилдаги ўт ўша ўтга юз уради. Ўтнафас ошиқ ул ўтга қарататарона оғоз айлади:

К-эй ҳажр тунида ахтари ишқ,
Рахшанда нечукки гавҳари ишқ.
Бил машъали фароғ сенсен,
Е гавҳари шабчароғ сенсен...

Ғам шомнида қўлин тутиб, ҳижрон тунида дилин ёритган бу ҳаётбахш ўт — фароғат машъалидан шукроналар тўқиб, сўз охирида у:

Дойим бу тариқи шевани тут
Ҳам ёру ва ҳам жаҳонни ёрут,

дея илтижо қиласи. Шу «гавҳари шабчароғ»сиз ёр ва дийдор тушунчаси Қайснинг тасаввурига сиғмайди. Унингча, жаҳоннинг илоҳий файзи айни шу ўт ёлқинининг дарражаси билан белгиланади.

Қабила аҳли маст уйқуда. «Ишқ аҳлиғадур ҳаром уйқу» деганларидек, Лайли бедор. Ерининг хазин ноласини эшитишиданоқ, ўрнидан у қўзғалади. Лайли бошига тушган ишқ савдосидан хабардор доя Қайсга ҳам хайриҳоҳ эди. Улар икковлон Қайсга пешвоз чиқадилар. Ошиқ ва маъшуқ бир-бирин кўргач «оташин оҳ» тортадилар:

Қим ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманлариға бу шуъла тушти.

Пок ишқнинг сўзон шуъласи дояни ҳайрон қолдиради. Лайли ҳам, Қайс ҳам унинг кўз ўнгида беҳуш бўлиб йиқиладилар. Висол мазмуни улур учун гўёки муҳаббат оташи ичра тўлғанмоқ эди.

Қайснинг бу навбат ғойиб бўлиши энди кўпчилик қа-

билидошларини ташвишлантирганди. Уни ахтариб ҳар ёқ-қа кишилар жүнатилади. Изловчилар унинг изини аниқлашгач, Лайли қабиласига қараб юрадилар. Ахтара-ахтара уни қумга күмилган ҳолда топишади. Қайс уйига күтариб келтирилади. Яна муштипар она фифон қилиб йиғлайды, ота ўксиб бел буқади. Бошқалар-чи? Улар ҳуши ўнгланган Қайсга насиҳат қилиб, таъна ва маломат сўзларини ёғдиришади. Бу сўзлар унинг кўксига найзадай санчилар, паришонлигини янада орттиарди. Ошиқнинг боши маломат тошларига нишон эканлигини Қайс яхши биларди. У ғоғиллик, нодонликнинг зуғумига нисбатан беҳад бардошли эди. У норасолар билан баҳсга киришиши худпастлик белгиси деб фаҳмларди. Кимdir Қайснинг «Оёғига кишан солиш керак», дейди. Лекин бу гап унинг хотирига бориб етмайди. Чунки у мутлақ ҳурлик йўлига тушган ва ҳеч қандай қаршилик уни бу йўлдан қайтара олмасди. Шунинг учун ярим тунда у яна дилбарининг уйига қараб югуради. Бу воқеа кетма-кет қайтарилаверади. Қабила аҳли чора излашади. Бироқ Қайс сийратидаги ўт кучайгандан кучайиб бораверади. «Дам бирла ўти батар туюшиб», унда жунун шавқи зўрайганди. Шундан эътиборан, уни «Мажнун» деб атайдилар ва унга назари тушган эл «Келди Мажнуну, келди Мажнун», дея қичқиришади. Аммо бу вақтларда Қайс бутунлай ўзи-ни унутган сирку савдо баҳрида сузарди.

Ўз отиу қавму хайли оти,
Йўқ ёдида файри Лайли оти.
«Лайли, Лайли» дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур, ушбу Мажнун».

Хуллас, «Бу сурат ила ҳар сабоҳу ҳар шом» Мажнун Лайли ҳарами сори елаверади. Навоий чин ошиқлик шартларини ғазалда шундай талқин этади:

Қимки ошиқ бўлса зору хаста ҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.

Васл тоғмоғлиғини ишқ аҳлиға амридур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри маҳол ўлмоқ керак.

Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак андоқки мўй,
Ҳажр аро гаҳ ноладин андоқки нол ўлмоқ керак.

Васл мумкин йўқ вали ҳижронда ҳар дам юз бало,
Мундоқ оғат мубталоси моҳи сол ўлмоқ керак..

Мажнун бундай ҳолат ва ҳиссиётларни бутун туғёнла-ри билан бошдан ўтказар, бениҳоя «зору хаста ҳол», эли ҳам, олами ҳам унинг Лайлі эди. Лайлі ёди уни бамисо-ли най каби ингратар, ҳижрон даштида ҳар дам юз бало юзма-юз келишини у истиқбол муждаси ҳисобларди.

Дашт узра фигон қилиб ҳамеша,
Кезмак анга бўлмиш эмди пеша.

Ошуфталиги ҳаддидан ошган Мажнуннинг жонида «ба-ло ўти» ёнса кўнгли «савдо ўтидин» мунаввар эди. У бир ўринда «Ким жисмда хасча ҳам эмасмен», дейди. Бу гап-да муболоға йўқ. Мажнунда вужудпарамстлик майли тамо-ман сўнган. У Рух одами. Унинг бахти ҳам, ўзгалар наза-ридаги бахтсизлиги ҳам мана шунда:

Жисмимга қадарки руҳ берди,
Бермаса эди не бўлғай эрди?—

дейди жафокаш Мажнун. Агар унга шу қадар руҳ ато этилмаганида, у ишқ мулкиннинг сultonи бўла олмасди.

Ҳижрон офати зўрайганда Мажнун ўзини ожиз сезади. Баъзан ўлим ҳақидаги хаёлларга берилади:

Маълум этибон чу ўлганимни,
Ит олиға солибон танимни.
Жонимни халос этиб анодин,
Кутқарсалар эрди минг балодин.
Жисмимни талашса эрди итлар.
Қонимни ялашса эрди итлар...

Мажнун шу қадар шафқатлики, жонсиз жисмига ит ҳам тиш уришини истамайди. Негаки, ит ўша заҳотиёқ қутуради. «Телба бўлиб» жаҳонга ўт солади ва «юз хастай нотавон» бало-га йўлиқади. Шунинг учун у бундай қарорга келади: унинг вужудини аввал ўтга ташлаб кўйдириш керак. Ўшандаги ҳам вужуд «ул ўт аро» «изтироб бирла» ёмоги лозим. Ўтдан нишона бўлиб қолган кул шундан сўнг кўк узра соврилгани мақсадга мувофиқдир. Нечоғлик изтиробга ташна, қалб ёнгинига ўч бу Мажнун?! Унинг беқарор кўнгли «ўтга маскан». Бу масканда узлуксиз олов ёнади.

Оваҳки бу ўтдин ўлди тобим,
Йўқ, йўқки ичинда изтиробим.

Кулбамдаву масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт...

Тасаввур қилинг, кулбаву маскани, жони тани ўт ичиде қолган бир бечора ошиқнинг оёғи кишанланган бўлса? Бу бедодлик, бағритошлиқ эмасми? «Одатда бирорни ўт ичига ташланганда оёғидан кишанин оладилар. Менинг толеимда ҳам ўт, ҳам кишан, гуноҳим шундай катта эканми?»— деб ўқинади Мажнун. У заиф ва хасдек жисми билан замон занжири ва муҳитнинг темир кишанларини жуда осон парчалаб ташлайди.

«Лайли ва Мажнун»нинг бобларидан бирида Ҳақдан шафқат ва шифо тилаб Мажнунни Каъбага олиб борилиш воқеаси тасвирланган. Каъбанинг «арши аъзам»дек улуғвор салобати Мажнун дилида маҳобатли туйғулар уйғотади. Сўнг нима бўлади? «Қўнгли аро шавқ оташи» ёнади-ю, беихтиёр у йиғлай бошлайди: «Ёғдўрди кўзи ёшин ёғиндек». Тун олам узра қора пардасин тортганда Мажнун ҳар ҳукмда қодир, ҳакими донога нидо қилиб, мотамвир фарёд кўтаради:

Эй ишқ ўтии айтаган жаҳонсўз,
Андин мени нотавонни жонсўз,
Эй ургон ул ўтни хирманнимга.
Хирман иски, жон била танимга...

Бу ўтдан наинки жон, «мағзи устухон» ҳам куйиб битаётир. Ахир, ҳакиму донога «Мени беомон бу ўт азобидан халос қил»,— дейиш мумкин-ку! Мажнуни оташсевар буни хаёлга ҳам келтирмайди. Балки, «Дерманки менга бу ўтни ҳардам, Афзун қилу қилма зарра кам!»— деб тавалло этади у. «Ишқ ўтидан эт юзумни рангин!» Бу ҳам Мажнуннинг олий орзуси. Ишқ ўтидан бошқа ўтга у синфимайди. Шу ўт ҳароратидан йироқ ҳар қандай ўт унга аҳамиятсиз:

Ҳар ўтки йўқ анда ишқ сўзи,
Мен хастаға қилма они рўзи!

Ишқ ўтидан асар сезилса, у дўзахға ҳам киришга рози. Маълумки, Мажнуннинг ошиқлигидан хабар топгач, Лайлиниш отаси ғазабланади. Аммо унгача у Мажнун таърифида анча-мунча баланд фикрларни тинглайди. Шулардан бири Мажнуннинг шоирлик истеъдодинга берилган баҳодир. «Табъи хушу назми ҳам равондор», дейилади бу

ҳақда. Мажнуннинг назмида авваллари «бори бир исм»—
Лайлиниң мадҳи зикр этилган бўлса, кейинги шеърлари-
да ҳам шу ном янада кўпроқ тақорланади.

Иўқ ҳеч сўз айтмоққа майли,
Айтур сўзи бу қадарки: «Лайли».
Ҳам Лайли ўлуб тилида зикри,
Ҳам Лайли ўлуб ичидা фикри.

У «Лайли ғамидан қилиб тафаккур» юзлаб байту га-
зал тизар, уларнинг барчасида ёрнинг зоти ва сифоти
улуғланарди. Гап шундаки, ўша пардадор мисраларнинг
маъни таркиби оловли эди. Шавқ ва сирга бой у шеърлар
элнинг ҳам димоғидан дуд чиқаради:

Абётиға маъни оташолуд,
Назми чиқориб димоғидин дуд...
Ул назм илаким тузуб навое,
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб,
Афсурдани зору ошиқ айлаб.
То ҳуш димогим солиб тоб,
Абёт деб ўйлаким дури ноб.

Инсон дами нафасидан тандир қизишига ақлингиз бо-
вар қиласими? Мажнун Лайли қабиласи кўчиб кетган
манзилга ёвуқлашиши билан кўнглига олов туташади.

Ҳам дилбар исин толиб димоги,
Бўлди яна тоза ишқ доғи.

У «жонон уйи ўрнини» толиб саждага бош қўяди. «Туф-
роғини кўз аро ёшуриб» киприклари билан ерни супира-
ди. Шундан кейин «бир лаҳза танур ичига» кириб «ўтлуғ-
дами» билан уни қизитади. Бу ҳодиса эҳтимол бизга гай-
ритабний туюлар. Лекин Мажнун учун у табиийдир. Маж-
нун қўтири бир ит билан ҳасратлашаётганда ўтган, қайт-
ган ўловчилар унинг қилиқлари ва айтаётган сўзлари-
дан ажабланишади. Ҳатто айримлар унинг аҳволига ачи-
ниб зор-зор йиглайдилар. Қарангки, Мажнуннинг ишқий
камолотини тўғри характерлай оладиган бир сўхта зот
ҳам топилади. У ишқ ўти ичра самандар бўлган Мажнун-
га қаратади:

Қ-эй, ишқ ўти ичра ахгар ўлғон,
Не ахгарким, самандар ўлғон.

Бу ўт била пайкарингга таркиб,
Бу ўт била хилқатингга тартиб.
Зотинг бўлуб ўт била сиришта,
Тонг йўқ десалар сени фаришта.

Бизнингча, «ғавғойи жунунға мубтало» Мажнунга берилган ҳаққоний таъриф ана шу сўзлар эди. «Лайли ва Мажнун»даги «машхур образларга» хос «пассивликни» таъкидлаб профессор F. Каримов ёзади: «Мажнун бутун достон давомида жафо чеккан, адолатсизликка учраган, зулм кўрган одам сифатида фарёд қиласди. Жамиятдан ва унинг қонун ва адолатларидан норози бўлиб, ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашади, уни ҳақорат қилганлар билан алоқасини узиб замонга, муҳитга лаънатлар ўқиди. Лекин ўз мақсадларига эришиш йўлида бақувват, жанговар тадбир, ҳаракат ва кураш олиб бормайди».

Мажнуннинг «ўз мақсадларига эришиш йўли» жанговар курашчанлик эмас, камолот йўли. Унинг душмани — золим нафс. Навоий айтмоқчи, тўқайдаги шерни енгишдан кўра нафс итини мағлуб қилишни у зўрлик деб билади. Шу курашда Мажнун бағоят событ ва изчилдир. Мажнун на жамият, на замон ва на муҳит қаршисида таслим бўлганмас. Чунки у ўзлиги олдида таслим эмас эди. Мажнун Лайлига ёзган мактубида, «Йўқлуқ менга гар булуб турур йўл, Сен бор бўлу бу йўққа ёр ўл», — дейди. Бу — фанолик йўли. Фанолик эса ишқи ҳақиқийнинг сўнгги босқичи. Бу босқичга кўтарилиган ошиқ руҳ қушини ўзлик қафасидан бутунлай халос қилиб, боқий ҳурликка эришади. Мажнуннинг «ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашиши» — бутун борлиқ олам билан бирлашиш рамзиdir. Шунинг учун у «Тоғ чўққилари менинг отим, самум хулласи менга тўнди», дейди. Шунинг учун унинг ҳажр тифидан чок кўксидан ҳашаротлар қўрқмасдан ичига киради. Бағрида чибинлар кириб ғавғо қилишади. Кўзи уйида чумоли ватан қуради ва ҳоказо.

Мажнуннинг Лайлига шайдолиги алал-оқибатда уни Анал—ҳақлик мавқеинга етказгандир. Акс тарзда у телбалик ва савдо пайғамбари бўла олмасди. Мажнун олий мақсад йўлида ҳамиша тадбири.

Анчадан буён дашту биёбонларда саргашта юрган Мажнунни топмоқ учун бенаво отаси йўлга чиқади. У ўғлига «ғифону зор» қилиб («Шоядки ичига кор қилғай», деб ўйлаб), «насиҳат доруси» билан таъсир кўрсатишга умид боғлайди. Излай-излай у боласини бир вайронада топади. Гоҳ чумоли тутиб, гоҳ туфроғ сочиб, гоҳ бойқушнинг сай-

рашига ҳамдард бўлаётган Мажнуннинг ҳолатини кўргач отаси лол қотади:

Дедики: Недин мисол экин бу,
Субҳоналлоҳ, не ҳол экин бу?..

Мажнун отасининг йиғлаб-ёлвориб айтган насиҳат ва истак сўзларини эшитади-ю, ўзининг аҳволини мана бундай қиёсда шарҳ этади:

Минг барқ тушурса ишқи бебок,
Нетгай анинг ўтрусида хошок.
Не буйруғинг ўлса сўз демасмен,
Мажнун мену лек Қайс эмасмен...

Достоннинг ишқ таърифига бағишлиланган қисмида Навоий ишқни «хуршиди жаҳонкушой», «миръоти жаҳоннамой»га нисбат беради ва ким ишққа назарни равшан қиласа, «Кўрди еру кўқдагин муайян. Чун боққали ихтиёр топди, Ҳарсорики боқти ёр топди», дейди. Ишқ аро фироқ или дард ўтидан жисму жони тўлғангандан Мажнунга фақат мажозий ишқда мусалламлик эмас, ҳақиқий ишқдан баҳрамандлик ҳам насиб этган эди:

Мажнунга бири бўлиб мусаллам,
Баҳра топди иккинчидан ҳам.
Эрмас эди ўзидин бу ишлар,
Бал ишқдан эрди ул кашишлар.

Мажнун кўнглидаги ишқ шавқини дамодам афзун қилган кенглик нима? Жунун. Мажнуннинг жунун йўли — маърифат ва ибрат йўли. Шунинг учун Навоий Мажнунга издошлиқдан фахр туяди ва жунун йўлини — Ватанга раҳномолик камолоти сифатида таърифлайди:

То тутти жунун йўлини Навоий,
Ким бўлди Ватанга раҳнамойи.

ТАСАВВУФ ВА БОБУР ШЕЪРИЯТИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тасаввуф таълимотига муносабати илмда маҳсус текширилмаган. Бобурни тасаввуф жиддий қизиқтирганми, йўқми? Бобур дикқатини тасаввуфга жалб этган сабаблар борми? Бор бўлса, улар нималар? Бобур тасаввуфдаги қайси йўналишларга эътиқод боғлаган? Шоир шеъриятида тасаввуфга доир қандай фоявий-бадиий манзара га эга дейиш мумкинми?

Бу ва бунга ўхшаш яна қатор саволларга аниқ жавоблар қайтарилиши зарур, албатта. У ёки бу шоирнинг шеърларидағи илоҳий-фалсафий маънони таҳлил қилмоқ учун, биринчи галда, ўша шоирнинг тасаввуфга ички яқинлигини аниқлаш керак. Ундан сўнг Ф. Роузентал тавсия берганидек, шоирнинг таржими ҳоли, дунёқараши, ижодий муҳити, қандай адабий анъаналарга издошлиги каби қатор жиҳатларни ҳисобга олиб шеърий матнни таҳлил қилиш лозим бўлади. «Бобурнома»нинг номаълум котиби Бобурнинг форсийда битилган шундай рубоийсини келтиради:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон мұттақиди эшонем,
Дуруст магу шоҳи аз дарвеши,
Шоҳем, vale бандай дарвешонем.

Мазмуни: Дарвешлар, агарчи бизларга қариндош бўл-масалар-да, лекин биз уларга жону дил или эътиқод қўйганимиз. Шоҳликни дарвешликдан йироқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам дарвешларнинг бандасимиз.

Баъзи тадқиқотчилар мазкур рубоийни «тақводорликни тарғиб қилувчи» ва «бадбинлик майлари» ифодаланган шеър сифатида баҳоламоқчи бўлганлар. Ҳолбуки бу ўринда тақводорлик ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Дарвешликни шоҳликдан устун қўйиш наҳотки бадбинлик ҳисобланса? Бу шеърда Бобур тасаввуфдаги дарвешлик маз-

ҳабига эътиқодини ифодалаган. Бунда дарвешликни улурловчи Саъдий ғояларига тарафдорлик бор. Бунда Алишер Навоийнинг «Шоҳ агар дарвешваш эса, шаҳдур, Шоҳу дарвеш ишидан огоҳдур», деган фикрларнинг акс садосини эшитиш мумкин.

2

Арзимас ғам емакка бу дунё,
Бал отин ҳам демакка бу дунё.
Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотирингдин чиқар бу дунёдин.
Давлат учун ўзунгни зор этма,
Иzzат учун ўзунгни хор этма.

«Шоҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар»,— дейди Алишер Навоий нақшбандийлик фалсафаси илгари суринган ғазалларидан бирида. Юқоридаги сингари сатрларда ҳам «олам очмоққа» иштиёқманд шоҳга эмас, балки дунёй дундан чекинаётган сийрати дарвешваш Бобур билан юзма-юз келгандай бўламиз. Бундай оҳангларнинг туғилишини тожу тахт курашларида Бобурнинг «мағлубият ўқунчларини татиган»лиги ёки ҳётидаги омадсизлик ва ҳар турли қийинчиликларгагина дахлдор билмаслик керак, албатта. Бобур шоҳ эмас, «оддий» шахс, яъни шоир бўлганинда ҳам «Арзимас ғам емакка бу дунё...»,— дегандай фалсафий ҳукмларни шеърда акс этириарди. Негаки, бу «эски дунёдин» тамаъ узиб, хотирини янгилай олмаган шоир ҳеч қачон шеърият оламига ўзининг маънавий-руҳий янгиликларини олиб кира билмайди. Бобурни тасаввуфа яқинлаштирган бош ички эҳтиёж ҳам шудир.

«Бобурнома»даги қатор маълумотлар Бобурнинг Шариат, Тариқат, Маърифат шартларинигина эмас, яхлит ҳолда, тасаввуф моҳиятини ҳам теран тушунгандигига тўла ишонч пайдо қиласди. Бобур ёзади: «...Қамолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфий эмас эди, мутасаввуф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввуфлар йифилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридан мунинг усули яхшироқ экандур. Фолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Узга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажолисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн Мирзонинг отига боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлгон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким, баъзидин таваҳҳуми куфрудур. Ничук ким хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликқа мансуб қилиб ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур...»

Демак, Бобур чин сўфийни — мутасаввуф ва ҳар қан-

дай мутасаввуфни сўфий қаторига қўшмаган. Важд ва само қилиш билан ҳам сўфийликка эришиш мумкин эмас экан. Бундан ташқари, «мажозий ошиқлиққа мансуб» кишиларнинг «ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбуб» яратиш «гўялона амр» бўлмайди. Лекин авлиё ва анбиёнинг ишқи — ҳақиқий ишқ. Шунинг учун уларнинг маҳбуби ҳам — ҳусни мутлақдир. Бобурнинг сўфий бўлмаганлиги ўз-ўзидан англашиларли. Аммо унда мутасаввуфлик даъвоси бўлганми? Йўқ, у тариқатга кириш орзуи билан яшаган ва тавба мақомида баъзи натижаларга етишган. Бобурнинг дарвешлиги — сийрат дарвешлиги.

«Душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим,— деб ёзади Бобур.— Сайр асносида хотиримфа еттиким, ҳамиша **тавба** дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикоидин аладдавом кўнглумда губор эди дедимким, эй нафс:

Чанд боши зимаоси мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш.*
Неча исён била олудалинг,
Неча хирмон аро осудалинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобиъ,
Неча умрунгни қилурсен зойиъ...»

Бобур бу тавба асносида, «барча гуноҳидин ўзин» поклаш нияти билан чоғирхўрликни ҳам бас қиласди: «Тавба қилдим чоғир ичмакликтин». Май идишларини тўплаб синдиритиради ва «бу синдуруулғон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларга ва дарвешларга» улашиб беради. Тўғри, узоқ йиллик бу тавба дағдағаси Рено Сангога қарши уруш арафасида амалга оширилади, шоир уни ўлим олдидаги тозаланиш мазмунида ҳам талқин қиласди:

Нияти разв ила ким юрибсен,
Улмакингни ўзунга кўрубсен.
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар...

Бобурнинг ўшанда бутун мамлакатда майхўрликни таъкидлаш ҳақида чиқарган фармонида бундай сўзлар битилган: «инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми, подшолик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тор-

* Қачонгача, гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан татиб кўр.

тиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгуларга ружу қилинарди». Шунинг учун Бобурнинг «тўлиқ жиддият билан» «тавба эшикларини» очишни шариат талаби ва ман-фаатлари чегарасидаги ишдир деб баҳолаш ҳам мумкин. Бундай баҳо бўлиши шарт. Чунки Бобур комил мусулмонлик йўлини тавба-тазарру йўлидан ажратмаган. Лекин у бунда тасаввуф адабиётида кенг ёритилган асосий бир ма-салага диққатни тортади. Бу — нафс. У нафсга тобе бў-лишни — умрни зойиे этишга тенг қўяди. Бобур нафсни енгишни инсоннинг ўз хоҳиш-иродасигагина нисбат бер-майди: «...инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ қелтирувчи ёқимли нарса-ларни тарқ этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний қўмакка боғлиқ». Унингча, «нафсга қарши уруш»— «зўр уруш». Шоир форсий рубоиисида ёзади:

Дар ҳавои нафси гумраҳ умр зое кардасем,
Пеши аҳлullo аз афъоли худ шармандаем.
Як назар бо мухлисони хастадил фармо, ки мо,
Хожагиро мондему ҳожагиро бандаем!¹

Мазмуни: Гумраҳ нафс ҳавоси билан умрни зое қил-дик. Аҳли дин олдида ўз феълимииздан шармандамиз. Бир бор хастадил мухлисларга амр этки, биз хожаликни таш-ладигу ҳожатманд бўлдик.

Бобур «нафс илгода забун бўлмоқ»ни — фисқ ва фахш телбалиги, ҳавоу ҳавас разиллиги, деб таърифлайди. У «хотиримни сахлар эсанг кел қўпғил», сатри билан бош-ланадиган маснавийсида «Эй тил», дея тилга мурожаат қилади. Бу тил — қалб тили, маърифат тили. Шунинг учун у шоирнинг шарҳи ҳолини аҳли дил, яъни ҳақиқат аҳлига етказмоғи керак:

Аҳли дил оллида суръат била ет,
Сенга ҳарнеки десам сен арз эт.
Мушкилим олида тақрир этгил,
Ҳолатим шарҳини бир-бир этгил.

Асл мақсад нима? Ҳолатидаги мушкулликлар-чи? Шоир бу маснавийда эътиқод ва умид суюнчи тўғрисида сўзлаб, «Равишу тавру сулиқ» йўлидан баҳс очади.

¹ Самойлович А. Собрание стихотворений императора Бабура. Петроград, 1917, стр. 81.

Дегасен мұнтақиду маъмулум,
Равишу тавру сулуку йўлим.

Сулук сўзи икки маънога эга эканлиги маълум. Биринчи-
си — яхши йўлга кириш, равиш тутиш. Иккинчиси — ху-
дога яқинлашиш йўли, дарвишлик ҳаёт. Бобур «равишу
тавру сулик»да Ҳаққа юз буриш йўлини назарда тутган.
Кейинги байтни ўқиймиз:

Бордур андоқки аён айлабмен,
Мен «Мубайин»да баён айлабмен.

«Бобурнома» котиби ёзади: «...маснавий китоби ҳам бор-
ким, оти «Мубайин»дур. Тил билур доно халқ орасида
анингдек латойиф йўқтур. Ва Ҳожа Аҳрор айтган рисо-
лаким, анинг оти «Волидия»дур, ўшал подшоҳ (яъни Бо-
бур — И. Ҳ.) назм қилибдур».

«Волидия»нинг тасаввуф ва ахлоқ масалаларига бағиши-
ланганлиги илмда қайд қилинган. «Мубайин» эса закот
тӯғрисида маълумотлар берувчи асар бўлиб, у бобуршу-
нос олимимиз С. Азимжонова томонидан тадқиқ этилган¹.
«Мубайин»да асосан солиқлар ҳақида сўз юритилса-да,
унда Бобурнинг шариат, шунингдек, тасаввуф аҳлига оид
қарашлари ҳам ифодасини топган, айниқса, тасаввуф адаб-
бийетидаги марказий қаҳрамон — ғариф ҳарактери ва
аҳволига доир шарҳлари муҳимдур:

Бил, ғарib, улдурки ғурбатда
Кун кечиргай азобу шиддатда.
Ватанида нечаки бўлса фани,
Мустаҳиқи закот билгилани.

Гап шундаки, «Мубайин»да баён этилган «равишу тавру
сулик»ига даҳлдор фикрларни шоир «дарди дил чораси»
учун кифоят деб ҳисоблай олмайди:

Бир анинг бирла иш очилмас эмиш,
Дарди дил чорасин қилмас эмиш.
Нетайин, не қиласин дардим учун,
Чора кимдин тилайн дардим учун?

Ана шунда у пир мададига эҳтиёж сезади. Пир раҳнамо-

¹ Қаранг: Азимджанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.

лигнда сулук этса, чорасиз дардига чора тэпиладигандай туулади:

Чорасиз дардимга магар пир этгай,
Чорасиз ишим тадбир этгай.

Аммо пир этагин тутиб, Ҳақ йўлларига чиқмоқ ва илгариламоқ учун ҳам қобилият керак. Фақру фанолик истеъоди зарур. Лекин Бобур қобилият ва истеъододига қандайдир ишончсизлик билдиради.

Найлайин муршиду нетай иршод,
Қобилият қанию истеъодод?

Бироқ шоир бошқа бир ишда истеъододли бўлишга даъват қиласи үзини. Бу — «ғайб илҳомчиси»дан руҳланиш ва илоҳий файзларга восил бўлмоққа қобилликдир:

Мустаид бўлу қил үзни қобил,
Файзлар то санга бўлғай восил.

Улуғ файзу фараҳларга восил ўлмоқнинг шартлари нима? Биринчи навбатда, «тенгри маърифатин дарк» қилишдир. Сўнг эътиқодни рост тутиш. Аслинг нима, охиринг нима бўлади — буларни билиш:

Рост қилғайсан эътиқодингни,
Билгасен мабдау маодингни.

Худди шу маъноларда шоир үзининг саъю ҳаракатлари, талабу тажрибаларида беҳад ноқислик кўради. Ҳатто тангри олдидаги гуноҳларини «бимакка билик» етмаганлигини тан олиб, ғафлат ила кечган умр «саҳифа»ларини варақлаб, ўзига қаратадейди:

Шаҳвату нафс гирифторисен,
Дад била дев номудорисен.
Шаҳвату нафс қавий душмандур,
Минг сенингдекни забун қилғондур.

Энди шоир шоҳ Бобурнинг ғаразларини аёвсиз фош қилишга ўтади:

Тунд раҳшингни миниб елдуруубон,
Элга үзни танитиб, билдуруубон.

Хукмунг ўлмоқ бори элга жорйӣ,
Сўзунг ўлмоқ — бори ерда кори.
Тобенинг мулки Хурросон бўлмоқ,
Ҳинду Чин олмогинг осон бўлмоқ.
Қуллуқу хизматинг этмак йилу ой,
Насли Жўжни уруғи Чигатой.
Борча ишга бўлубон дастрасинг,
Келиб илгингга неким бор ҳавасинг.

Нафснинг «тунд» отига минган киши борки, имкон етгуннча «элга ўзни танитиб» обрў қозонишни истайди. Ҳукмдор эса элу юрт ўртасида гапи-гап, сўзи-сўзга айланиб қолишини, йилу ой одамлар унинг хизматида қуллуқ этишини хоҳлайди. Ахир, ишқ ва эзгулик, ҳақпараматлик ва хоксорликдан бўлак, «Бори фонию, бори ҳеч» нарса-ку! Нега, шуни била туриб, одам ўзини ғафлатга уради? Нечун «Нафс ёғисини мағлуб» этмоқ бу қадар қийин? Нега ўзини ўзгалардан баланд кўриш хоҳиши инсон қонида бу қадар занглаб ётади? У қилғиликни қилиб, кейин нечун ғам-ғусса, ноумидлик ва афодалик ботқоғига ботиб яшайди? Нега? Чунки у тангри иродасидан ўзининг ожиз иродасини ортиқ қадрлайди. Бобур маснавийда ана шу нодонлик ва басирликни қоралаб, шеърхонни ҳам ҳақ маддади или нафси шумдан ғолиб чиқишга даъват қиласди:

Тенгри тавфиқи магар ёр ўлғай,
То киши ҳаққа талабгор ўлғай.
Тенгри тавфиқи дею тек турайнин,
Не қилас, чорани кимдин сўрайин?
Тут қулоқким, будуур таҳқиқи,
Тенгрининг бўлмағучча тавфиқи,
Мумкин эрмас бўла олмоқ ҳеч иш,
Нега керак санга мунча печиш!
Кирдигоро, манга тавфиқе бер,
Юрмакка раҳи таҳқиқе бер...
Гўшу ҳушимни сўзунг сори қил,
Жону кўнглумни ўзунг сори қил.
Ғамларинг бирла овут кўнглумни
Маърифат бирла ёрут кўнглумни...

«Гўшу ҳушимни сўзунг сори қил, Жону кўнглумни ўзунг сори қил»— бу илтижолар ҳусни мутлаққа қаратилган. Шоирнинг «Эй, сабо, елмакни қўйғил, ҳазм қил» мисрали шеърий мактубидаги мажозий тасвириларнинг замирида

ҳам илоҳий моҳият яширингандир. Буни қандай илғаш мумкин?

Айтгил ул ҳусн мулки хонига,
Демайин хон, балки жонлар жонига.
Кўрмайин юзунгни бемор ўлмишам,
Фойибона ошиқи зор бўлмишам.

Охирги сатр — ғайб сирридан огоҳликка ишорат. Шунингдек, «Жонлар жони» иборасига алоҳида аҳамият берниш керак. Бундан ташқари, ошиқ:

Яхши пайгомингни еткурди расул,
Лутфу икромингни еткурди расул,

деб Ёрга етказ дея сабога буюради. Ёрнинг «яхши пайғомини» ва «лутфу икромини» еткарган расул ким? Оллоҳнинг расули, яъни Муҳаммад пайғамбардир. Расулни оддий элчи маъносида англаш жўнлик бўлурди. Маълумки, тасаввуфда ўзни билмаклик учун ўзликдан кечмоқ керак. Қўйидаги байтларда фаноликдаги янги ўзлик яъни ўлганда ҳам тирилмаклик назарда тутилган:

Гар сенинг васлинг умиди бўлмаса,
Васлингға етмак навиди бўлмаса.
Ўзга бўлмас, ўзни билмаклик манга,
Балки мушкулдур тирилмаклик манга.

«Бобурни мистик мақсадлар, мавҳумий дунёга интилишлар қизиқтирумаган. У ҳамма вақт реал борлиқ ҳақида ўйлаган»,— деган қатъий фикрлар илгари сурилган¹. Мистик мақсадлар билан қизиқтураган ижодкорнинг яхши шоир бўлмоғи қийин. Ҳамма улуғ шоирларда мистик кечинмалар бўлади. Бу — аввало, шеъриятнинг табиати ваталабидан келиб чиқади. Иккинчидан, «ҳамма вақт реал борлиқ ҳақида ўйлаган» шоир ўзини ўзи Сир ва Сеҳр оламидан маҳрум қилади. Бундай шоирнинг хаёли самовий кенгликлардан ажралади. Чин шоирнинг Руҳи «мавҳумий, дунё»дан реаллик ахтариш билан ибратлидир. Учинчидан, реал борлиқ, ҳануззача, бирор-бир буюк санъаткорни олами ғайбга «саёҳат»дан тўхтата олмаган.

¹ Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида. «Бобурнома», Тошкент, 1960, 21-бет.

Улки йиллар, ойлар ўткаргай ғаму мотам била,
Шоду хуррам бўлмагай наврўз ила, байрам ила,—

дейди Бобур ғазалларидан бирида. Ой ва йилларини «ғаму мотам» ила ўткарган одамнинг кўнгил тарихини тасаввур этиб кўринг! У олам аҳлидангинамас, мавжуд оламдан ҳам ўзни четга олади. Яъни дунёни тарк этади. Мана шунинг ўзи мистик ҳаётнинг юксалишидирки, акс тарзда Бобур:

Дема, эй ҳамдам, диёру ёр сўзинким, менинг
Улфатим йўқ олам аҳли бирла, бал олам бирла,

деб ёзмасди.

Бобур мемуарида 1502—1503 йил воқеаларини ҳикоя қилиб, бундай дейди: «...Бу муддатким, Тошкентда эдим, хили қаллошлик ва хорлиқ тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади...» Муваффақиятсизлик ва хорликлар уни олис юртларга бош олиб кетмокка ундейди. У оёғ етгунча кетиш, ўзни улус назарида хор этмасдан, ҳатто «азиз элга» ҳам кўринмасликка вақт етган ва бу тангрининг амри эмасмикан деб мулоҳаза қиласди.

Келди ул вақтки бошимни олиб кетгайман,
Оlam ичра аёғим етгунча кетгайман.

Истарам ўзни азиз элга кўрунмасликтин,
Неча ўзумни улус кўзида хор этгаймен?

Халқ юз жавр ила ишлар буюрур кош элнинг
Не юзин кўргамену не сўзин эшитгаймен...

Дема Бобурга нетарсен бош олиб кетмакликни,
Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен?

Биз юқорида шоирнинг ўлимга тайёргарлик маъносидаги сатрларини келтирган эдик. Бундай ҳолатни Бобур аввал ҳам кечинган. Авваллари ҳам ўлимнинг яқинлигини ўйланган: «Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш... Ўзумда бетоқатлиғе фаҳм қилдим. Қўптум, боф гўшасиға бордим. Ўзим била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар як рўз
Бибояд рафт азин коҳи дилафруз.

(Мазмуни: Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгул очувчи бу қасрдан кётиш керак бўлур.

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуга борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Убайдуллонинг набиралари рўбарёйимга аblaқ от миниб кўп жамоати аblaқ сувор билан келдилар. Дедиларким, фам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларға истионат (кўмак) тегуруб, подшоҳлик маснадига ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг, Ўшал ҳолда хушхол бўлуб уйғондим...»

Бу каби далиллар шоир Бобурнинг руҳий таржимаи ҳолини ўрганиш учун ҳам ғоятда аҳамиятли. Бобурнинг «боғ гўшасиға» бориб ўзи била «кандиша» қилиши, ҳозирги илмий тилда айтганда, психоанализдир, у психик аҳволини ҳеч шубҳасизки, тафтишдан ўтказган. Бу «таҳлил» жараёни осон кечмаган, албатта. Маҳзунлик бўлган. Таҳликали туйғулар бош кўтарган. Нималардир журъатга эрк бермаган в. ҳ. Ахир, «жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас», деган киши, дафъатан «Ўзимни ўлумга қарор бердим»,— дея олмайди-ку!

Бошни «муножотқа қўюб» тилак тилаш ҳолатини биз тахминан тасаввур қиласиз. Лекин шоир Руҳнинг худога, худонинг шоир кўнглига нақадар яқинлашганлигини аниқ билмаймиз. Шунингдек, Бобур Хожа Яҳёнинг ўғли тушимга кириб Хожа Аҳрорнинг сўзларини менга етказади деб уйқуга кўз юммаган.

Бобур рубоийларидан бирида яратганга илтижо қилиб:

Руҳумни яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга тани ҳамроқ оғат бирла.
Руҳимни чу тан эвига келтурдунг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла,—

2

деган эди. У Руҳнинг латофатига иноарли. У Руҳнинг улуғ ғамҳўри эди. У Руҳнинг «тан эви»да оғатсиз, касофатга йўлиқмасдан ҳур ҳаракатда бўлишини хоҳларди. Мана шунинг учун ўлим унга осудалик уйқусига ўхшаб қолганди. Ҳамма-ҳаммаси бу илоҳий осудалик қаршисида арзимас ва беҳудалигини у теран идрок этганди:

Ұлым уйқусыға бориб жаҳондин бўлдум осуда,
Мени истасаңгиз, эй дўстлар, кўргайсиз уйқуда.
Неким тақдир бўлса ул бўлур, таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жанг жадал, ранжу риёзат барча беҳуда.
Ўзунгни шод туткил, ғам ема дунё учун зинҳор,
Ки бир дам ғам емакка арзимас дунёйн фарсуда...

Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида шундай нақл бор: Малик Динор Ҳасан Басрийдан «Бу дунёниг азоб-уқубати недур?»— деб сўрабди. У «Қалб ҳалоқати»,— деб жавоб берибди. «Қалб ўлимни недур?» «Бу дунёга муҳаббат»,— деган экан Ҳасан Басрий. Ана шу фалсафа, тасаввуфий эътиқод Бобур шеъриятининг таркибиға сингиб кетгандир. У шунинг учун дунёни «бир дам»лик ғамга ҳам арзитмаган ва «вафоси йўқ золим» даҳрдан кўп шикоятлар ёзганди.

Бобур ўзича дунёдан этак силкиб, узлатга юз бурган фурсатларини, «давлату тахту иззу жоҳ»га эришган вақтларга мутлақо қарама-қарши қўяди:

Кунжу узлатта рў қилиб эрдим,
Ғаму меҳнатта хў қилиб эрдим.
Эй хуш улким, жамии ҳамдамдин,
Дема ҳамдамки, жумла оламдин.
Фориг эрдим, қаноатим бор эди,
Қонеъ эрдим, фарогатим бор эди.
Гўшае ихтиёр қилғон эдим,
Faflat уйқусидан ойилғон эдим.

Булар Бобур шеърларидағи орифона оҳанглар. Биз шоир шеъриятининг тасаввуфга алоқадор айрим жиҳатларини талқин этдик. Ўйлаимизки, бу масала бобуршунослиқда яна тадқиқ этилади ва шу тариқа буюк шоир ижодиётининг қалбига янада чуқурроқ кириб боришга имконлар очилади.

ХАҚИҚАТ ИҮЛ ТУТАЙ ДЕСАНГ...

Фақр излаган эл давлати шоҳонани кўрди,
Тарк этиб оламники жононани кўрди...

Бобораҳим Машраб

Бобораҳим Машраб ғазалларидан бирида «Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлиқ билан»,— деган эди. Машраб чиндан ҳам «ғам даштида»ги бир ошиқ дарвешдир. «Ҳайронлиқ» — унинг кўнглидаги доимий ҳолат. У ҳайронликдан ҳайратгача бўлган ботиний йўлни кечиб ўтган:

Мақоми ҳайрат ичра гоҳи худман, гоҳи бехудман,
Жунун бозорида мастманки истиғноға сифмамдур.

Машраб соҳибжунун шоир. Машрабдаги Жунун — илоҳий ишқ ҳосиласи. У ишқнинг энг шиддатли туғёнларида «жунун водийси»га қочади. Уни ҳамма жойда ва ҳамма томондан «ғам лашкари» таъқиб қилади. «Ғам лашкари ичра» «ҳайрону ҳароб» шоир гоҳ «жисму жони»нинг афгорлигидан сўзласа: «Лашкари ғам бу синуқ кўнглумни афгор айлади»; «Жисму жонимни фигор этти ғамингни лашкари», гоҳ ўзлигини «ғам тарозусига» тортади: «Ғам тарозусига тушган бори вазминмен бугун». Машрабнинг дарди — ғам, дардига дармони ҳам ғам:

Ғамдин ўзга бўлмади дардимга дармон оқибат,

деганди у. Машрабнинг шахси ғам қуюни ичидаги бир дарахтга ўхшайди. Шоир қалбидағи беқарорлик, саргашталик, оворалик ва ҳайронлик мана шундан. Машраб шахсиятини тинглаган киши унинг ички ҳётида ҳеч қачон сокинлик, хушнудлик бўлмаганлигига дарҳол ишонч пайдо қилади. Мана, шоир шеърларидаги айрим жумла ва иборалар. Буларнинг барчасида шоир «мен»ининг ҳақиқатлари сўзланган: «Ишқ саргардониман». «Дард ила ҳароб ўлдум». «Тинмай куюб ёндим». «Манга мотам тутиб йиғлар дару девор». «Тилим лолу кўзум гирён». «Нолишимдан қўрқаман». «Саҳар сўзимга чирмашдим». «Дилим дарён нурдур». «Гунаҳим ғайрдин эмас, кўзумдин».

«Үлтүрүб қон йиғласам арзир». «Таҳ-батаң қондур юрак», «Мандин забунроқ йўқ киши». «Мен қонлар ютай то ўлгунча». «Дарду ғам ичра сарғайди юзум». «Айланиб келдим яна ғам уйига». «Меҳрибоним йўқ мани». «Ётибмен қору ёмғур устима ўтиб». «Мусибат селини барбоди бўлдум». «Қўнгулда гусса кўп». «Ҳамдарду киши бирла ҳамдам йўқ». «Танг бўлубдур аҳволим». «Ғамни лойи ичра қолмишман».

Бир марта бада турмас эрмиш шоҳ ила дарвеш,
Бас жандани кийдим ўзими дарбадар эттим.

Дарвешлик Машраб учун шоҳликтан баланд марта-ба. У «жон тўтисини ишқ ила шаҳбоз этай деб», жандани кийиб ўзни дарбадарликка йўллаган эди. Машраб чин маънодаги сўфий шоирдир. У «Шариат шарбатин ичгон», «Тариқат ҳалқасин тутқон», «Ҳақиқат шоҳини сурғон», «Маломат кўйида юргон», «Муҳаббат йўлида куйгон» «суяр қуллар», яъни ҳақ ошиқлари фикру кечинмаларининг тарғиботчиси. Машраб ҳақиқий ишқ баҳрига чўмган ва сиру савдо пайғамбарига айланган мистик санъаткор эди: «Шудам пайғамбари савдо, мани девонаи Машраб». «Иўлни кўрганлар ҳама дунёни таркин қилдилар», дейди шоир. Қайси дунёни? Машраб ғазалларидан бирини шундай сатрлар билан бошлайди:

Дунёға келиб лойига билмай бота қолдим,
Дармон йўқидин заҳри балосин юта қолдим.
Кўрдум мен они душмани руҳи тан экандур,
Ло ўқи билан икки кўзини ота қолдим.

Дунё аввал-охир ботқоқдан иборат эмас, лекин лой — ботқоқ рамзи. Дунё ботқоғига ботган киши (гарчи у билмай бота қолса ҳам) фақат жисман ифлосланиб ёхуд дармонсизланиб қолмайди, балки онг равшанлигини ҳам бой беради-ю, қўнглини «лой» қоплади. У эркидан ажралади.

Хурлик нима? Бу саволга Машраб шеъриятининг мөҳиятида «Инсон!» — деган савол яширингандир. Аммо ҳар қандай инсон эмас. «Ишқ йўлиға киргон албатта кечар жондин, Кечмаса агар жондин айтгон сўзибур ёлғон», — деган, «жунун бозорида Мансурдек афсона» бир Инсон. Дунёниг лойига булғанмоқлик — бу, ҳорислик, гумроҳлик, нафсга қуллик. Бу — ғайбдин келадиган «илҳоми худони» сезмаслик. Машраб ғофилга ёр «дунё»ни тарк этиш тарафдори. Бу дунё руҳнинг душмани. «Иўлни кўр-

ганлар» кимлар? Күнгүл «ғизоли» «санвори тажалли била сут» ичган, «Шариат ҳам, тариқат ҳам ҳақиқат мандадур мавжуд», дея оладиган «мудом мискин» ахли ишқдир. Булар ҳусни мутлақнинг «қасри» беҳад йироқлигини ва унга ҳар қанча жадал этилгани билан етиб бориш мушкуллигини билишади («Узоғ эрмиш ўшал зебо санамни қасри, эй Машраб, Агар юз йил жадал қилсанг, бу манзилга етиб бўлмас»), аммо бошқа «йўл» орқали маъшуқи азал васлига восил бўлмоққа ҳам тўла ишонишади. Бундаги тўсиқ — «парда». Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат босқичларида қаттиқ риёзат чекмагунча, бу парда барҳам топмайди ва «Кўтарсанг парданни ногоҳ жамолингни кўрай дерман, Жамолинг партавин солсанг, ки ҳуснингга тўйай дерман», «Пардангни олиб мен сари гар биргина боқсанг, Ул дам мени мотамзада дар ханда бўлойин», сингари илтижолар дилбарга бориб етмайди. «Ошиқи мубтало», «ёр юзини кўрай» деса, «vasli била бўлай», деса: «Ризо керак қазосиға, сабр керак балосиға», «Фисқу фужур гуноҳлар» «Муҳаббат ўтиға» кўйса «Хилват этиб келур ўзи кўнгулни хонақосиға». Ўртадаги «парда»нинг кўтарилгани ана шу бўлади:

Пардани кўтариб ул шўх, ҳар лаҳза тоб айлар,
Ноз билан ул дилбар ошиқка азоб айлар.

Машраб тавба мақомига доир фикр-мулоҳазаларида «Маломат кўйида юргон» соликларнинг ахлоқий-фалсафий қарашларини ёқлаб, гуноҳ ва гуноҳкорлик туйғула-рини энг охирги чегарасигача идрок этишга чақиради:

Эй бандан пургуноҳ турғил саҳарда, йинглағил,
Кўз ёшингни ҳурматидин, ҳар кунда минг наво келур.

Шонир ўзини «бош-оёғ» «жўши гуноҳдин» олуда, бандай пургуноҳ ҳисоблайди: «Гуноҳимдин хабар олсам жуҳуд, тарсо менингдек йўқ...» «Аё дўзах, мани куйдур, ха-лоийқ куймасун ҳаргиз, Тамуғдин ишқ ўти пурзўр, анииг заҳрин ютуб ўттум», «Булҳавасни мағзи йўқдур, пўстдур беэътибор». «Маънипарвар одам» кўнгулни гуноҳлардан поклаш учун азобу азиятдан қочмайди. Шу тариқа Ёр «чароги ҳусни рўйи»дан дилни мунаvvар айлайди.

Маъшуқ ўзидин берса агар зарра зиёе,
Тоғлар куяру мёе паямбар чидаёлмас.
Бир жилва қилиб чиқса агар олам ороси,
Девона бўлиб мўмину кофар чидаёлмас.

Машраб бир қатор ғазалларида тасаввуф таълимотининг умумий ғоя ва қидаларини талқин этади:

Маърифат бозорининг девонаси,
Ҳам ҳақиқат ишқининг майхонаси.
Оҳ уруб икки жаҳонни кўйдурур
Ишқ элиниңг зийнати — сармояси...

Шоирнинг кўпчилик мутасаввупона ғазалларида эса ҳақиқий ишқининг баланд нуқтасини белгилайдиган сўфиёна ҳислар, фавқулодда түғёнли кечинмалар тасвирланган. Шундай ғазаллардан бирида ўқиимиз:

Онқадар дарё бўлубман осмонга сиғмадим,
Тоқи аршу курсию лавҳу жинонга сиғмадим.

Машраб форсий ғазалида «Анал-ҳақ гўй эжодам, тажаллипарвари ишқам»— ижодамни Анал-ҳақлик десанг, мен ишқининг тажаллипарвариман, деб ёзганди. Юқоридаги сатрлар билан бошланадиган ғазалнинг ғоявий таркиби Анал-ҳақлик ва тажаллипарварлик моҳиятидан таркиб топган. Ғазалнинг навбатдаги байтларида бу ҳақиқат тўлиғ равшанлашади:

Қимга соям тушса бир нури яқин бўлди у ҳам,
Дафтари руҳи қудусдурман забонга сиғмадим.

Дўзахи сақар манам, жаннат ила қавсар манам,
Бир ўзумдурман бу кун ҳафт осмонга сиғмадим.

Бор эдим Нуҳ вақтида ғарқ этмади тўғони ҳам,
Ҳамроҳи Мусо бўлуб Туру Синоға сиғмадим.

Эллик йил Исо билан юрдум ўлукни тиргузуб,
Бонси бир нуктадин, Машраб, замонга сиғмадим.

Ғазалда илоҳий «ишиқ сиррин баёни» берилган. Бу «ишқ ўтидин» кишиига «заррае етса», кифоя, у — гирён, бесабру бетоқат, унинг тили лол, сўнгаклари ниҳон ўртангани ўртангани. У на заминга, на осмонга, на замонга сиғмайди. Чунки у оламу бу оламни ўзида бирлаштирадиган поёнсиз кенглилка эришади. Шеърдаги Нуҳ, Мусо, Исога тегишли талмиҳларданоқ тавҳид ҳолатининг тасвирини мушоҳада қилиш мумкин. Лекин шоир «ҳафт осмонға», «Туру Синоға» ва «замонға» сиғмаслик сабабини

«Боиси бир нуктадин», деб таъкидлайдыки, бу нукта — Анал-Ҳақлик завқидир. Машраб буни «Ажаб Мажнун»лик «ажаб девона»лик деб ҳам характерлайди.

* * *

Тарихдан маълумки, тасаввуфдаги қаландария мазҳабига Жамолиддин Соважий асос соглан. Қаландария маломатия силсиласи билан узвий боғлиқдир. Бобораҳим Машраб қаландария мазҳабига мансуб шоирлардан. Бу тўғрида О. Шарафиддинов ва С. Ҳусайнинг «Ўзбек адабиёти» мақоласида шундай дейилган: «Машраб ўз замонасида кенг ёйилмағда бўлган қаландарликнинг (сўфиизмнинг бир оқими) йирик вакили сифатида танилган ва халқ ичида катта таъсирга эга шоирdir. Қаландарлик вакиллари расмий ислом ва унинг қонунлари билан келиша олмас ва шу қонунларни ҳимоя қилувчи ҳокимларга, расмий ортодоксал руҳонийларга қарши курашар, уларни шиддатли танқидга олар эдилар»¹. Мақола муаллифлари қаландарлик тариқати вакилларини «оғир зулмларни бошидан кечирмоқда бўлган ва жуда қашшоқлашган» омманинг ўртасида «душманлардан ўч олиш ва зулмдан қутулиш учун ёрдам берувчилар» сифатида баҳолаб, Машрабни ана шу кураш қурбони бўлганлигини қайд этганлар. Уларнинг ҳукмига биноан, Машраб ижодиёти «бирбирига ўта қарама-қарши бўлган қутубларга эга». Бу «қутуб»лардан бири — «расмий ислом, руҳонийларни, ҳокимларни, шариат қонунларини аямай танқид қилиш» бўлса, иккинчиси — «тарки дунёчилик, дарбадар ва қаландарона ҳаёт кечиришга даъват». Машраб бутун ижоди давомида тасаввуфдан узоқлашмаган ва ваҳдату вужуд идеали билан яшаган мистик шоир. Зоҳирий оламдан ботиний дунёга у жуда вақтли чекинган.

Мени зоҳир кўзида кўргон эл ўзин гумон айлар,
Вале, эл ичра ўздин, барчадин бегона Машрабман.

«Эл ичра ўздин» ва «барчадин бегона»лик — Машраб мистик ҳаётининг мазмунини характерлайдиган бундан аниқ ифода топиш қийин. Машрабдаги ёлғизлик — «ўздин» ҳам бегона бир танҳолик. Акс ҳолда у «шаккоклик» билан, «Этагимни елпишидин юз худо пайдо бўлур», дея башорат эта олмасди. Машрабдаги инсоний ёлғизлик, ило-

¹ «Ўзбек адабиёти 15 йил ичида». Тошкент, 1939, 19-бет.

хий ёлғизлилкка эврилгандир. Үндан «Елғизлик нима?»— деб сүралганда у албатта «Худо!»— деб жавоб берган бўлурди. Ёки қуидаги сингари мисраларни эсга солурди:

Ху десам, Анал-ҳақ, деб олам бориси ҳақдур,
Лайлига бўлуб шайдо Мажнунга ўттай дерман.

Бобораҳим Машрабни, Машраб тахаллуси билан ижод қилган бошқа шоирлардан ажратиш учун ўзбек адабиёт-шунослигида анча ишлар амалга оширилди. Шу маънода шоир шеърларини йиғиб, нашр эттирган олимларнинг меҳнатлари таҳсинга лойиқдир. Лекин асл Машрабнинг қиёфаси — унинг шеъриятида, адабиётшунослик илмида Машрабнинг инсоний ва ижодий Ўзлиги тубдан ўзгартирилган ҳамда сохта талқинларга гирифтор этилган.

Машраб шеъриятининг ғоявий, фалсафи, ахлоқий замини — тасаввуф. Шоир ижодиётига доир тадқиқотларда унинг шеърлари онгли равишда ўз заминидан ажратилиб таҳлил қилинган. Натижада илоҳий ишқ моҳиятини очувчи фикру кечинмалар дунёвий муҳаббатга мансуб тасвиirlар сифатида тавсия этилган. Машраб ижодиётидаги «антеклерикал мотивлар» ҳақида айтилган мулоҳазалар ҳам бирёклама, гоҳо жуда чалкашдир. Бунинг сабаблари изоҳланганда, икки жиҳатга алоҳида диққат қилиш керак бўлади. Биринчиси, давлат ва сиёsat миқёсида динга қарши ҳужумнинг авж олдирилганлиги, иккинчиси, тасаввуф таълимотининг юзаки ўрганилганлиги.

И. Султон ва И. Аҳмедовларнинг «Асл Машраб» мақоласида бундай дейилади: «Феодал даврда ва шу жумладан XII асрда биз жамиятда жуда катта бир табақанинг юзага келганлигини кўрамиз. Бу ўз турмушидан норозилар табақасидир. Хонларнинг зулми, бекларнинг талashi, руҳонийларнинг алдамчилиги ва сотқинлиги натижасида неча-неча минг ҳалқ хонавайрон бўлди, оч-яланғоч қолди, гадой бўлди. Бу омма ғазабланар, лекин бу ҳолдан чиқиш йўлини билмас эди... тасаввуф таълимотида шу иложсиз ҳолда қолган омманинг кайфиятига мос тушибидиган бир қанча унсурлар бор эди».

Қандай «унсурлар» улар? Мана, эшитинг: «Масалан, тасаввуф тарки дунёни ташвиқ этар, ислом динининг бир қанча шартларини рад қилас, дунёдаги азобларни жуда илоҳийлаштирас («қанча кўп риёзат чексанг, яъни бу дунёда қанча азоб торсанг, худога шунча яқин бўласан»), бу дунёда мол-мулк йигувчиларга, яъни бойларга таҳқир кўзи билан қарар эди...»

Бу гаплар сталинизм хуруж бошлаган йил — 1937 йилда эълон қилинган. Масаланинг туб моҳияти зулм, ижтимоий тенгсизлик, турмушдан норозилик сингарилар билан белгиланадиган бўлса, ўша йилларда ўз ҳаёти ва қисматидан норози кишилар каммиди? Айни ўша вақтларда эртаги куни бугунгисидан ҳам ёмон бўлишини сезган одамларнинг ҳолати-чи? Уз тирикчилигидан, бу дунёнинг азоб-уқубатларидан безор бўлиб, умидсизликка тушганларнинг сону ҳисобини аниқлаш ишманинг қўлидан келади? Нега ўша хунхорлик йилларда жон ҳовучлаб яшаган минг-минглаб ҳимоясиз бечоралар тасаввуф билан қизиқиб, тарки дунё қилмаганлар? Ахир, ҳали «тасаввуф эшонлари» ва уларга мурид бўлгувчилар бутунлай қирилиб кетмаган эдилар-ку! Ҳар қандай тарихий ҳодисани сталинча синфийлик ва ғоявийлик нуқтан назаридан баҳолаган адабиётшунослик илми тасаввуфни ҳам «ўта идеалистик, хурофий бир таълимот »деб эълон қилди. Шунингдек, «ҳар қандай бўлмасин, тасаввуф реакцион таълимотdir, ислом тасаввуфи ҳам бир динdir... Тасаввуф ислом хурофотини қуюқлаштиради»,— дея ваколат берди. Бундай қараашлар китобдан-китобга кўчиб, ҳар турли бирёқлама мулоҳазалар билан «бойитилди».

«Ўзбек адабиёти тарихи» (III том) китобида Машраб яшаб ижод этган даврларда «диний реакциянинг» кучайланлиги, «зулм ва истибодонинг» авж олганлиги, «ҳоким ва беклар, кичик-кичик феодаллар» ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида меҳнаткаш халқнинг ниҳоятда эзилганлиги таъкидланиб, яна ёзилади: «Бундай шароитда ҳеч тасодифий эмаски, олти-ётти асрлар илгари шаклланган сўфий таълимот турли йўналишларда кенг тарқала бошлади... Аммо бу даврда ҳам тасаввуфининг ана шундай ўта пессимистик зоҳидлик йўналишига нисбатан бирмунча жонли, ҳаётий бўлган бар талқини, йўналиши ҳам бор эдики, Бобораҳим Машраб дунёқарашининг айрим томонлари билан унга ёndoшган эди». Шоир дунёқарашининг ушбу «айрим томонлари» ҳам «ўша феодал шароит тақозоси билан изоҳланувчи чекланган томонлар», деб хulosалангандир. Наҳотки, тасаввуф дейилишиданоқ, дарҳол тарки дунёчилик тушунилса? Ҳамма нарса ўз номи билан аталадиган бўлса, тасаввуф умидсизликка бутунлай қарши-ку! Тасаввуфда «ўта пессимистик зоҳидлик йўқолиши» йўқ. Булар, ўйлаб чиқарилган гаплар. Тасаввуф Машраб дунёқарашининг «чекланган томонлари» эмас, балки ички офтобидир. Тасаввуф, биринчи галда, Руҳ тарбияси. Тасаввуф — ахлоқ ва одоб

камолоти учун изчил қайғуриш демак. Тасаввұф — Хаёл вә тасаввур кенглиги. У оламдаги жамики құсиззлик, жамики тобеликкларга иштибоқ билан қарааша ўргатади. Тасаввұфнинг деярли барча мазҳабларида ғамгин ва ғус-сакаш инсон «Мени»нинг ботиний фаоллиги акс этади. Тасаввұф таълимотида тарбияланған кишининг ҳаёт зав-қидан құл сирткасы мүмкін әмбет. У ўтқинчи завқларга мутлақо бепарво қараши табиий, албатта. Дин сингари тасаввұфнинг ҳам оламшумул мағұраси Ишқидир. Шу маңында дин ва тасаввұф ўртасида кескін ихтилоф йўқ.

«...Машраб фақат руҳонийларга әмбет,— дейилади «Асл Машраб» мақоласида,— балки диннинг ўзига ҳам ёмон күз билан қараган. Унинг шеърлари ҳам динга қарши нафрат билан түлгандир». Машраб руҳонийларга ёмон күз билан қараган. Лекин қандай руҳонийларга? Бу са-волга түғри жавоб қайтарылса, Машраб шеърларида «дин-га қарши нафрат»дан ном-нишон йўқлиги ўз-ўзидан ой-динлашади.

Мақоладан яна бир күчирма келтирайлик: «Машрабни Маккага боришга даъват этганларга берган жавоби жуда ажойибдур. У Маккани «Иброҳимнинг эски дўкони» деб ҳақорат қиласи (Маккани Иброҳим пайғамбар солдирган экан); жаннатларнигина әмбет, балки иккала дунёни ҳам бир пулга қиммат ҳисоблайди.

Ёрсиз ва бодасиз Макка бормоқ нимадир,
Қолган ул Иброҳимдан эски дўконни на қиласай.
Урайму бошима саккиз беҳишту дўзахин,
Бўлмаса васл манга, икки жаҳонни на қиласай».

Бу мисраларни «далил» келтириб, Маккани ҳақорат қилиш ҳақида сўзлаш кулгили. Шоир Маккага боришга асло қарши әмбет. «Ёрсиз ва бодасиз», яъни ҳусни мутлақ дийдорини талаб қилмай, «бемуҳаббат халоиқ» тимсолида Маккага боришга қарши у. Унинг беҳишту дўзахи, «икки жаҳони» ҳам Ҳақ висолидир. Агар Макка «Аршининг кунгурасин устиға» қадам босмоққа илҳомлантирмаса, у Иброҳимдан қолган «эски дўкон»дан ўзга жой әмбет. «Эски дўкон» нега Мұхаммад пайғамбарга нисбат берилмаган? Шундай дейилса «динга қарши нафрат» конкретлашарди-ку!

Норасоларға сухан құлмоқ хатодур, Машрабо,
Билса ҳар ким чорёру босафони дардини.

Мұхаммад пайғамбар халафларига әхтиромда бўлган шоир ислом динининг асосчисига нечоғлиқ сидқу ихлос боғлаганлигини англаш наҳотки қийин бўлса? Машрабда бундай сатрлар бор:

Неча мулло илм ўқуб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибову ришвани ерлар хушдорлиқ билан.
Рост сўз айтсанг аларға зарра қиласлар қабул,
«Куфр айттинг»,— деб урарлар неча озорлиқ билан.

Дин номидан ҳукмлар чиқариб, «роҳи шаётин»дан юргувчи, ришвахўр, «бухлу ҳаводорлиқ билан» умр ўтказган дилозор, риёкор мулло ва эшонларга Машраб салбий муносабатда бўлган. У ана шундай калтабин ва ақидапараст дин аҳлининг имонини — имонсизлик, динпарастлигини динсизлик деб билган. Қалби илоҳий зиёдан йироқ диндор — шоирга қолоқлик, чекланганлик тимсоли бўлиб кўринганлиги рост. Аммо Машраб ҳеч пайт ислом динининг асл моҳиятига шак келтирмаган. Шунинг учун ҳам «Бир худодан ўзгаси, барча ғалатдур»,— деб ҳисоблаган. Машраб маслагича, оламнинг мазмуни, ҳәслий гўзаллиги ва абадияти биргина сўзда ифодаланади. Бу сўз — Худо. Шу сўз дунёning Дили, дунёning тили. Жаҳоннинг қайси гўшасига назар ташламанг, ҳусн нурини сочаётган ва забони ғайбда такаллум этмоқда бўлган худо зоҳирдир: «Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб».

Восили ҳақ бўлай дессанг, ишқу муҳаббат ҳосил эт,
Урта ҳавоу кибр уйин шамъи юзин зиёсинга.

Машраб илоҳий «ишиқу муҳаббат ҳосил» этмоқ маъносида қаландарлик тариқатини танлаган. Ва қаландар ошиқнинг биринчи вазифаси — бу, ваҳдат майдин қонмоқ деб билган. Унинг қатор байтларида шу моҳият акси ни топгандир:

Соқиӣ, қадаҳни қилғил муҳайё,
Ваҳдат майдин ичголи келдим.

Машраб ижодиётини ўрганган олим М. Зокиров шоирнинг «илк ижодий қадамлари» «мистик тасаввуф таъсирида» шаклланганлигини сўзлаб, яна ёзади: «Ў ўзининг қатор шеърларида илоҳий ишқнинг моҳиятини очишга интилади, гоҳо сўфиёна ишқнинг мажзубона рақсига тушиб, қайнаган ҳисларига эрк беради, ўзини «рамузий

ишқ» йўлига бахш этганинги очиқ сўзлайди. Аммо шоир ижодига мистик сўфизмнинг таъсири ва конкрет фактларга қараганда, у қадар узоқ давом этмаган бўлса керак. Кейинчалик у мистик сўфийликнинг расмий ақидаларини (масжидга кириб сажда қилиш, рўза тутиш ва шунга ўхшаш расм-русларни) тан олмаган¹.

«Конкрет фактлар»— Машрабнинг шеърлари. Уларга қараб хулоса чиқарилса, «шоир ижодига мистик сўфизмнинг таъсири» «у қадар узоқ давом этмаган бўлса керак» деган тахмин, шунчаки тахминга айланиб қолаверади. Бундан ташқари, «масжидга кириб сажда қилиш, рўза тутиш» каби «расм-руслар» тасаввуфий мистиканинг «расмий ақидалари»дан саналмайди. Машраб «ўзининг қатор шеърларида» эмас, «қатор» шеърлари истисно қилинганда, умумшеъриятида илоҳий ишқ моҳиятини поэтик талқин этади. Бу — унинг асосий мақсади, шеъриятидаги бош йўналиш. Машраб девонида шу йўналишдан бутунлай ажralиб қолган шеър йўқ. Шоир ғазалларидан бирида:

Баҳри раҳматга кириб қилдим вужудимни адам,
Маърифатдан бехабарсан гавҳаримни кавлама,—

деган эди. Байтнинг биринчи мисраси ўзликдан кечиб, фаноликка эришиш тўғрисида. Ундаги умумий фикрнинг шарҳини бошқа ғазалда учратамиз:

Бўлдум фано мен туфроғ ичинда,
Бир дона эрдим минг дона бўлдум.
Ул юз ўтида буд бўлди нобуд,
Жон жонга кирди, жонона бўлдум.

«Жон жонга кирди, жонона бўлдум»— Машраб мистикасининг энг олий ва якуний нуқтаси ана шу. «Жон жонга» қовушгунгача бўлган йўл — машаққатли йўл.

Солдим туну кун нафс итим бирла урушни,
Танҳо қиличи бирла уруб ҳай-ҳалаб ўттум.
Хомуш пичоқини олиб бўйнига қўйдим,
Чўғ найзаси бирла кўзин найзалаб ўттум.

«Нафс ити» бирла бўлган «уруш»да ғолиб келган ошиқ, албатта, хомушлигини, мискинлигини топади. Мискинлик

¹ Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. Тошкент, 1984, 63-бет.

руҳи уйғонмагунча, ҳақ толиби ожизу афгорлигини англай олмайды, гуноҳларидан тавба қилмайды, сир пардаси-нинг очилишини тилаб зору таваллолар этмайды. Машраб-нинг ўнлаб ғазалларида «хомуш пичоқини» нафс бўйниға қўйган ошиқ ҳолати ва кечинмалари тасвирланган. Машраб «толиби дийдор»ликда Мансур Халлож, Шайх Боязид Бастомий, Фаридиддин Аттор, Имодиддин Насимий сингари «толиби содик»ларга издош ва маслакдош. У Мансур Халлождан кейин машхур сўфий Иброҳим Адҳам тариқини ўзи учун ибрат ва намуна сифатида эътироф этади:

Жаҳонни тарк қилди Машраб Иброҳим Адҳамдек,
Саропо дард кўрдим, муддаони кўрмадим ҳаргиз.

Маълумки, «Қуръон»даги «алфақру фахри» (фақирлик менинг фахримдир) ибораси Муҳаммад пайғамбарга нисбат берилган бўлиб, фақрлик моҳиятини у жуда аниқ гавдалантиради. Фақр — ҳар қандай моддий манфаатдорликни кўнгилдан супуриб ташлайди. Фақр — эҳтиёжнинг негизидаги хорликни теран пайқайди. Фақр — Ҳақ маърифатидан ўзга ҳеч нимани талаб қилмайди. Машраб фақрлик йўлига содиклиги учун ҳам:

Шаҳи рўйи замину таҳту тоҷин орзу қимай,
Гадои фақр бўлдум, саир этарман баҳру бар танҳо,—

деб ёзган эди. Фақрлик мақомига юз бурмаган ошиқ ҳақиқий ишқ сиррининг кошифи бўла олмайди.

Асли муҳаббат истасанг, кулли сивони ташлағил,
Фақр либосин кийиб, дарбадари гадо келур.

МУНДАРИЖА

и	«Тасаввүф эмас заҳду тақвию тоат...»	32
ш	Аҳмад Яссавий	64
и	Сулаймон Боқирғоний	71
ж	«Фақр йўлида гани, имонға бой»	86
г	Ишқ камоли — руҳоният голиблиги	98
а	Фақру фанолик ҳайрати	107
с	«Йўқ даҳрда бир бесару сомон...»	116
и	«Фурбатда гаріб шодмон бўлмас...»	124
н	Моҳият ва миқёс	131
и	«Қимки ўзлук иморатин бузди...»	139
д	Мажоз — суврат, ҳақиқат — сийрат	151
е	Жунун маърифати	162
Б	Тасаввүф ва Бобур шеърияти	173
у	Ҳақиқат йўл тутай десанг...	
«р		
то		
га		
та		
бо		
ла		
ри		

Литературно-художественное издание

Иброҳим Ҳаккулов

СУФИЗМ И ПОЭЗИЯ

Художник В. Лисс

Ташкент, издательско-полиграфическое объединение

им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадний нашр

Иброҳим Ҳаққул

ТАСАВВҮФ ВА ШЕЪРИЯТ

«
си
қ

Муҳаррир А. Шаропов
Расмлар муҳаррири В. Немировский
Техник муҳаррир Н. Сейдуалиева
Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

ИБ № 4459

Босмахонага 15.02.91. да берилди. Босингга 04.06.91. да рухсат этилди. Бичими 84×108/₁₂. 1 босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма тобоги 9,66. Шартли бўёқ—оттиск 9,66. Нашр тобоги 10,5. Жами 8000 нусха. 1108 рақамли б уортма. Баҳси 2 с. 50 т. 91—90 рақамли шартнома,

«
а.

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 700129. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

—

Узбекистон ССҶ Матбуот давлат қўмитаси нашриёт-матбаа ишлаб чиқарниш бирлашмасининг 1-босмахонаси. 700002. Тошкент, Сағбон кӯчаси, 1-берк кўча. 2-йи.

63